

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : IX

Sayı : 36

Ekim 1945

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A

1 9 4 5

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

KANSU, Prof. Dr. Ş. A. ve TUNAKAN, Dr. SENİHA : Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında (1936-1944) Bakırçağı yerleşme katlarından çıkarılan iskeletlerin antropolojik incelenmesi	411
ÖZER, YUSUF ZİYA : Timur'un yaptığı işlere toptan bir bakış . . .	423
ÖGEL, BAHAEDDİN : Sekel'lerin ataları hakkında (Sikil, Esgil boyları).	469
EBERHARD, Prof. W. : Eski Türk devletlerinin ekonomisi hakkında incelemeler : 1, Toba'ların hayvancılığı	485

Tercümeleler :

SHİRATORİ, KURAKİCHİ (Türkçeye çeviren : İBRAHİM GÖKBAKAR): Kaghan unvanının menşei	497
--	-----

Biyografya :

UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Fevzi Kurdoğlu	505
--	-----

Bibliyografya :

ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Trakya - Kırklareli kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi. Yazan : Dr. A. MÜFİT MANSEL.	509
KINAL, FÜRÜZAN : Kumarbi efsanesi. Yazan : Prof. G. H. GÜTERBOCK.	518

L E V H A L A R

LXXXIV—XCI : Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında (1936-1944) Bakırçağı yerleşme katlarından çıkarılan kafataslarına ait resimler.

BELLETTEN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: IX

Sayı: 33, 34, 35, 36

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

BAYUR, HİKMET: Evrengzib Âlemgir ve Dini siyasası üzerinde bir inceleme	1
EBERHARD, Prof. W.: Birkaç eski Türk unvanı hakkında	319
EBERHARD, Prof. W.: Eski Türk devletlerinin ekonomisi hakkında in- celemeler: 1, Tobalar'ın hayvancılığı	485
KANSU, Prof. Dr. S. A.: Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında (1936-1944) Bakırçağı yerleşme katlarından çıkarılan iskelet- lerin Antropolojik incelenmesi	411
ÖGEL, BAHAEDDİN: Göktürk yazıtlarının "Apurım,, ları ve "Fu-lin,, problemi	63
ÖGEL, BAHAEDDİN: Sekel'lerin Ataları hakkında (Sikil, Esgil boyları).	469
ÖZER, YUSUF ZİYA: Timur'un yaptığı işlere toptan bir bakış	423
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN: Öntarihte Anadolu Kronolojisi	341
SAĞLAM, O. FERİT: Şimdiye kadar görülmiyen Cimri sikkesi	299
TUKİN, Dr. CEMAL: Osmanlı İmparatorluğunda Girit isyanları	163
TUNAKAN, Dr. SENİHA: Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında (1936 - 1944) Bakırçağı yerleşme katlarından çıkarılan iskelet- lerin antropolojik incelenmesi	411
TURAN, Dr. OSMAN: Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması	305
UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI: Gazi Orhan Bey'in hükümdar olduğu tarih.	207

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI: Çerkes Hasan vak'ası	89
---	----

Raporlar :

AKOK, MAHMUT: Kastamonu şehri tarihî içkalesi	401
DUYURAN, RÜSTEM: Türk Tarih Kurumu adına İzmir'de Namazgâh'ta 1944 yılında yapılan kazıya ait kısa rapor	405
KANSU, Prof. Dr. Ş. A.: İsparta, Burdur illeri çevresinde T. T. K. adına 1944 haziranında yapılan prehistorya araştırmalarına dair ilk rapor	277

KÖKTEN, KILIÇ : 1940 ve 1941 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor	361
MANSEL, Prof. Dr. ARIF MÜFİD : Antalya bölgesinde (Pamfilya) 1943 sonbaharında yapılan Arkeoloji gezisine dair kısa rapor	135
ÖZGÜÇ, NİMET : 1940 ve 1941 yılında Türk tarih Kurumu adına yapılan Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor	361
ÖZGÜÇ, TAHSİN : 1940 ve 1941 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor	361

Tercümeleler :

BEŞEVLİYEV, Prof. V. (Türkçeye çeviren : T. ACAROĞLU) : Proto-Bulgar dini	213
HANÇAR, FRANZ (Türkçeye çeviren : Füzuan KINAL) : Bakırçağı Küçük Asyasında Büyük Ana Kültü	263
SHIRATORİ, KURAKİCHİ (Türkçeye çeviren : İbrahim GÖKBAKAR) : Kaghan unvanının menşei	497

Tebliğler :

KANSU, Prof. Dr. Ş. A. : Hatay'da (Antakya) bulunan üst aşöleen (Micoque) ve Niğde-Nevşehir çevrelerinde toplanan levalloisien aletler hakkında bir not	293
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Beypazarı çevresinden getirilen testi ve damga mühür	289

Biyografya :

UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Fevzi Kurdoğlu	505
--	-----

Bibliyografya :

ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : Trakya - Kırklareli kubbeleri mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi. Yazan, Dr. Arif Müfid Mansel	509
KINAL, FÜRÜZAN : Kumarbi Efsanesi. Yazan, Prof. Güterbock	518

Haberler :

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulunun yıllık toplantısı	47
---	----

Levhalar :

I — VII : Çerkes Hasan vak'ası yazısına ait resimler.
VII — XXXVIII : Antalya bölgesi Arkeoloji gezisine ait resimler.
XXXIX — XL : Girit isyanları makalesine ait üç vesika.
XLI — XLV : Bakırçağı Küçük Asyasında Büyük Ana Kültü makalesine ait resimler.

- XLVI — LVI: İsparta, Burdur çevresi raporuna ait resim, harta ve tablolar.
- LVII: Dr. Tahsin Özgüç'ün tebliğine ait çizgi resimler.
- LVIII — LXI: Prof. Ş. A. Kansu'nun tebliğine ait resim ve hartalar.
- LXII: Cimri sikkesi.
- LXIII — LXXIV: Samsun kazısına ait resimler.
- LXXV — LXXVII: Kastamonu kalesine ait plân ve krokiler.
- LXXVIII — LXXXIII: İzmir kazısına ait resimler.
- LXXXIV — XCI: Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında (1936 - 1944) Bakırçağı yerleşme katlarından çıkarılan iskeletlere ait resimler.
-

BELLE TEN

Cilt: IX

Ekim 1945

Sayı: 36

TÜRK TARİH KURUMU ALACA-HÖYÜK KAZILARINDA (1936 -- 1944) BAKIRÇAĞI YERLEŞME KATLARINDAN ÇIKARILAN İSKELETLERİN ANTROPOLOJİK İNCELENMESİ

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET A. KANSU

ve

Doç. Dr. SENİHA TUNAKAN

Bu raporun inceleme materyelini teşkil eden kafalar Alaca-höyük kazısında 1936 yılında çıkarılmış olan 4 Bakırçağı kafasile (No. 9, No. VII, No. II, No. IV)¹ yine aynı yerden 1944 kazı mev-siminde Bakırçağının en eski katında bulunmuş tek bir kafadır.

Anadolu'nun bu bölgesinde bulunmuş olan ve Bakırçağı halkını temsil eden bu kafalara ait iskeletlerin az bir kısmı ölçülebil-miştir. Kafalar gibi vücutte ait kemikler de fazla harap ve kırılmış bir vaziyette çıkarılmış olduğundan pek çoğunun tamiri mümkün olamamıştır. Hususile 1944'te çıkarılan iskeletin yalnız kafatası üzerinde bazı ölçüler alınabilmiştir.

Üzerinde araştırma yapılan bu beş ferde ait kafa ölçülerile endisler 1 numaralı tabloda gösterilmiştir. Alt çene ölçülerile endislerini 2 numaralı tablo, iskeletin diğer kemiklerine ait ölçülerile

¹ Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek tarafından incelenmiştir: Anadolu Bakır-çağı ve Eti sekencesinin kraniyolojik tetkiki. Belleten, sayı 19, 1941 Ankara.

endislerini 3 numaralı tablo hülâsa etmektedir. Kafalar kazı envanterimizdeki numaralarile gösterilmiştir.

Kafalar evvelâ gösterdikleri özelliklere göre cinslere ayrılmıştır. Buna göre, beş fertten ibaret olan bu serimizin 2 si kadın, 3 ü erkektir. Kafa dikişlerinin ve dişlerinin incelenmesi de bize 9, VII, II, IV numaralı kafaların çok genç fertlere (20 yaşından aşağı) ait olduğunu göstermiştir. Yalnız 1944 kazı yılında çıkarılmış olan kafa bunlara nisbeten daha yaşlıdır.

Bu kafalar üzerinde alabildiğimiz ölçülerin yardımı ile hesap ettiğimiz endisler bize şu neticeleri vermektedir: Anadolu Kalkolitik ve Bakırçağı kafaları gibi bu Bakırçağı kafa serisi de, biri müstesna olmak üzere, dolikokran ve mesokran'dırlar. Endisler 72.87 ile 83.52 arasında tahavvül etmektedir. Buna göre en dolikokafa 1944 kazısında çıkarılmış olandır (Kafa endisi: 72.87).

Bunu 73.84 endisi ile 9 numaralı kafa takip etmektedir. II (Kafa endisi; 75.63) ve VII (Kafa endisi: 79.31) numaralı kafalar mesokran'dırlar. IV numaralı kafa serimizin tek bir braki olanıdır. (Kafa endisi: 83.52).

Yükseklik-uzunluk endisi 59.46 ile 63.79 arasında daha dar bir sınır içinde tahavvül etmektedir. Serimizde üç kafa orthokran yani kafalarının uzunluğuna nazaran yükseklik gelişimi orta derecededir, ikisi ise hypsikrandır. Yani bunlarda kafa uzunluğuna nazaran daha yüksektir.

Kafanın genişliğine nazaran yükseklik gelişimini ifade eden yükseklik-genişlik endisi serimizde 74.15 ile 87.59 arasında değişmektedir. 1944 kazısında çıkarılmış olan en eski kata ait Bakırçağı kafası 87.59 endisi ile bu serinin yegâne akrokran olanıdır. Yani bu kafanın genişliğine nazaran yükseklik gelişimi fazladır. Geri kalan dört kafanın ikisi metriokran yani genişliğine nisbeten orta derecede yüksek kafa, ikisi ise tapeinokran yani genişliğine nazaran alçak veya basık kafa kategorisine girmektedir.

Alnın en dar ölçüsünü kafa genişliğine nisbet etmek suretile elde edilen aln endisi, 9 numaralı kafa hariç olmak üzere, diğerlerinde hesap edilmiştir. Buna göre VII numaralı kafa ile 1944 yılı kazısında çıkarılmış olan kafa eurymetop yani kafa genişliğine nazaran alnı geniş kafalar gurubuna girmektedirler. IV numaralı kafa serimizin en dar alnı olanıdır, yani stenometop'dur. II numaralı kafa ise metriometop yani kafa geniş-

liğine nazaran alnı geniş kafalar gurubuna girmektedirler. IV numaralı kafa serimizin en dar alınlı olanıdır, yani stenometop'dur. II numaralı kafa ise metriometop yani kafa genişliğine nazaran orta derecede geniş bir alınlı karakterlenmektedir. Serimizin bu endis bakımından gösterdiği tahavvül genişliği de 94. 63 ile 74. 45 arasındadır. 1944 yılı kazısına ait olan kafa bu endisin yüksekliğile yine diğerlerinden ayrılmaktadır.

1935 yılında Alaca-höyük Bakırçağı tabakalarından çıkarılmış ve Şevket A. Kansu tarafından incelenmiş olan I-XVI ve 2-XX numaralı iskeletlere ait kafaların alnı endisleri de serimizin gösterdiği tahavvül genişliği içine girmektedir. Bunlardan I-XVI numaralı kafa metriometop, 2-XX numaralı kafa eurymetop'dur.

Bu serimizin yüz morfolojisini, göz çukurları ve burun şeklini tesbit etmemize yardım edecek olan ölçüleri almak mümkün olmamıştır. Çünkü VII numaralı kafa hariç diğerlerinin hepsinde yüz iskeleti temamlı harap olmuştur. Yalnız 9 ve II numaralı kafalarda üst çene ayrı bir parça halinde mevcut olduğundan bunlarda diş kemerine ait bazı ölçüler alınabilmiştir.

VII numaralı kadın kafasında yüz iskeletine ait şu özellikleri tesbit ediyoruz : Üst yüz endisinin mesen (54. 31) olması bu ferdin yüzünün genişliğine nazaran orta derecede yüksek olduğunu göstermektedir. Göz çukurlarının yüksekliği genişliğine nazaran orta derecededir, yani mesekonch'dur. Endisi 83. 78 dir. Burun, 47. 83 endis ile mesorrhin yani orta genişliktedir. Üst çene diş kemerine gelince, yukarıda da belirttiğimiz gibi, 9 ve II numaralı kafalarda da yüz iskeletinden ayrı bir halde bu kısımlar ölçülebildiğinden burada üç ferde ait genel bir üst çene morfolojisinden bahsetmek mümkündür. Endisleri bakımından bu çenelerin hepsi geniş ve uzunlukları azdır. Turner'in sınıflamasında brachyuranisch gurubuna girmektedirler. Halbuki 1935 de çıkarılmış olan ve Şevket A. Kansu tarafından incelenen kafalarda üst çene endislerinin farklı olduklarını görmekteyiz. Bunlardan 2-XX numaralı kafaya ait üst çene 115.38 endis ile brachyuranisch, 3-XVIII numaralı kafanın üst çenesi 110.53 endis ile mesuranisch, 1-XVI numaralı kafanın üst çenesi ise 107.27 endis ile dolichouranisch'dir. Bunlarda üst çenenin genişliğine nazaran uzunluğuna gelişimine doğru bir temayül görülmektedir.

Şimdi serimize toptan bakacak olursak görürüz ki, genel morfolojileri bakımından, bu kafalar modern yani bugünkü insan tipini temsil etmektedirler. Yalnız Bakırçağının daha eski katlarına ait olduğu bildirilen 1944 kazı yılında çıkarılmış olan kafa bazı özellikleri ile bize oldukça ilkel (iptidaî) görünmektedir. Bu kafa serimizin en doliko ve yegâne akrokran olanıdır. Hysikran'dır. Görünüşü daha kaba, hususile kafa kemikleri diğer kafaların tersine olarak çok kalındır. (Parietal kemiğinin sağdakinin ortalama kalınlığı 5.6 mm, soldakinin 5.0 mm dir.) Halbuki diğerlerinde kemikler tamamen incedirler ve kafalar çok hafiftirler. Diğer taraftan arka kısımda occipital'in bir yumru şeklinde fırlak oluşu bu kafanın en ayırıcı özelliklerinden biridir. Aynı suretle bregma'dan alnın ortasına kadar inen oldukça belirli bir ibik (crête) de bu kafanın ilkel durumunu açıklamaktadır. Kafa schaphoide'dir. Adele irtikâz yerleri diğer kafalara nazaran daha bellidir. Glabell ve kaş kemerleri diğerlerinin yanında daha çok dikkati çekmektedir. Tuber parietalia'ların çıkıntılı oluşuyla bu kafa tipik bir şekilde pentagonoid'dir. Diğerleri daha ziyade ovoid bir biçim göstermektedir.

Buna mukabil beş kafadan ibaret olan bu küçük serimizin müşterek karakterleri de vardır. Bir kere alın hepsinde Tuber frontalia'lara kadar dik bir şekilde yükselmektedir ve kısadır. Ondan sonra muntazam bir inhina ile arkaya doğru devam etmektedir. Adele irtikâz yerleri umumiyetle zayıf gelişmiştir. Processus mastoides'ler hepsinde çok küçüktürler.

Bütün bu karakterler şimdiye kadar yapılmış olan Anadolu Kalkolitik ve Bakırçağı halkının antropolojik araştırmalarında varılmış olan neticelere uymaktadır. Yalnız şunu belirtmemiz lazımdır ki, 1944 kazısında Bakırçağının en alt katından çıkarılmış olan ve serimizde de oldukça ayrı bir yer alan doliko kafa, bize Anadolu Kalkolitik ve Bakırçağında ayırt edilen iki doliko tipinden, ilkel karakterler taşıyan kaba tipe yani *eurafricaine* tipe ait gibi gözükmektedir. Bu serinin yegâne braki olan kafası da alpli tip özelliklerini taşımaktadır.

1937 yılında Şevket A. Kansu tarafından incelenmiş olan iki Alaca-höyük Bakırçağı kafası da seriye katılacak olursa, bu suretle, şimdiye kadar bu bölgede çıkarılmış olan kafaların toplamı 7 olacaktır (Bu kafalara ait ölçüler ve endisler 1-XVI

ve 2-XX numaralar altında I numaralı tabloda gösterilmiştir. Küp içinde bulunan 3-XVIII numaralı iskeletin kafasına ait ancak bir iki parça bulunduğundan ölçüleri alınamamıştır (Onun için serimize katamıyoruz.). Bu iki kafa da braki'dir. Böyle olunca şimdiye kadarki Alaca - höyük kafa serisinin üçü braki diğerleri doliko ve mesokran oluyor demektir. Bunlardan dolikolar şüphesiz Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakırçağı halkına aittirler. Brakiler ise Kalkolitik'ten itibaren Anadolu'ya gelmeğe başlamış olan alpli yuvarlak kafalılarının öncüleridirler. Zaten dolikokranlarla beraber mesokranların da bulunuşu dolikosefallerle brakisefaller arasındaki tesalübü meydana koymakta ve bu gerçeği desteklemektedir.

Alt çeneler: Elimizde dört alt çene vardır. Bunlardan VII ve II numaralı kafalara ait olanlar tamdır ve ölçüleri alınmıştır. 9 numaralı kafaya ait alt çenenin yalnız sağ yarımı mevcuttur. 1944 kazısında çıkarılmış olan iskeletin alt çenesinin yalnız cismi (Corpus mandibulae) oldukça muhafaza edilmiş bir haldedir. Alt çene kolları tamamen kırılmıştır. Bu yüzden üzerinde ancak üç ölçü tespit edilebilmiştir. Dişler bütün çenelerde aşınmış bir haldedir. Alt çenelere ait ölçüler ve endisler 2 numaralı tabloda gösterilmiş, buna ayrıca Prof. Şevket Aziz Kansu'nun 1937 de incelediği üç kafadan küp içinde bulunan iskelete ait ve 3-XVIII numara ile gösterilen kafanın alt çenesinin ölçüleri de ilâve edilmiştir.

Biliriz ki, alt çenenin büyüklüğü ve şekli üst çene yapısıyla ilgili halindedir. Her ikisinin de gelişmesinde müşterek âmil diş sisteminin gelişimidir. Diğer taraftan kafa kutusunun genişlik ve uzunluğu ile alt çenenin genişlik ve uzunluğu arasında da yani kafa şekliyle de aralarında bir bağ olduğu malûmdur. Bu itibarla kafa serimizin genel morfolojisi gibi bu alt çenelerin yapılış ve görünüşleri de tamamen bugünkü insanlarınkinin aynıdır.

Ölçülerin incelenmesi bu çene serisinin aralarında büyük farkların mevcut olmadığını gösterir. Yalnız 1935 de küp içinde bulunmuş olan iskelete ait alt çene iki lokma genişliğinin ve iki açı (Gonion) mesafesinin fazla geniş ve kolunun daha yüksek olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu özellikleri ile bu çenenin braki bir kafaya ait olması kuvvetli bir ihtimal içindedir. Çünkü umumiyetle braki kafalar dolikolara nazaran genişliğine nispeten derinliği kısa yani daha az uzun bir alt çene gösterirler.

Nitekim alt çenenin genişlik gelişiminin uzunluğuna (derinliğine) olan gelişimine nispetini ifade eden Thomson'un genişlik-uzunluk endisi bu alt çenede 55.71, diğerlerinde 66.67, 68.87 ve 69.09 dur.

Alt çene yükseklik endisi yani alt çene cisminin II inci molarler hizasındaki yüksekliğinin kaynak (symphyse) hizasındaki yüksekliğine nispeti alt çene cisminin yüksekliğine olan gelişimini ifade eder. Elimizdeki dört çenede bu endis 75.76 ile 87.10 arasında değişmektedir. Buna göre alt çenenin orta ve yan taraflardaki yükseklik gelişiminin en fazla birbirine yakın olduğu çene 88.10 endis ile VII numaralı çenedir. Bunu sırasile 80.00, 76.77 ve 75.76 endisleriyle 3 - XVII, II ve 9 numaralı çeneler takip etmektedir.

Alt çene kolu endisi, alt çene kolunun yüksekliğine nazaran genişlik gelişiminin ifadesidir. Serimizde bu endisin tahavvül genişliği 53.33 ile 60.00 arasındadır. Buna göre alt çene kolu en kısa olan çene 60.00 endis ile 9 numaralı çenedir. Bundan sonra sırasile 57.41 endis ile VII numaralı çene ve 55.77 endis ile II numaralı çene gelmektedir. 3 - XVII numaralı çene ise bunlar arasında alt çene kolu, genişliğine nazaran yüksek olan çenedir.

Alt çene genişlik endisi ancak iki çenede hesap edilebilmiştir. Bu endis çenenin iki genişlik kutrunun yani iki lokma genişliğinin iki açı genişliğine nisbetidir. Bu endis 3 - XVIII numaralı çenede 71.43, VII numaralı çenede 85.85 dir. Yani birinci çenede çene lokmaları çene açlarına nazaran daha ziyade yanlara doğru atılmıştır. İkinci çenede bu münasebet daha mutedil bir haldedir.

Alt çene deliği (Foramen mentale) hizasında alt çene kalınlığının yine bu hizada alınan yüksekliğine nisbeti alt çene yükseklik-kalınlık endisini vermektedir. Bu endise göre en kalın alt çene 43.33 endis ile 9 numaralı çenedir. Bunu sırasile 38.71, 37.50, 33.33 endislerle 3-XVIII, VII ve II numaralı çeneler takip etmektedir. Alt çene kalınlığına ait mutlak sayıların da gösterdiği gibi bu çeneler kalın değildirler.

Çene açlarına gelince, burada yalnız alt çene kaynak kısmının ve alt çene kolunun alt çene diş kemeri plânile (Plan alvéolaire) yaptığı açılar ölçülmüştür.

Alt çene cisminin profilini ifade eden kaynak açısı değerleri bakımından 9, VII ve II numaralı çeneler arasında hemen hiçbir

fark yoktur. Yalnız 3 - XVIII numaralı çene bu yönden nisbeten daha dar bir açı göstermektedir.

Alt çene kolu açısı bakımından da çeneler arasında belirli bir ayrılık yoktur. Bu açı, alt çene kolunun diş kemeri plânına nazaran dik veyahut arkaya doğru yatık olduğunu göstermektedir. Buna göre 109° ve 110° lik açı değerleriyle VII ve II numaralı çeneler, 115° ve 116° açı değerleriyle de 9 ve 3-XVIII numaralı çeneler arasında büyük bir yakınlık vardır. İki evvelkiler bu sonuçlara nazaran biraz daha dik bir alt çene kolu göstermektedirler.

Görülüyor ki, ele aldığımız bütün bu özelliklerle bu küçük çene serimiz bugünkü çenelerden farklı bir yapı göstermedikleri gibi menton'un yani muntazam bir çene çıkıntısının mevcudiyeti, dişleri içine alan diş kemerinin çenenin bütün yapısıyla olan münasebeti, çenenin iç reliefleri ve alt çene kolunun çene cismile olan münasebeti bakımından da ait oldukları kafalarla ahenkli modern bir yapı göstermektedirler.

Boy: 9, VII, II ve IV numaralı kafalara ait iskeletlerin uzun kemiklerine dayanılarak (uyluk kemiği, kol kemiği, döner kemik) Manouvrier metoduna göre bulunan ortalama boy iki kadında 146.6, iki erkekte 152.4 dür. Halbuki Prof. Şevket A. Kansu'nun 1937 de incelediği üç iskelette bu ortalama 164.86 olarak bulunmuştur. Böyle farklı bir boy ortalamasıyla karşılaşmak bu iskeletlerin - yukarıda da belirttiğimiz gibi - henüz gelişmelerini tamamlamamış genç fertlere ait olmalarından ileri gelmektedir. Gerçekten elimizde mevcut olan uzun kemiklerde, yetişkinlerde gördüğümüz gibi, epifizle diyafizin kaynaşması - meselâ uyluk ve kaval kemiğinde - henüz sona ermemiştir. Böyle olmakla beraber yine bu boy değerleri, Bakırçağı boy tahavvül genişliği sınırları içine girmektedir ¹.

¹ Prof. Şevket A. Kansu ve Asistan Muine Atasayan, Anadolu ırk tarihi üzerine antropolojik yeni bir tetkik. Türk Antropoloji Mecmuası, sayı 19-22, 1939.

— Contribution anthropologique à l'Étude sur l'histoire raciale de l'Anatolie; Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques. 2ème session. Copenhague 1938

Tablo 1

1935 ¹

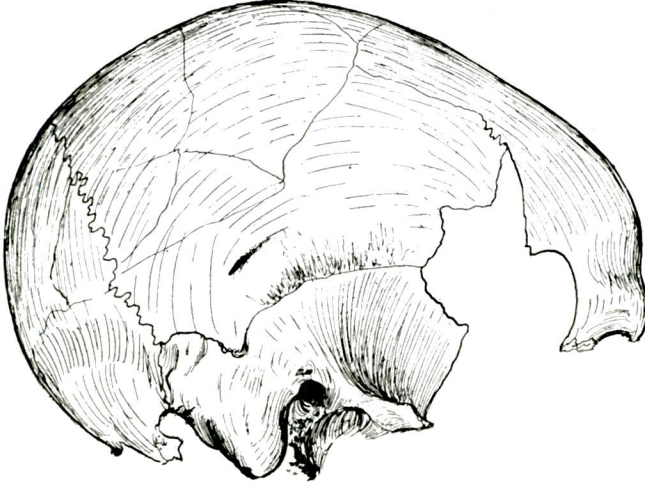
1936

1944

Kafa ölçüleri ve endisleri:	No. 1-	No. 2-	No. 3-	No. 9	No. VII	No. II	No. IV	Bakır çağı Mezar I O+
	XVI O+	XX O +	XVIII O+	O +	O +	O+	O+	
Kafa uzunluğu	179	169	—	172	174	182	176	188
Kafa genişliği	147	141	—	127 ?	138	140	147	137
Kafa yüksekliği (Porion-Bregma)	—	—	—	103	111	110	109	120
Alın genişliği	92	100	—	—	96	96	95	102
Kafa çevresi	—	—	—	—	502	51 ?	—	525
İki zygion arası genişliği	—	—	—	—	116 ?	—	—	—
Üst çene dış kemeri genişliği	59	60	63	62	60	65	—	—
Üst çene dış kemeri uzunluğu	55	52	57	48	47	47	—	—
Göz çukuru genişliği	38	—	42	—	37 ?	—	—	—
Göz çukuru yüksekliği	—	—	—	—	31	—	—	—
İki göz çukuru arası genişliği	24	—	—	—	20 ?	—	—	—
Göz çukuru-dış kemeri mesafesi	—	—	38	—	42	—	—	—
Nasion-Prosthion mesafesi	—	—	—	—	63	—	—	—
Burun çukuru genişliği	—	—	24	—	22	—	—	—
Burun çukuru uzunluğu	—	—	—	—	46	—	—	—
Damak genişliği	—	—	—	40	40	44	—	—
Damak uzunluğu	—	—	—	—	—	—	—	—
Kafa endisi	82.12	83.43	—	73.84	79.31	75.63	83.52	72.87
Yükseklik-uzunluk endisi	—	—	—	59.88	63.79	59.46	61.93	63.83
Yükseklik-genişlik endisi	—	—	—	81.10	80.43	78.57	74.15	87.59
Alın endisi	68.70	73.46	—	—	69.57	68.57	64.63	74.45
Üst yüz endisi	—	—	—	—	54.31	—	—	—
Üst çene endisi	107.27	115.38	110.53	129.17	127.66	138.30	—	—
Göz çukuru endisi	—	—	—	—	83.78	—	—	—
Burun endisi	—	—	—	—	47.83	—	—	—

¹ Bu kafalar 1935 kazı yılında çıkarılmış ve Prof. Şevket A. Kansu tarafından incelenerek 1937 de neşredilmiştir: Alaca-höyük'te bulunan iskeletlerin antropolojik tetkiki. Belleten No : 1, 1937 İstanbul.

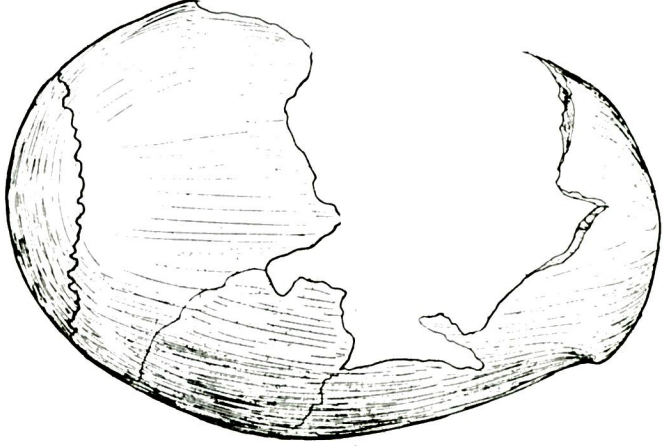
— Etude anthropologique de quelques squelettes d'Alaca-höyük. L'Anthropologie, T. 47 - No. 1-2. 1937. Paris.

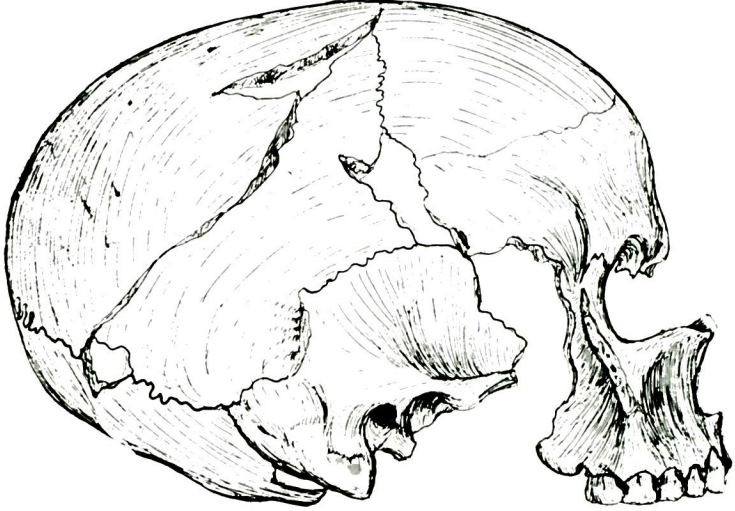
Alacahöyük. Kazı 1936 No. 9 $\oplus$ Bakır çağı
Norma lateralis. Kafa endisi: 738,4 1:2 büyüklükte.

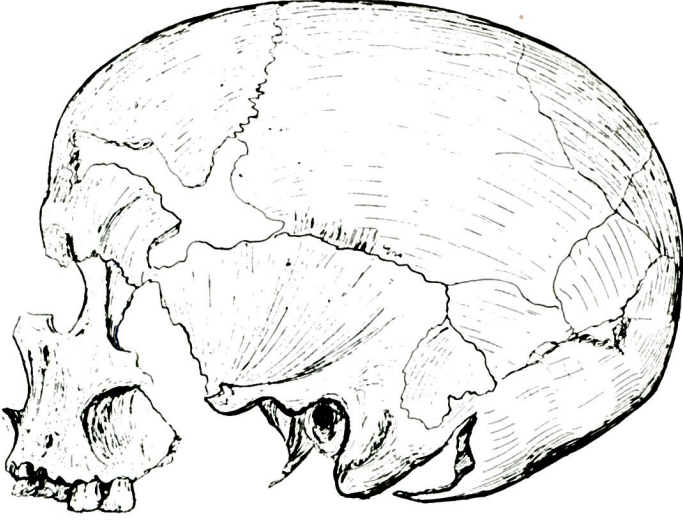
Alacahöyük. Kazı 1936 No. 9 $\oplus$ Bakır çağı
Norma lateralis. 1:2 büyüklükte

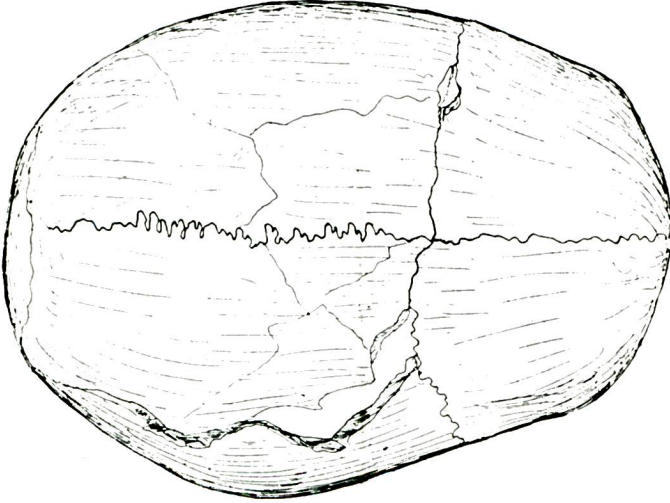
Alacahöyük. Kazı 1936 No. 9 $\oplus$ Bakır çağı
Norma verticalis 1:2 büyüklükte (glabel-Inion
planına göre alınmıştır)

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. VII $\oplus$
Norma lateralis Kafa endisi: 79.31 1:2 büyüklükte

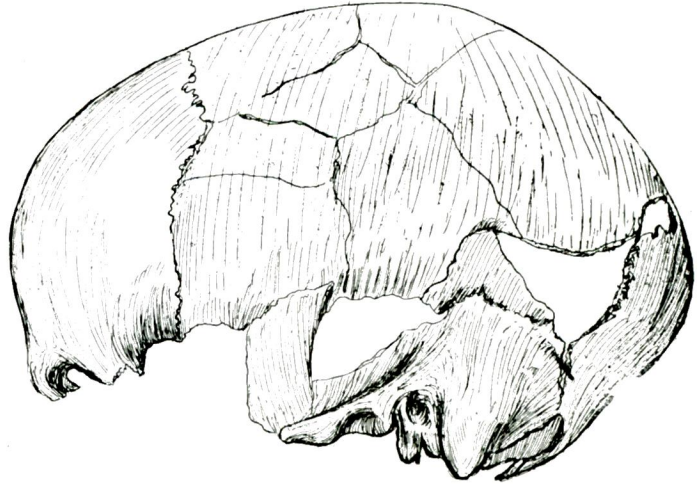
Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. VII $\oplus$
Norma lateralis 1:2 büyüklükte

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. VII $\oplus$
Norma verticalis 1:2 büyüklükte
(Frankfurt planına göre alınmıştır).

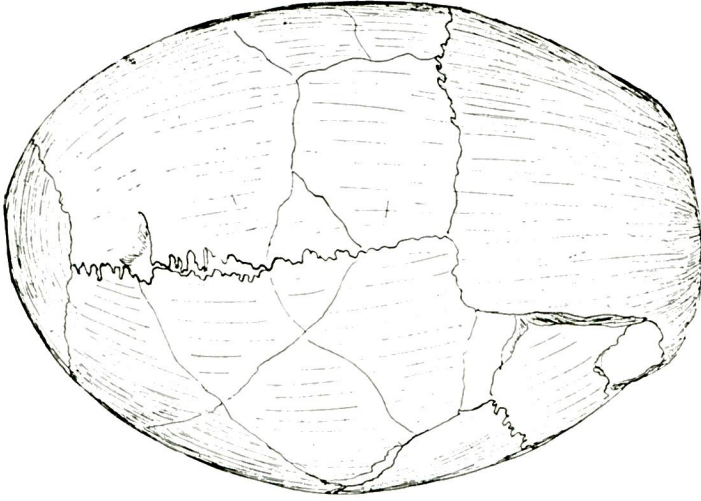

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. II O+
Norma lateralis. Kafa endisi : 75.63 1 : 2 büyüklükte

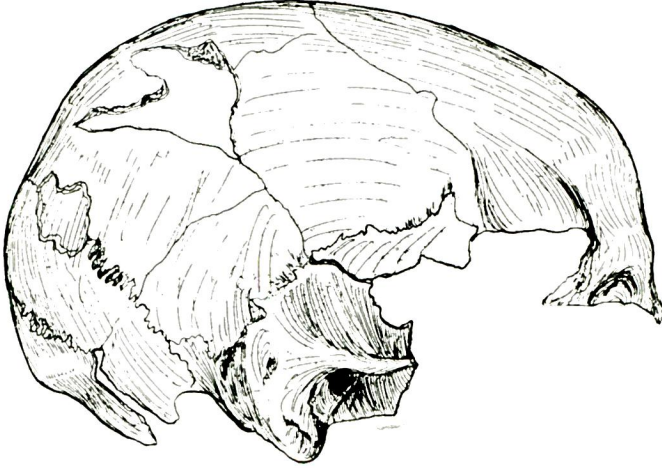

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. II O+
Norma lateralis. 1 : 2 büyüklükte

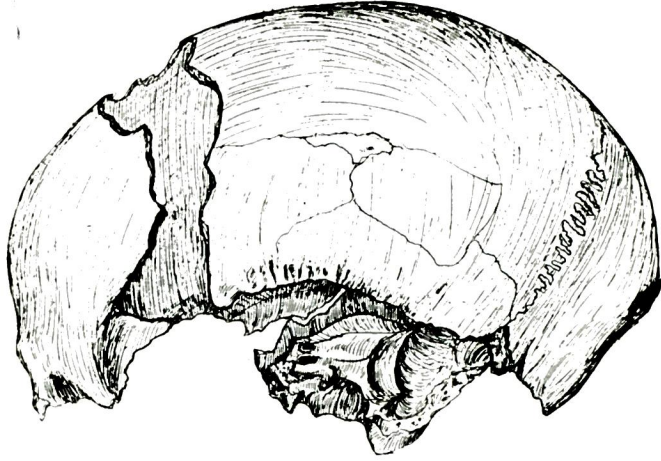
Lev : LXXXVIII

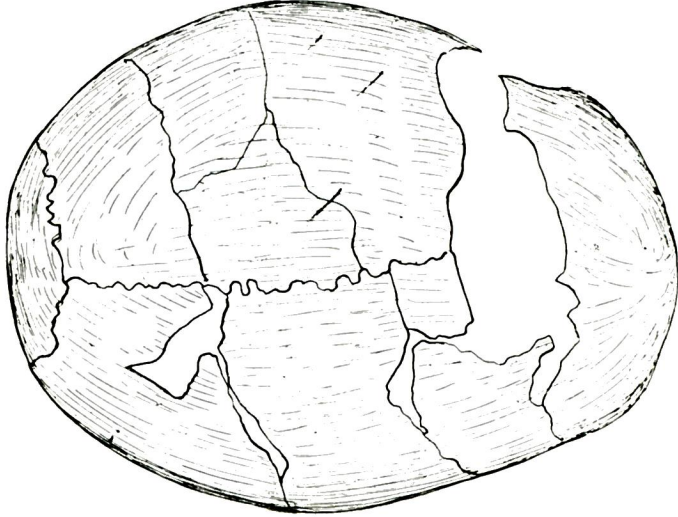
Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. II O +
Norma verticalis. $\frac{1}{2}$ büyüklükte
(Glabel-Inion planına göre alınmıştır).

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. IV O +
Norma lateralis. Kafa endisi : 83.52 $\frac{1}{2}$ büyüklükte

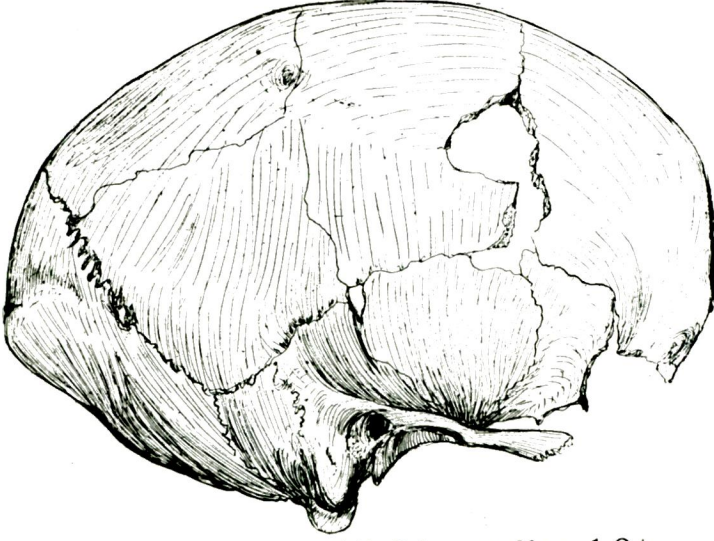

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. IV O+
Norma lateralis. 1:2 büyüklükte

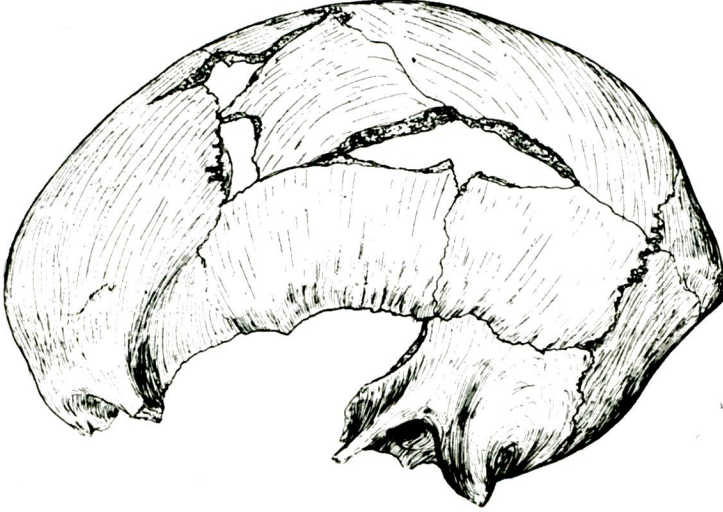

Alacahöyük. Kazı 1936 Bakır çağı No. IV O+
Norma verticalis. 1:2 büyüklükte
(Glâbel-Inion planına göre alınmıştır)

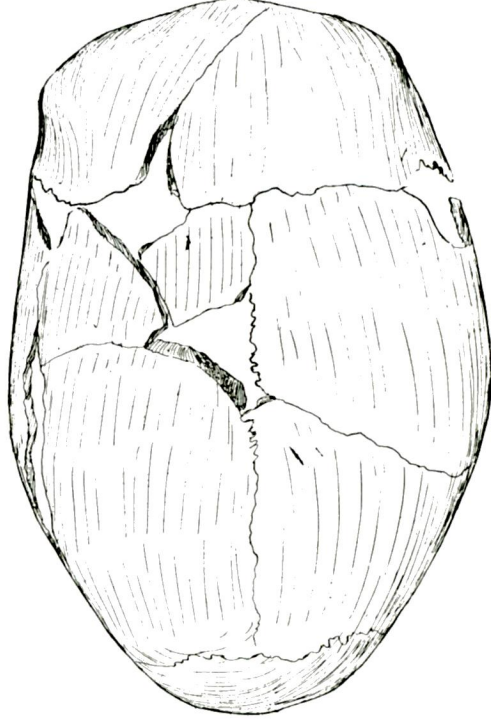

Alacahöyük. Kazı 1944 Bakır çağı Mezar 1 O+
Norma lateralis. Kafa endisi: 72.87 1:2 büyüklükte

Alacahöyük. Kazı 1944 Bakır çağı. Mezar 1 O+
Norma lateralis. 1:2 büyüklükte

Alacahöyük. Kazı 1944 Bakır çağı. Mezar 1 O+
Norma verticalis. 1:2 büyüklükte
(Glabel-Inion planına göre alınmıştır)

Tablo 2

Alt çene ölçüleri ve endisleri :	No. 3 - XVIII	No. 9	No. VII	No. II	Bakırçağı mezar I
İki lokma genişliği	140	108 ?	106	110	—
İki açığı genişliği	100	—	91	90	—
Açı-çene noktası mesafesi (Projection)	78	72	73	76	—
Alt çene kolu yüksekliği	60	50	54	52	—
Alt çene kolunun en dar genişliği	32	30	31	29	—
İncisura semilunaris genişliği	40	39	44	40	—
Çene cisminin II inci molar hizasında yüksekliği	24	25	27	23	—
Kaynak yüksekliği	30	33	31	30	30
Çene cisminin çene deliği hizasında yüksekliği	31	30	32	30	—
Çene cisminin kalınlığı (Foramen mendibule hizasında)	12	13	12	10	13
İki çene deliği arasındaki mesafe	41.5	—	43	44	45
Yükseklik - uzunluk endisi (Thomson)	55.71	66.67	68.87	69.09	—
Alt çene yükseklik endisi	80.00	75.76	87.10	76.67	—
Alt çene kolu endisi	53.33	60.00	57.41	55.77	—
Alt çene genişlik endisi	71.43	—	85.85	—	—
Yükseklik - kalınlık endisi	38.71	43.33	37.50	33.33	—
Kaynak açısı	71°	78°	76°	76°	—
Alt çene kolu açısı	116°	115°	109	110°	—

Tablo 3

İskelet kemiklerinde alınabilen ölçüler ve endisleri

Kol kemiği (Humerus):	No. 3	No. VII	No. II	No. IV
	Ortalama		Ortalama	
En büyük uzunluk	269		291	
En küçük çevre	55		54	
Kuvvet endisi	20.69		17.07	

	No. 3	No. VII	No. II	No. IV	
Cisim endisi	74.01			76.17	
Bükülme açısı (Torsion)	151°5			160°16	
Ayrılık açısı (Divergence)	4°25			6°33	
Lokma üstü ve makara üstü genişliği	52.25			54.41	
Mafsal yüzü genişliği (Makara-Lokma)	36.00			40.16	
Humerus başı	Uzunluğu	36.5		39.5	
	genişliği	34.00		36.16	
	endisi	93.16		92.41	
Üst uç genişliği	40.50			43.00	
Alt uç genişliği	52.25			55.41	
<i>Döner kemik (Radius):</i>					
En büyük uzunluk	200.75			207.25	
En küçük çevre	33.73			36.50	
Kuvvet endisi	17.85			17.11	
Cisim endisi (Verneau) formülü	73.40			79.59	
Cisim endisi (Fischer) "	68.93			80.36	
Uyluk kemiği (Femur):		sağ	sol	sağ	sol
Tabii vaziyette uzunluk		386	390	408	399
		388		403	
Trochanter uzunluğu		346	378	386	379
		362		382	
Orta kısmın çevresi		75	75	73	73
		75		73	
Kuvvet endisi		12.48	12.19	12.33	12.14
		12.33		12.23	
Plastrik endis		100.25	100.00	93.53	91.55
		100.13		92.54	
Platimerik endis		75.00	78.04	75.42	78.06
		77.52		76.74	
Uyluk kemiğinin lokmaları ve cismi arasındaki uzaklık açısı		5°	6°	7°	8°
		5°5		7°5	
Torsion açısı		20°5	10°	25°5	25°5
		15°25		25°5	
Uyluk kemiğinin boynu ve cismi arasındaki açı		107°3	102°	111°	109°
		104°65		110°	

	No. 3	No. VII	No. II	No. IV
	Sağ	Sol	Sağ	Sol
Uyluk kemiği başının	98.15	96.57	96.17	96.28
Kuvvet endisi		97.36	96.22	
Uyluk kemiği başı endisi	10.85	9.96	15.33	15.77
		10.40	15.55	
Uyluk kemiği boynunun	16.21	15.42	16.32	16.95
kalınlık endisi		15.81	16.63	
Uyluk kemiği boynunun	94.44	85.16	90.97	87.78
uzunluk endisi		89.80	89.37	
İki lokma-Fahiz endisi	53.84	48.16	54.41	50.41
		51.00	52.41	
Poplite endisi	74.29	69.55	72.12	74.32
		71.92	73.22	
Aşık kemiği (Talus):				
Uzunluk (projeksiyon)	475	460	475	470
		467.5	472.5	
Genişlik (projeksiyon)	36.0	35.3	37.5	38.5
		35.65	38.0	
Yükseklik (projeksiyon)	25	25	27.5	26.5
		25	27.0	
Makara uzunluğu	30.5	29.0	31.5	31.5
		29.75	31.5	
Makara yüzünün tam	38	40	38	42
genişliği		39	40	
Aşık kemiği başının uzaklık	21°	22°	24°	22°
açısı		21°	23°	
Uzunluk-Genişlik endisi	75.84	76.87	79.00	81.91
		76.35	80.45	
Uzunluk-Yükseklik endisi	55.15	54.31	57.89	56.41
		54.73	57.15	
Makara uzunluğu endisi	64.21	63.04	66.41	67.02
		63.62	66.71	
Topuk kemiği (Calcaneum):				
Tam uzunluk	69	70	74	74
Topuk arkası ve oynak yüzü		69.5	74	
Uzunluğu		66	68.5	
	66	66	67	70

	No. 3	No. VII	No. II	No. IV
Topuk cismi uzunluğu	47	47	52.5	52.0
		47	52.25	
Topuk yüksekliği	37	32	36.5	37
		34.5	36.75	
Arka genişlik	26	28	29	29
		27	29	
Orta genişlik	37	36	38.5	37.5
		36.5	38	
Sustantaculum genişliği	14	14	13	13
		14	13	
Arka oynak genişliği	20	19	20	19
		19.5	19,5	
Arka oynak uzunluğu	26	24	28	27
		25	27.5	
Oynak yüzü endisi	77.68	78.95	73.25	71.00
		78.31	72.11	
Sustantaculum endisi	39.68	40.35	35.58	35.99
		40.01	35.78	
Arka genişlik-uzunluk endisi	39.00	40.60	39.84	39.52
		39.80	39.68	
Orta genişlik-uzunluk endisi	46.02	52.82	45.37	53.85
		49.42	49.61	

TİMUR'UN YAPTIĞI İŞLERE TOPTAN BİR BAKIŞ*

YUSUF ZIYA ÖZER

T. T. K. Üyesi

Timur kimdir — Nasıl meydana çıkmıştır — Cengiz sülâlesi elinden devleti nasıl zaptetmiştir — Belh'te saltanat töreninden sonra niçin hanlık unvanını almamış ve Cengiz sülâlesi adına hükümet etmiştir — Büyük bir cihangir olarak yaptığı istilâların sonucu ne olmuştur — Siyasal ahlâkı ne idi — Hükümet idaresindeki mesleği nedir — İhtilmedik zulümlerle adaleti nefsinde nasıl toplamıştır ve sebebi nedir — Halifelik fikrinden niçin vazgeçti — Cengiz ile hısımlığının aslı var mıdır — Saltanatının âkibeti ne olmuştur ?

Bütün Asya'yı ve yarım Avrupa'yı akla sığmaz bir çarpı ile istilâ eden Cengiz saltanatının temelleri çökmüştü. Bu saltanatın Asya batısındaki İlhani'ler kolu sönmüş yerini küçük, küçük türlü saltanatlar almıştı; doğuda bu saltanatın bağ noktası olan ve Türk-Moğol imparatorluğunun mümessili bulunan hakanlık Hanbalık (Pekin) şehrinden kovulmak üzere bulunmuş idi. Avrupa'nın doğu ovalarına yayılan Altın-ordu, zahirde kudretini muhafaza eder gibi görünmekle beraber, iç fesatlarla için için aşınıyordu. Merkezi Asya, Çağatay saltanatının zayıf ve şuursuz hanları elinde kargaşalıklar ve sarsıntılar geçiriyordu. Devlet ve saltanat işinde Türk veraset usulünün noksanı bu demir pençeli Cihangir'in kurduğu hudutsuz ve sonsuz saltanatı evvelâ parçalanmış, sonra birbirine düşürmüş ve nihayet bir kesimini çökerterek öbür kesimini inkırazın kenarına kadar sürüklemiş idi.

Şu kadar ki, Orta Asya'da Türk-Moğol akvamı içinde Cengiz soyuna karşı duyulan saygı o derece derin, o derece köklü idi ki, Çağatay hanın âciz ve dermansız torunlarının elinden hanlığı kapmak kimsenin akıl ve hayalinden geçemiyordu. Onların dermansız elleri ise devlet dizginlerini kuvvetle, metanetle tutamadıklarından devlet kargaşalıklar, fitneler içinde idi. Herhangi atılğan adam daha büyük teşebbüslere girişmek ister ise kendisine meydan açıktı.

* Timur hakkında bazı kaynaklardaki malumatı toplaması bakımından faydalı görünen bu makalede Timur hakkındaki hükümler yazar'ın şahsî görüşüdür.

Timur tam bu sırada Turan'ın Maverâünnehir denilen bir parçasında Keş kasabasında dünyaya geldi.

Mensup olduğu Barlas oymağı eski zamanlardan beri bu kesimde yerleşmiş bulunuyordu. Babası Turgay bey bu oymak beylerinden idi. Yanında iki üç sipahi bulunduracak kadar küçük bir geliri olan ufacık bir timarı vardı¹ ve Keş kasabasının civar köylerinden veya dış mahallelerinden birinde oturur idi².

Maverâünnehir kıtası beş altı yüz seneden beri Samanîlerin, Gaznelilerin, Selçukîlerin nihayet Harzemlilerin idaresi altında yaşamış olduğundan İslâmiyet orada kökleşmiş ve İslâm medeniyeti yerleşmiş bulunuyor idi. Bu din ve medeniyetle kaynaşan ahali Cengiz sülâlesinin kaba ve sert idaresinden hoşnut olamıyordu. Hele Çağatay hanlarının, sonraları İslâmlığı kabul etmiş olmalarına rağmen, din hususundaki laübalilikleri buranın şariat bilginlerine, şeyhlerine, seyyitlerine pek ağır geliyordu. Nisbeten incelmış olan bu ahali, kaba hâkimlerinin katı idaresinden kendilerini kurtaracak bir önder bekliyordu.

Timur Keş kasabasının mekteplerinden birinde okudu. O, mektepte oldukça metin dinî bir terbiye aldı. Aynı zamanda Türk beylerinin en büyük zinetlerinden, en kıymetli meziyetlerinden olan binicilik, vuruculukta da meharet kazandı.

On iki yaşından itibaren iyi ata biniyor, iyi kılıç kullanıyor, ava gidiyor, eski Türk beyzadelerinin savaşçı ruhunu taşımakta olduğunu gösteriyordu. Dimağı cisminden daha süratle gelişmekte idi. Binicilik, vuruculukta Türk kahramanlığının varisi olmağa çalışmakla beraber Keş mekteplerindeki tahsili kendisine, eski Türk destanlarının mütalâasını ve Türk bahadırlarının çok kerre mesut sonuçlar veren serserice cevelânlarının masal ve hikâyelerini okumak fırsatını vermiş idi. Ahalisi birtakım taciklerle karışık olduğundan dolayı Şehrisebz ismini de alan ve bu yüzden yarım İranileşmiş olan Keş kasabasının mektepleri şüphesiz kendisine biraz Farsça da öğretmiş idi. Mühüründe bile "Rasti Rusti," gibi Farişî ibare kullanacak derecede İran edebiyatını bilen bu zat Orta Asya'nın en makbul kahramanlık kitabı olan Sayın Bahadırla³ beraber elbette Şehnâme destanlarını okumaktan geri kalmıyordu.

¹ Clavijo'nun raporu.

² Hoca ilgar köyü, Şerefeddin, *Zafernâme*.

³ Leon Cahun, *Asya tarihine giriş*, s. 447.

Barlas oymağı oldukça büyük bir oymak idi. Maveraünnehir'de nüfuz ve kudret sâhibi olan bu oymak içinde Turgay bey gibi pek çok beyler vardı. Bu beyler nüfuz itibarile Turgay beye eş ve belki de bazıları üstün idiler. Bu beylerin oğulları Turgay beyin oğlu Timur ile buluşurlar, birleşirler, konuşurlar, ava giderler, at oynatırlar, kılıç vuruştururlardı. Bunlar içinde yaşça kendisinden büyük olanları ve oymaktaki nüfuzları daha yüksek bulunanları da var idise de Timur, zekâsının ve tahsilinin verdiği mânevî bir nüfuz ile bunlar üzerinde yükselirdi. Böylece henüz yirmi yaşına gelmekte olduğu sıralarda oymak içinde kibar, sevimli, vakarlı bir bey olmuş, rey ve fikri kasabanın ve oymağın adamlarınca aranır bir adam haline gelmiş idi. Binicilikte, vuruculukta şöhreti ise gittikçe yayılıyordu.

O sırada Turan'ın bu parçası iki tehlike ile karşılaşmış idi: İslâm olmakla beraber İslâmîliğe önem vermemeleri yüzünden İslâm bilginlerini kendilerine ısındıramamış olan Çağatay hanlarının aczi sebebiyle hüküm süren karışıklık ve rahatsızlık; diğeri, üç dört bin senelik Turan ve İran destanlarının konusu olup artık ölmüş bitmiş sayılan eski İran ruhunun tekrar canlanmak yolunu tutması idi. Türk beyleri, efendileri olan hanların aczinden faydalanarak her biri diğere karşı kudretçe üstün olmak için çarpışıyorlar, birbirine kılıç çekiyorlar, fakat taciklerin, ayak altına alınmış olan İran satraplarının kendilerine karşı baş kaldırmasını hiç çekemiyorlardı.

Halbuki İlhaniler saltanatının sonlarında Muizzüddin Hüseyin adında yarım İranlı bir bey Horasan valiliğinde bulunmakta iken, bu saltanat yıkılmış ve Muizzüddin Hüseyin bey istiklâl bayrağını açmış idi¹. Hüseyin bey İranlı unsurlara dayanarak hareket etmiş ve Türklerin dince müsaadekârlıklarına karşı İran ruhunu temsil ederek İran millî mezhebinin (şiiğin) koruyucusu gibi görünmek istemişti. Böylece mezhep siyaseti itibarile daha o vakitten Şah İsmail'e öncülük yapıyordu.

Yavaş yavaş Horasan'ı tamamen istilâ edip kudretini artırarak Turan kabilelerine, Maveraünnehir sınırlarına tecavüze başlamış ve Endehut ve Şirgân eyaletleri üzerine yürüyüp oralarda bulunan Erlat ve Ayberdi oymaklarını kendisine itaat ettirmeye çalışmıştı².

¹ Mirhond, *Melik Muizzüddin Hüseyin*, Nurosmaniye Kütüphanesindeki nusha 5. cild.

² Şerefeddin, *Zafernâme*.

İç karışıklıklar böyle devam edip gittikçe, Hüseyin bey Turan'a girecek ve otuz kırk asırlık tarihin yolunu değiştirip Şehnâmenin hayallerini hakikata döndürecek. İran, Turan'ı istilâ etmiş olacaktı. Buna Türk savaşçıları tahammül edemiyorlardı.

Çağatay hanları serseri saraylarını Elmalık yaylâlarından kışlaklarına getirip götürmekle ve başlıca eğlenceleri olan av peşlerinde dolaşmakla vakit geçiriyorlar ve bir Moğol gururu ile şehir hayatına alışmak istemiyorlardı. Bunun için Maverâünnehrin zengin ve lâtif beldeleri bunların yüreğini çekmiyordu. Ve liyakatsizlikleri sebebiyle nüfuzlu oymak beylerinin elinde oyuncak olarak bir hanlık gölgesi yaşıyorlardı. Turan'ın bu ucunu tehdit eden İran tehlikesinden habersiz idiler.

O vakit Çağatayların veziri sıfatile en yüksek nüfuz kazanmış olan Totel oymağından emîr Kazağan Maverâünnehir valisi idi. Yiğit, yürekli, cüretli, azimli bir adam idi. Eski Türk ruhunu taşıyan bu adam Muizzüddin Hüseyin'in temsil etmekte bulunduğu İran tehlikesini görmekte gecikmedi¹.

¹ Erlat ve Ayverdi beylerinin Kazağan beye Muizzüddin Hüseyin'in emellerinden ve tecavüzlerinden şikâyetlerini, Şerefeddin Ali Yezdi Zafernâme'de şu başlangıçla başlayan bir manzumede ifade eder :

Meğer nesli Cengiz Han Bedfütat
Ki kes gevheri şah Nâred beyad

Güya bu beyler «Cengiz nesli söndü mü ki hanların celâdet cevherini kimse hatırına getirmiyor da Türklere karşı böyle tecavüzlere cüret olunuyor.» diye feryat ve şikâyet etmişlerdir.

Şerefeddin'in *Zafernâme-i Emir Timur*'unu Özbek hanlarından Güçgüncü han zamanında ve bunun emrile terceme etmiş olduğu mukaddemesinden anlaşılın Buharalı Mehmet Ali nam zat Zafernâme tercemesinin bu noktasında Kazağan beyin cevabını şöyle ifade etmiştir:

«Tacıkge nehad bulgay, padişahlık davakılgay ve padişahlarının fermanından baştartagay gururunu kılıcım darbı bile burnundan çıkarayım.» Yani Taciklerin ne haddi vardır ki padişahlık dâvasına kalkışsınlar ve padişahlarının fermanından baş çevirsınler, gururunu kılıcımın darbesile burnundan çıkarayım.

Mehmet Ali'nin şu tercemesi Güçgüncü han zamanında yapılmış olduğuna göre, 918 - 930 Hicrî tarihi arasında terceme edilmiş olduğu anlaşılıyor. Tek nüshası Nuruosmaniye kütüphanesinde.

10 uncu asırda tercüme edilen bu eserin 11 inci ve 12 inci asırlarda buralara kadar intişar etmesine nazarın Turan ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki mesafenin uzunluğuna rağmen daima ikisi arasında muvasala ve bağlaşma kesilmiş değildi. Birinci Sultan Mahmut zamanında böyle pek çok Çağatayca eserler padişah tarafından vakfedilmiştir.

Bu tehlikeye endişeli bir gözle bakan Türk beyleri, emir Kazağan'ın etrafında toplandılar, iç kavgalarını bırakarak bu tehlikeyi önlemeğe koştular, Muizzüddin Hüseyin'i mağlup ederek Turan hududundan dışarı attılar. Teşebbüs bu derecede kaldı; ileri gidilmedi. Maverâünnehir için bu tehlike atlatıldıktan sonra Kazağan bey Türk beyleri arasında daha çok itibar ve nüfuz kazandı; kudreti arttı, ve Çağatay Hanları üzerinde de nüfuz yürütmeye başladı. Nihayet Çağatay Hanı Kazağan'nın yaptığı işlerden memnun kalmıyarak bu hanı tahtından indirdi ve öldürdü¹. Yerine Danişment Oğlanı getirdi. Bir müddet sonra, bundan da, memnun kalmıyarak öldürüp hanlık tahtına Bayan Kulu Oğlanı oturttu. Böylece beş on sene içinde Çağatay saltanatı dört beş han değiştirmiş ve Cengiz'in Türklere ve Moğollara göre çok sayın torunları Totel oymağının yetiştirdiği bir beyin elinde istenildiği gibi oynanır adamlar arasına girmişlerdi.

Elmalık saltanat tahtı cüretli vezirin eliyle sahibini değiştirip durduğu sıralarda Muizzüddin Hüseyin boş durmuyordu. Daima kuvvetini toplayarak, kudretini arttırarak mülkünü genişletip bir kudretli hükümet kurmak fikrinden vazgeçmemişti. Cüretli vezirin Sibiryâ üzerindeki Çin hududundaki meşguliyeti bunun işine yarıyordu. Turan'ın Amu-derya kıyılarını yine tehlide başlamıştı.

Kazağan bey Horasan cihetinden tekrar baş gösteren bu tehlikeye karşı yürümeğe lüzumunu duydu. İç kavgayı yine bırakmak zorunda kalarak başına bir ordu topladı, Muzzüddin Hüseyin üzerine yürüdü.

İşte bu Türk ordusu içinde pek genç fakat vakarlı ve sevimli bir bey ata binmekte ve kılınc kullanmaktaki mahareti ile, savaş meydanında gösterdiği yiğitlikle herkesin gözünü çekmeğe başladı. Henüz yirmi yaşlarında bulunan bu bahadır genç bey Turgay beyin oğlu Timur beydi. Kazağan ordusu bu defa da Muizzüddin Hüseyin'i bozdu Horasan içerlerine attı. Herat'ı kuşattı. Hüseyin hükümetine son vermek üzere idi ki, tehlikenin büyüklüğünü gören Hüseyin, Çağatay hanına ve Kazağan beye kulluk etmek üzere teslim oldu².

¹ Bazı müellifler emir Kazağan'la Çağatay hanı Kazağan'ı birbirine karıştırırlar ve Maverâünnehir valisi emir Kazağan'ı Çağatay hanı Kazağan han zannederler ve öyle lâkaplandırırılar. Bunlar ayrı ayrı adamlardır.

² Şerefeddin, *Zafername* s. 15.

Şanlı bir surette Maverâünnehir'e dönüldü. Kazağan bey ise bu orduda çok beğendiği genç Timur beye kendi torunu Olcay Türkân hatunu eş yapmak, yani torunu ile evlendirmek ve kendisine binbaşılık tevcih eylemek sureti ile takdirini göstermekte gecikmedi¹. Timur'un ikbali Muizzüddin Hüseyin üzerine yapılan bu seferle başlar ve Olcay Türkân ile evlenişi kendisine büyük bir nüfuz kazandırır. Bu tarihten itibaren Timur, Maverâünnehir'de siyasî bir adam olmuş ve önemli bir mevki tutmuştur.

Devlet ve Saltanat seririne hanlar indirip çıkararak cüretli vezirin damadı ve aynı zamanda ordunun binbaşısı olmak hasebiyle bütün Maverâünnehir beyzadeleri arasında imtiyazlı bir mevki kazandığı gibi, bu damatlık kendisine Barlas oymağından başka Totel ve Celâyir oymaklarının da arka vermelerini sağlamıştı. Bundan sonra Timur bey yalnız Barlas oymağının beylerinden biri değil, aynı zamanda kayın babası Kazağan'ın mensup olduğu Totel oymağının ve karısının ana cihetinden mensup olduğu Celâyir oymağının da saygı göstereceği bir bey olmuştu. Timur'un siyasî hayatı üzerinde bu olayların çok önemli tesiri olmuştur.

Çok geçmedi korkunç vezir düşmanları tarafından öldürüldü; kanlar ve ölümlerle dolu otuz bu kadar yıllık siyasî hayatı sonucunda Maverâünnehir'e hemen istiklâl ile tasarruf ediyordu. Oğlu Abdullah bey ise onu takiben vefat eyledi². Bunun üzerine Maverâünnehirin siyasî hayatı üç safha gösterir hale geldi:

1 — Maverâünnehir hükûmetine kendi mülkü gözü ile bakan Kazağan bey ailesi ki, bunun mümessili Kazağan beyin torunu olan emîr Hüseyin idi. Eniştesi olan Timur bey dahi bu mümessiller meyanında idi.

2 — Maverâünnehir'i kendi devletlerinin bir parçası, bir eyaleti sayan Çağatay hanları idi ki, bunların ne durum alacakları henüz belli değildi.

3 — Türk beyleri idi ki, her birisi bir kaleye, bir hisara, bir şehre musallat olarak hiçbir diğerrinin hükûmetini ve nüfuzunun üstünlüğünü kabul etmeyip herbiri kendini müstakil bir bey, bir hükümdar saymakta idiler.

Kazağan bey ailesi Çağatay hanlarının alacağı durumu düşün-

¹ Leon Kahun, s. 472.

² Şerefeddin, *Zafernâme* s. 16.

meye bile lüzum görmeksizin herşeyden evvel eyalet dahilindeki nüfuzlarını tekrar ele almaya, yeniden kurmaya çalıştılar.

Bu esnada Timur beyde siyasal fikirler gelişmeye başladı. Öldürülen vezir Kazağan beyin dağılmış olan siyasal mirasını toplamak kayın kardeşile enişteye düşüyordu. Gerçek varis kayın kardeşti. Fakat Timur'un gözünde bu adam yeter derecede liyakatli görünmediğinden onu bir suretle ortadan kaldırarak kendisi o mirasa konmayı kuruyordu.

Herşeyden önce aile mirasını yağmaya koyulan Türk beylerinin tagallübü savulmak lâzımdı. Maverâünnehir hükûmeti Kazağan ailesine geri dönünce, Hüseyin beyle aralarındaki mesele bir aile meselesinden ibaret kalacak ve bunda kurnazlıkta, iğfalde ve tedbirde kim daha usta çıkarsa o kazanacaktı. Bu fikirle Timur işe başladı. Hüseyin bey ise dedesinin siyasal mirasına eniştesinin konmak istediğinden belki de başlangıçta haberi yoktu. Bazı şüheler uyanmış olsa bile, herhalde, Timur'un Maverâünnehir'de kazanmaya başladığı nüfuzdan ve hele Barlas oymağının onun tarafını tutanların yardımından vazgeçemezdi. Kaldı ki Timur bey harp meydanlarında namılı, şanlı bir bahadır olmuştu ki, düşmanları ile yapılacak kavgada bunun kudretli bileği kendisi için büyük bir yardım idi. Böylece kayın ve enişte ittifak ettiler, bir müddet eyalet içindeki beylerin nüfuzu ile çarpıştılar.

Tam bu sıralarda Çağatay tahtına çıkmış olan Tuğluk Timur han, Çağatayların bütün kaybetmiş oldukları siyaset ve bahadırılık vasıflarının varisi gibi görünerek epeyce zamandan beri Çağatay saltanatının boyunduruğundan ayrılmışa benzeyen Maverâünnehir'i itaat altına almak istedi ve bir Özbek ordusu ile bu memleket üzerine yürüdü. Tuğluk Timur han itaatsiz beyleri vurmak, mukavemet gösteren kaleleri şehirleri devirmek niyetinde idi. Toplamış olduğu Özbek ordusu Maverâünnehir'in zengin ovalarında, güzel şehirlerinde toplanmış olan serveti yağma etmek istiyordu.

Tuğluk Timur han'ın Özbek ordusu ile yaklaştığını anlayan Maverâünnehir ahalişi, Özbeklerin şiddetinden ürktü. Birbirlerinden şehir, hisar kapmakla uğraşıp duran beyler, başlarının çaresini aramaya başladılar. Tuğluk Timur'un Barlas oymağından nezdine gelmek üzere davet ettiği kudretli beyler Timur'dan nasihat istediler. Timur'un bunlara verdiği nasihat mânalıdır ve nasıl kurnaz ve ince bir adam olduğunu gösterir.

“Tuğluk Timur’un yanına giderseniz bir tehlikeye karşı iki fayda temin edersiniz, gitmeyipte kaçarsanız bir faydaya karşı iki tehlike ihtiyar etmiş olursunuz,”¹ diyordu.

Bu beyler Tuğluk Timur’un yanına gitmekten korkarak memleketi sahipsiz bırakıp kaçtılar. Ahali korku ve telâş içinde idi. Özbeklerin yağmasından ürküyorlardı. Ümit yalnız Timur beyde kalmıştı. Başta seyyitler ve din bilginleri olduğu halde Timur beye müracaat ettiler. Ve yağmanın önünü alabilmek için ne gerekirse yapmak üzere lazım olan paraları ve hediyeleri hazırladılar. Timur bey din bilginlerinin ve şeyhlerle seyyitlerin ve ahalinin kendisine ümit ve itimatla bakmasını hayırlı bir fal saydı ve Tuğluk Timur’u karşılamaya gitti.

İlk işi herkesin korkmakta olduğu yağmanın önüne geçmek, ahaliyi bu yüzden rahatlandırmaktı. Tuğluk Timur’un Özbeklerden ibaret olan öncü ordusu Kirayit’ten Uluğ Timur, Erkenatan Hacıbey, Kankil’den Beycik Komutanlığında ve çapul kastle Maveraünnehir üzerine yürüyordu². Önce bunlara rastladı ve hemen başbuğların ve komutanların kıymetli hediyelerle gönüllerini alarak, Tuğluk Timur’un vereceği son emre kadar, yağma fikrinden vazgeçirtti. Tuğluk Timur’un huzuruna varınca han, bu genç ve yakışıklı beyi iltifat ve okşayışla kabul etti. Durumundaki kibarlığı ve hanın fikir ve meyline göre dil kullanışı kendisine pek çabuk takdir ve teveccüh kazandırdı. Konuşmalarında gösterdiği dirayet ve fatanet kendisini çok geçmeden han’ın müşavirleri arasına soktu. Tuğluk han her şeyde Timur’un reyine müracaat etmeğe ve daima reyi üzerine hareket eylemeğe başladı³.

Timur beyin bütün gayreti Tuğluk Timur’u Meveraünnehirden geri çevirmek, oraya ahalinin kurtarıcısı olarak dönmek idi. Böyle bir başarı ilerideki işlerine pek faydalı olacaktı. Bu maksada ümidinden çok ziyade nail oldu. Fakat buna nail olmak ve düşüncelerini başarabilmek için ahlâk düşüklüğünü gösteren yollara sapmaktan geri kalmadı. İlk olarak, Özbek beylerinin yağma ve

¹ *Tüzükât*, s. 3. Tüzükâtı Türkçeye çeviren zatın yalnız tüzükleri çevirip te Timur’un hatıralarını kaplıyan kısmı çevirmemiş olması sebebini anıyamadım. Tüzükâtın Fransızca nüshasını kaybettiğimden notları Farişî nüshasından alıyorum,

² *Tüzükât*, s. 3.

³ *Tüzükât*, s. 4.

çapuldan vazgeçmek üzere paralar ve hediyeler almış olduklarını bir suretle han'a işittirdi. Han yersiz bir kızgınlık göstererek bu beylerin Maverâünnehire girmesini men ile beraber kendilerini komutanlıktan azletti.

Beyler han'ın şu muamelesinden kırılarak isyan ettiler ve Çite'ye döndüler. Çite'de bu isyan çabukça bastırılamazsa işin büyümesi önemlenmesi ihtimali vardı. Tuğluk Timur han, Timur bey'in reyini sordu. Timur isyanı daha büyümeden, dallanıp budaklanmadan bastırmak lâzım geleceği reyini verdi. Tuğluk Timur, bu reyî doğru bularak hemen isyanı bastırmak üzere Çite'ye döndü.

Tuğluk Timur han Çite isyanını bastırmak zorunda kalarak geri dönmekte iken Maverâünnehir işini bir tesviye suretine bağlamak gerekiyordu. Maverâünnehir'in nüfuzlu beyleri Tuğluk Timur'un davetinden ürkerek Horasan cihetlerine kaçmışlar iken Timur bey han'ın emrine itaat etmiş, gelip kulluk köstermişti. Timur bey aynı zamanda da Maverâünnehir halkının mümessili gibi hareket ediyordu. Şu halde Maverâünnehir hükûmeti Timur beye verildiği takdirde orası kân dökülmeden Çağataylar saltanatına tekrar katılmış olacak ve aynı zamanda Çite isyanını bastırmak için lâzım olan para elde edilmiş bulunacaktı.

Tuğluk Timur Maverâünnehir'in Çağatay saltanatına olan bağının kuvvetlendirilmesini ileriye bırakarak şimdilik bu kadar başarıyı yeter saydı. Ve Timur'u Maverâünnehir'e vali tayin etmekte tereddüt etmedi¹. Kendisi de Fergana'ya doğru yola çıktı.

Valilik yarlığını eline alarak Semerkand'a dönen Timur bey din uluları ile seyyitler ve şeyhler ve halk tarafından Maverâünnehir'in kurtarıcısı gibi karşılandı. Kendisine o sırada koyacak bir kuvvet yoktu ; nüfuzlu beyler kaçmış ve kalanlar ise zaten Çağataylara itaat eylemiş oldukları için Timur hiç bir mukavemete uğramaksızın hükûmet etmeye başladı.

O sırada Timur'un bütün emelleri belki de bu valiliğin muhafazasından veya çok çok kaynatası Kazağan bey derecesinde istiklâl ile Maverâünnehir'e tasarruftan ibaret idi. Gerek mevkiini muhafaza etmek ve gerek istiklâl kazanmak için olsun yavaş yavaş uzak görücü tedbirler almakla uğraşıyordu.

Biraz sonra Tuğluk Timur Çite isyanını bastırmış, Maverâünnehir'i doğrudan doğruya hanlığa bağlamak çarelerini düşünmeye

¹ *Tüzükât*, s. 5.

tekrar vakit bulmuştu. Bunun için Maverâünnehir hükûmetini oğlu İlyas hocaya vermiş ve Özbeklerden mürekkep kuvvetli bir fırka ile Semerkand'e göndermiş idi. Timur bey de askeri komutanlığı ile İlyas hocanın müşavirliğine verilmiş idi ¹.

Timur bey talihin bu döneklğinden pek acı surette içlendi. Fakat "Hükûmet idaresi yarı sabır ve sebat yarı tegafül,, olduğundan kuvvete karşı baş eğmek zorunda kaldı. İlyas hoca hükûmet idare etmeği bilir bir adam değildi. Özbekler ise Maverâünnehir'i ellerine düşmüş yağlı bir av sayıyorlar ve her şeye el uzatıyorlardı. Ahali korku ve endişe içinde idi. Din uluları yaptıkları şeylere itiraz ediyorlar ve şeriate muhalif olduğunu söylüyorlardı. Özbekler bu sarıklı mollalarla eğleniyorlar "iki molla bir kişi, bir molla kadın kişi,, diyorlardı.

Özbeklerin el uzunluğu günden güne artıyor Timur'un askeri komutanlığı bir tesir yapmıyordu. İlyas hoca tecavüzlerin önünü almağa muktedir değildi. Özbekler bir aralık yetmiş kadar seyyidi hapsetmiş idi. Ürküntü ve çarpıntı içinde olan ahali umudu Timur'a bağlamış idi. Din uluları, seyyitler ve şeyhler kendisinin yardımcıısı idi. Nihayet Timur bey askeri komutanlığının verdiği imtiyaza ve halk ile din ulularının kendi arkasında olmalarına dayanarak yetmiş seyyidi salıverdi.

Timur bey yaptığı işin sonucunu düşünmemiş değildi. Özbekler bu hareketi han aleyhine bir isyan şeklinde Tuğluk Timur'a bildireceklerdi. Ve böyle de yaptılar. Zaten Maverâünnehir'de nüfuzlu adamlardan şüphelenen ve Timur'un ahali yanındaki nüfuzunu tehlikeli görmeye başlayan han hiç tereddüt etmeden bunun öldürülmesi emrini verdi. Fakat Timur bey evvelce tedbir almış olduğu için Tuğluk Timur'un yarlığı (ferman) Timur beyin eline düşmüştü ². Artık tereddüt caiz değildi. İlyas hoca ile komutanı arasında zaten ilk günden beri gizli gizli açılan uçurum o kadar derinleşmiş idi ki, bunun doldurulması imkânı yoktu. Timur bey'in eline düşen ölüm fermanı şüphesiz daha sert, daha kesin olarak tekrar edilecekti.

Bunun üzerine Timur bey kendisine arka olmaya söz veren din ulularına, seyyitlere ve şeyhlere ve bunların nüfuzuna tâbi

¹ *Tüzükât*, Üçüncü Künkâş.

² *Tüzükât*, s. 8.

bulunan ahaliye ve hele mensup olduğu oymağa müracaat etti. Din uluları ve seyyitler kendisini isyana va Özbekleri Maverâünehir'den dışarı atmaya teşvik ettiler. Bu işte önderlik yapacak olursa malları ile canları ile kendisine yardım edeceklerine söz verdiler. Aralarında bir antlaşma imzalandı ve bir fetva verildi¹.

Timur hemen işe başlamak ve ansızın bir çarpı ile İlyas hocayı devirmek istiyordu. Fakat insanların azim ve niyetleriyle hareketleri arasında çok mesafe bulunduğunu bilmez değildi. Tam iş zamanında bu molla kişilerin tereddüt göstermelerinden vadettikleri muaveneti yapamamalarından korktu. Hele ihtilâl ve isyan hazırlığının haber verilmesinden ve iş daha tedarik halinde iken Çite başbuğlarının kendisini yakalamaları ihtimalinden telâşlandı. Tereddüt edecek çok zamanı da yoktu.

Bir ihtilâl mukavelesi imza etmişti ki, bu mukavele kendisini daha büyük tehlike ile karşı karşıya bulunduruyordu. İdam fermanının tekrar edileceği şüphesizdi.

O vakit, neslinin bütün haslatlarını haiz olduğunu gösterdi. Eski Türk kahramanlarının menkibe ve destanlarını hatırladı. Hayatının selâmetini ve belki de ilerideki başarısını bu menkibelerin ve destanların serseri olaylarında gördü. O Türk kahramanları değil miydi ki, her türlü umuttan mahrum kaldıkları zamanlarda Türkistan'ın sonsuz çöllerinde kendileri için bir umut ve dayanak ararlardı. Yine o Türk kahramanları değil miydi ki, başları sıkıldığı ve defi kabil olmayan bir musibete uğradıkları vakit Turan'ın ucu bucağı bulunmaz ovalarında baht ve talihlerinin tecellilerini takip ederlerdi. Çin darülfununundan çıkmış ve mensup olduğu hanedanın Fağfurluk tahtını kaybettiğini görmüş bir Türk prensi değil miydi ki, Çin ülkesinden kaçtıktan sonra kazak olarak Türk yaylalarına gelip yeni bir imparatorluk temeli atmıştı². Yine bir Türk kahramanı değil miydi ki, başına topladığı yediyüz kişi ile dünyanın büyük bir imparatorluğunu kurmuştu³. Bu Türk kahramanlarının izini takip etmekten başka çare bulmadı. İhtimal ki, bu serserice olay arayış ırkının şan ve menkibe tarihinde son bir sahife olacaktı. Fakat bu sahife diğerlerinden daha zengin, daha parlak olacak ve kahramanı dahi esatiri kahramanların bütün

¹ *Tüzükât*, s. 9.

² Kara Hataylılar.

³ Gök-Türk İmparatorluğu.

yüksek hatıralarını ve büyük eserlerini gölgede bırakacaktı. İmdi Timur eski bir Türk kahramanı gibi kılıcını kuşanarak, atına binecek karısını terkisine alarak kıra çıktı ve Turan ovâlarının sonsuz derinliklerine dalıp kazak oldu.

Olcaı Türkân Hatun, Kazağan beyin bu yiğit torunu kocasının kahramanlığından hiç de aşağı kalmayan bir yürek peklığı ile felâketi karşıladı. Kendisinin gerçekten bir Türk kızı, Timur'a yakışacak bir kadın olduğunu ispat etti. Hiç tereddüt etmeksizin kocasının terkisine atılarak aynı kader ve talihin dalgaları arasında çalkanmak üzere kazak olup uçsuz bucaksız çöller içine daldı.

Bu serserilik yolunda kendisinin hususi adamları ile Barlas oymağının kendine bağlı olan gençlerinden bir kısım halk ona arkadaşlık ediyordu ki, bunların topu altmış kişiden artık değildi.

Timur bey bu kazaklık hayatında kendi kahramanlığının Türk dillerinde, Türk ellerinde yayılacağını, Maverayünnehir ihtilâl hazırlığı tamamlanıncaya kadar Özbeklerden memnun olmayan halkın ve hiçbir kuvvete zebun olmak istemiyen bazı beylerin kendisine katılacağını ümit ediyordu.

Bir hafta kadar Semerkant çevresindeki dağlarda kaldı, bekledi. İsyana söz verenlerden kimse gelmedi. Bir aralık Bedahşan cihetlerine geçmek istedi. Züht-ü Takvası ile meşhur emir Kollal'ın işareti üzerine ¹ Harzem cihetlerine döndü. Hârzem kıt'asının basık ovalarında, pürüzsüz çöllerinde dolaştı. İlyas hocanın aleyhine sevkettiği Tökel Bahadırla vuruştı, pençeleştı. Tökel Bahadır'ın komutasındaki kuvvet kendisinin yirmi misli derecesinde iken uğraşa uğraşa onları yorarak, bozarak düşen fırsatlardan faydalanarak nihayet bu kuvveti yendi. Fakat kendi maiyetinde de on kişi kalmıştı ². Böyle büyük bir kuvvete bir avuç halkla karşı durarak sonunda muzaffer kalması Timur'un adını, sanını yaydı. Kahramanlık menkibelerine karşı yürekleri pek titrek olan Türkler esatirî Bahadırlarının hatıralarını canlandıran bu yeni çıkma kahramanın olaylarını, menkibelerini, yiğitliklerini merak ile dinlemeğe ve dilden dile dolaştırmaya başladılar. Timur adı artık Türk ulusları içinde anılıyordu. Son, dört atlı ve üç

¹ *Tüzükât* s. 9.

² *Tüzükât* s. 10.

piyadeden ibaret kalmış olan arkadaşları ile Olcay Türkân hatun terkisinde olduğu halde ıssız çöllerin susuz alanlarında birçok müddet dolaştı. Mahrumiyetlere, ıstıraplara ve felâketlere düştü. Bir gün bir kuyu başında o tarafların emiri olan Ali bey Çüngürbani tarafından yakalanıp hapsedildi. Altmış iki gün devam eden bu mahpusluktan ançak zorbalığa dayanarak ve muhafızlara hücum ile birinin kılıcını yakalayıp diğerini anınla kaçırmaya zorlayarak kurtuldu .¹

Diğer bir gün bir Türkmen oymağının bir ailesi üzerine uğradı, bunlar bu kırık dökük çöl serserilerini hırsız zannederek üzerlerine saldırdılar. Zavallı Olcay Türkân yine terkide bulunuyor ve bu saldırışın sonucundan ürküyordu. Fakat Türkmenlerden biri bunun Timur bey olduğunu anlamakta gecikmedi. Tehlike savuşturuldu .²

Bütün bu kahramanlıklar mahrumiyetler ve sefaletler uluslara, oymaklara yayılarak hayret ve takdir ile karışık acımak ve şefkat hisleri uyandırıyor. Ve milli destancılar bu olaylardan nice hayalî masallar icad ederek onun kahramanlık menkıbelerini tennüm ediyorlar ve kazaklık hayatında geçirdiği ıstıraplara hüznün ve rikkat celbediyorlardı.

Epeyce müddet devam eden ve yiğitlik menkıbeleri ile dolu olan bu serseri hayat Semerkant ihtilâl antlaşmasının hazırlıklarını beklemek içindi. Ancak Timur uzakta kaldıkça ihtilâl tertibatı durmuş ve uyumuş gibi görünüyordu. Bu kazaklık hayatının sürüp gitmesi daha amelî bir sonuç vermiyordu. Bir aralık etrafında toplananlar ikiyüz kişiye varmıştı. Bunların içinde göze çarpacak adamlar dahi vardı. Özbeklerin tazyikinden bezerek Timur'la birleşen Mahan valisi Mübarek Şahî Sencerî bunların en önemlisi idi. Seyyit Hüseyin ve seyyit Ziyaeddin gibi seyyitler ve bilginlerden birkaç adam daha bunlara karışmıştı. Bunlar ufak kuvvetlerini çölde çürütmek üzere bir memleket zaptetmek ve orada barınmak istiyorlardı. Fakat Timur ufak bir kuvvetle bir memleket zaptetmeye kalkışmanın tehlikelerini anlıyordu. Bununla beraber başında toplanan şu kuvvetin çok zaman çöllerde, saharalarda dolaşamayacağını ve nihayet perişan olmaya mahkûm ka-

¹ *Tüzükât* s. 10.

² *Tüzükât* s. 10.

lacağını da biliyordu. Bunun için bir tedbir lâzımdı. Nihayet bunları Buhara civarında saklamak ve kendisi Semerkant'e dönüp o civardaki uluslardan oymaklardan bir kısmını kendi taraflarına, kendi fikir ve emellerine çekerek yetecek bir kuvvet toplamak ve bundan sonra harekete geçmek tedbirinde bulundu ve kabul olundu¹. Bunları götürdü. Buhara civarına dağıttı, gizledi; Olcay Türkânı da, o civarda bir yere sakladı. Kendisi Semerkant'e döndü. Orada ihtilâl hareketini tertip edecek, ihtilâl gününü kararlaştıracak ve gelip müttefikleri bayrağı altına toplayacaktı. Semerkant'te kız kardeşi Kutluk Türkân ağanın evinde saklandı. Oradan gizlice müttefiklerle konuşuyor, tertipler yapıyor, tedbirler alıyor, muayyen zaman için hazırlıklar görüyordu.

Oymaklar arasında da ikibin kişi hazırlanmıştı. Fakat Timur beyin bu evde gizlendiğini komşulardan biri anladı. Özbeklere haber verdiği dakikada Timur yakalanmış demekti. Herşey bitmiş her umud mahvolmuş olacaktı. Timur hemen o gece vakit kaybetmeksizin karanlıktan faydalanarak Semerkant'ten çıktı. Buhara civarındaki arkadaşları Amu-derya üzerinde gelip kendisine katıldılar. Semerkant hazırlığının sonucu olarak müttefiklerden bazıları da gelip orada birleştiler. Bin kişi kadar bir kuvvet teşkil ettiler.

Bunlar kazaklık hayatında uzun müddet devam edemezlerdi. Oturaklı olmayan bu hayat Timur için dahi faydalı değildi. Artık nasıl olursa olsun bir şey yapmak, kahramanca bir çarpışma ile bir kale yakalamak, orada siperlenip yerleşerek nüfuz ve kudretlerini genişletmek lâzımdı. Zaten her tarafta mütegalibe beyler birer kale yakalamış, orada yerleşerek kendilerini mülük zümresine koymuşlardı. Bu âciz meliklerin elinden azimli, iradeli bir kuvvetle bir kale kapmak o kadar güç bir iş sayılmazdı. Ahali zaten kendilerine mülük süsü veren bu küçük beylerin zorbalıklarından ve zülümlerinden bezmişlerdi. Timur ise bunların kurtarıcısı sıfatı ile hareket etmek istemiyor muydu? Buna karar verdiler Kanderhar ve Bahtar Zemin'e doğru yürüdüler².

Kermsir cihetine çekildikleri sırada etrafın zorbalığından bıkmış usanmış olan ahali hemen bunlara katıldı. İlk defa orada yerleşecek gibi görünüyorlardı. O vakit o civarlarda hükümet

¹ *Tüzükât*, 4 üncü Künkaş s. 11.

² *Tüzükât*, s. 12.

sürüp bir kısım kalelerini zorbalara kaptırmış olan Seyistan beyi Timur'a müracaat ederek, kalelerini geri aldığı taktirde, kendisine birçok nakdi mükâfat vadetti. Timur'un paraya da ihtiyacı vardı.

Bu suretle ona yardım etti. Kalelerin bir kısmını kurtarmış idi ki, bu korkunç kahramanın ileride kendi düşmanlarından daha korkunç bir âfet olacağını ve artık bunun elinden kalelerin değil, bütün hükümetinin kurtarılması kabil olamayacağını düşünen Seyistan beyi Timur'un aleyhine döndü ve düşmanlarla birleşerek Timur üzerine yürüdü.

Ömrünün sonuna kadar kendini sakat bırakıp aksak şöhretini adına ilâve eden bu muharebede¹ Timur yine düşmanlarına galip gelmişti. Fakat kuvvetinin bir kısmını kaybetmiş ve yabancı bir diyarda düşmanlarla sarılı kalmış olduğu için burada durmak kendisini tehlikeye koymak idi. Diğer taraftan Semerkant müttefikleri Timur'a kuvvet hazırlamaktan geri kalmıyorlardı. Timur'un kazaklık hayatındaki başarıları ve bu başarıların dilden dile dolaşan destanları İlyas hoca'dan memnun olmayanlar için bir umud kapısı oluyordu. Din bilginlerinin ve seyyitlerin durmadan yaptıkları telkinler Maveraünnehir'in kurtulmasını isteyenlerde yavaş yavaş bu esatirî kahramanın etrafına toplanmak hevesini uyandırıyordu.

Kayın kardeşi Hüseyin bey büyük babası Kazağan beyin asıl sahibi olduğu Belh eyaletine çekilmiş, orada kuvvet hazırlamağa başlamıştı. Kazağan beyin torununun burada büyük babadan kalma büyük bir nüfuz ve itibarı vardı. Burada toplanacak bir ordu ile Amu-derya'yı geçip İlyas hoca üzerine saldırmak muvafık olacaktı.

Kermsir'de yaraları iyileştikten sonra yanında kalmış olan kırk kişilik bir kuvvetle Belh eyaletine doğru yöneldi.

Nefislerini talih ve tesadüfe terketmiş olan bu kırk atlı her türlü mahrumiyet içinde idi. Bunların büyük bir kısmı Timur'un çocukluk arkadaşı idiler ki, sabavetin billûr kadar saf olan yüreklerinde yerleştirdiği dostluk hissine Timur'un kazaklık hayatında kazandığı şan ve şöhrete ortaklık meyli de karışarak bu mahrumiyetlere katlanıyorlardı. Ve kendileri Timur kadar Manab (Asıl-

¹ Timur bey bu muharebede ayağından bir ok ile vurulmuş, sonunda topal kalmıştır. Aksak Timur, Topal Timur, Timurlenk tabirleri bundandır.

zade) oldukları halde Timur'un kumandasında bulunuyorlar ve onun mahrumiyetlerine ortak oluyorlardı. Timur bile bu kadar perişanlık içinde kendisine yoldaş olan bu yiğitlerin fedakârlığını şükran ile anıyor ve "Cenabı hakkın lütûf ve keremi benimle beraberdir. Çünkü yaradılıştâ bana eş olan bu beyzadeleri benim emrime itaat ettiriyor,, diyerek ¹ gelecek başarıları için kendinde mânevî bir itimat buluyordu.

Hindukûh dağlarının kuzey silsilesini teşkil ederek Elburz'a doğru uzanıp giden Kuhbaba dağları bu kahramanlar kafilesine gerçekten bir sığınak ve kavşak oldu ve müttefikler bu yüksek dağların eteklerini kendilerine birleşme, toplanma yeri yaptılar. Kayın kardeş Hüseyin bey Belh eyaletinde nüfuzunu başarı ile kullanarak kuvvetler hazırlıyor. Maveraünnehir müttefikleri artık bayrak açma vaktinin yaklaştığını hissederek buluşma yerine koşuyorlardı ².

Barlas'lardan, Celâyir'lerden, Erlat'lardan bu dağlar arasında başına üçyüz on kişi toplanmış idi ki hemen kendisine bir daya-

¹ *Tüzükât.* S. 14.

² Timur ihtilâlcilerin bir kısmıyla orada nasıl buluştuklarını gösteren bir sahne yazar :

"Ersaf deresine yönelmiştim ve o dereye indim. Bir gün ata binerek dereden yukarı çıktım. Derenin ötesinde bir tepe var idi. Havası gayet güzeldi ve ben o tepede kaldım. Askerler o havaliyi kolluyorlardı. Ben o gece uyumadım ve sabahleyin güneş doğmazdan evvel namazla meşgul oldum ve namazı bitirdikten sonra duaya başladım. Dua esnasında bana bir hüznü geldi ve Allaktan niyaz ettim ki, beni bu perişanlıktan bu sergerdanlıktan halâs etsin. Henüz duadan fariğ olmuşum ki, bir takım adamlar uzaktan göründüler ve bulunduğum yüksek yerin hizasından geçiyorlardı. Ben hemen ata bindim o cemaatin arkasından koştum ki, onların halini ve ne adam olduklarını anlayayım. Onlar hepsi yetmiş atlı idiler. Onların bahadırlarının kim olduğunu sordum. Onlar dediler ki, biz Timur bey'in adamlarıyız ve onu arayıp bulmak için dolaşıyoruz. Lâkin buralarda bulamıyoruz. Onlara dedim ki ben de emirin adamlarından birisiyim. İsterseniz size rehberlik ederek emire ulaştırıyım. İçlerinden birisi atını ılgara kaldırarak emiri bulmak için bir rehberle tesadüf ettiklerini serdarlarına haber vermek üzere koştı. Onlar yani serdarları atlarının dizginlerini çektiler ve beni yanlarına getirmek üzere emir verdiler. Onlar üç takım idiler. Birinci takım serdarı Tuğluk hoca Barlas ikincisinin serdarı emir Seyfettin ve üçüncünün serdarı Tübek Bahadırdı. onlar beni görür görmez kendilerinden geçtiler ve hemen atlarından indiler ve diz çökerek rikâbımı öptüler. Ben de attan inerek her birini kucakladım,, (15, 16).

nak noktası olmak üzere o civarda Alacu kalesini zaptetti ve kalenin muhafızları da kendisine katıldı.

Timur'un Alacu kalesini zaptetmesi ve Belh dağlarında yavaş yavaş kuvvetinin artmakta bulunması İlyas hoca'yı ciddi tedbirler almak zorunda bıraktı. Bu serseri kahramanı yakalamak, Maverünnehir'deki fesat ve isyan hazırlıklarını kaynağında kurutmak için Termuz içerisinden bir ordu gönderdi. Timur o vakit askerlikte mahareti derecesinde tedbir ve uzak görürde de usta olduğunu gösterdi. Başlangıçta çete ordusu ile açık bir muharebeye girişmekten sakındı. Bunları mümkün olduğu kadar yormak, üzme, faydasız hareketlerle bezdirmek, orduyu kendi kendine dağılacak, bağları çözülecek surette uzun ve üzüntülü manevralar ile oyalamak, bıktırmak ve aynı zamanda müzakereler, tedbirler ve kandırma- larla çete ordusunun başbuğlarını elde etmek, bir kısmını kendi tarafına çekmek yollarını tuttu¹. Bunun sonunda İlyas hoca'nın hizmetinde bulunan Barlaslardan bir kısmı Timur'a katıldılar ve diğer bir kısmı sonuçsuz harplerle yorularak ve nihayet mağlup olarak çekilip gittiler.

Timur bu zafer üzerine birdenbire Termuz eyâletinden Maverünnehirin merkezine doğru ilerlemek istemedi. Düşmanı henüz kavi ve kendisi düşmanın kuvvet merkezine saldıramıyacak kadar zayıf idi. Belh'e civar olan eyâletlerin zayıf beylerini elde etmek ve kuvvetini bir miktar daha artırdıktan sonra Maverünnehire girmek istiyordu. Bu fikirle Bedahşan üzerine yürüdü. Bedahşan'ın zayıf beyleri ansızın karşlarına çıkan bu adamın önünde baş eydiler ve savaşız kendisine itaat ettiler. Buradan Hotalan eyâleti üzerine yürümekte idi ki, İlyas hoca tehlikenin büyüklüğünü anlıyarak yirmi bin kişilik bir atlı ordusunun komutanlığını kendi üzerine alıp Timur'u yakalamaya kalkıştı.

Timur bunu haber aldığı vakit başında yedi bin kişi toplanmıştı. Bu kuvvet İlyas hoca'nın ordusu önünde pek zayıf bir kuvvetti; bundan dolayı Timur savaşa girmekten ürkmekte idi. Bu askerlerin çoğu selâmeti İlyas hoca'nın ordusuna katılmakta buluyor, zaten meşru bir kuvvet olamıyan ve meşru bir kuvvete karşı isyan etmiş olan Timur'u terk ederek meşru hanlarının af ve merhametine sığınmak istiyordu. Hatta Timur'la ittifak etmiş

¹ *Tüzükât*, s. 17.

olan beylerden bazılarının Çite suvarileri başında olarak Timur üzerine yürümekte oldukları haberi bile geldi ve bu haber bunların zihinlerini bütün bütün karıştırdı. Timur için yapılacak iş düşmanı ile talihini denemek meydanına çıkmazdan evvel kendi askerinin sadakatinden emin olmak, onları çözülmaz bir surette kendisine bağlamak idi. Fikirleri bu kadar perişan olan bir orduyu kendisinden üç kat büyük bir kuvvete karşı yürütmek için Timur'un kullandığı hileler ve aldatici diller hayrete değer. Ordunun başbuğlarını, beylerini birer birer halvete çekerek her birinin fikrine ve meyline uygun diller kullanarak, bazılarının tamah ve hevesini okşayarak, arzularını yerine getirerek, hırs ve emellerini gıcıklayıp vaatlerle, teahhütlerle kandırarak ve hatta bazılarının saltanatında ortaklık vadederek bunları ayrı ayrı kendisine bağlamış ve İlyas hoca'nın büyük ordusuna karşı yürütmeye muvaffak olmuştu¹. Harbin sonucu ise, Özbeklerin tam mağlubiyetinden ibaret kaldı ve artık bunun üzerine İlyas hoca Maveräünnehir'de tutunamıyarak Seyhun (Sirderya) ırmağının kuzey yakasına geçmek zorunda kaldı ve Maveräünnehir'i mütteliklere bıraktı².

İlyas hoca o sıralarda vefat etmiş olan babası Tuğluk Timur'un tahtına oturmak, Çağatay saltanatını işgal etmek üzere Elmalık'a gitti. Giderken Maveräünnehir'i âsiler elinden kurtarmak üzere tekrar oraya dönmek umudunu taşıyordu. Bu güzel ve zengin diyarın Çağatay saltanatından ayrılmasını kabule asla tahammül edemiyordu. Olsa olsa Kazağan beyin yarım istiklâli gibi Timur'un ve Hüseyin beyin de bir müddet yarı müstakil olarak orada hâkim kalacaklarını ve sonunda babası gibi bir gün kuvvetli bir ordu ile gelip âsileri tedip edeceğini umuyordu. Zaten Türk ulusları içinde tam istiklâl kazanarak Cengiz sülâlesinin itaatinden dışarı çıkacak bir kimse bulunabilir mi idi? Büyük Cengiz ile Türk ulusları arasında yapılan antlaşmadan uzaklaşmaya kimin cüreti vardı. İlyas hoca bu umutla Elmalık tahtına oturdu.

Üç senelik kazaklıktan ve nice yüz yıllar geçtiği halde Türk dimağlarından silinmemiş menkibelerden, mahrumiyetlerden ve birçok kahramanlık eserleriyle karışık ıstıraplardan ve sıkıntılardan sonra Timur başarıdan ve zaferden yapılmış şan ve şeref halesile

¹ *Tüzükât*, s. 31.

² *Tüzükât*, s. 34.

sarılmış olarak Kazağan beyin mirası üzerinde kayın kardeşi Hüseyin beyle beraber müstakil kalmıştı. Fakat bu istiklâl anarşiden başka bir şey değildi. Maverâünnahir'den İlyas hoca'nın gitmesiyle Çağatay saltanatının nüfuzu silinmiş, yerine herkesin itaat edeceği bir nüfuz ve hâkimiyet kalmamıştı. Maverâünnahir'in kudretli beyleri Turgay beyin oğlunun kendilerinden üstün ve hâkim olmasını çekemiyorlar, nihayet olsa olsa kendilerine eşit bir bey gözüle bakıyorlardı. Hatta birçokları bu serseri kahramanın ancak yigitlikle geçen hayatına hayran olmayı yeter buluyorlardı. Fakat Timur bu beylerin bakışına ve görüşüne halini uyduracak adamlardan değildi. Onda yenilmez bir azim, kırılmaz bir irade her türlü maniaları atlayacak bir tedbir ve basiret hasleti vardı. Bundan başka o zaman için pek büyük bir kuvvet olan din uluları kendisile beraber diler ve Timur'un yüksek dindarlık hasletinin dellâllığını yapıyorlardı. 72 seyyidin cezaevinden serbest bırakılması üzerine imza olunan ittifak muahedesi eskisi gibi duruyordu ve bu muahedeyi tertip ve imza edenler Maverâünnehir beldelerinde ve Türk ulusları içinde Timur'un durumunu kuvvetlendirmek için her türlü gayretten, propagandadan geri kalmıyorlardı. Bu beyler Timur'un o vakitki vaatlerini unutmuyarak başarıdan sonra kendisine devlet ortağı olmak hevesine düşmüşlerdi. "Lâkin onların sözleri saltanat gayretime tesir etmedi. Kendi kendime düşündüm: Nasıl ki Tanrı birdir ve ortağı yoktur, onun mülkünün efendisi de bir olmak lâzımgelir. O vakit baba Ali Şah yanıma geldi dedi ki: — Timur Tanrı buyurmuştur ki, eğer yerde gökte iki Tanrı olsaydı, âlemin işi fesada varırdı. Ben bu sözlerde hidayet buldum ve Mukaddes Kur'andan fal açtım şu âyet çıktı: İnnâ Caalhâke Halifeten filarz=biz seni dünyada halife yaptık. Buna inandım ve o yolda yürüdüm,"¹.

Evvelemirde kayın kardeşile ihtilâfı bir zaman için unutmak lâzımdı. Dış rakiplere karşı koyabilmek için aile ittifakının sürüp gitmesi gerekirdi. Bir kere dış rakipler ortadan kalkınca sıra kayın kardeşe gelecekti.

¹ *Tüzükât* s. 36. Hammer bu fikri ismini zikredemediği bir İran şairinin beyti zannederek (20 inci kitap sahife 12) Timur'un bunu dilinden düşürmediğini ve her zaman bu beyti okuduğunu söylese de, *Tüzükât*'ta görüldüğü veçhile fikir baba Ali Şah'ındır. Bununla Timur'un daima dilinden düşürmediği tanrı birdir ortağı ve benzeri yoktur mealinde olan âyet olacaktır.

Kayın kardeş Hüseyin bey Maverâünnehir'in istiklâl ile tasarrufunu kendisine temin etmek istiyordu. Kazağan beyin torunu sıfatile bunu kendisi için bir irsî hak sayıyordu. Fakat eniştesinin bin türlü zahmetlerle elde ettiği bir durumu ondan koparabilmek kolay bir şey olmadığını da anlıyordu. Hele hiç bir kimsenin üstünlüğünü çekemeyen beylere karşı Timur'un maddî ve manevî nüfuzu ve kudreti kendisine behemehal lâzımdı. Bu düşünceler ile bunlar aralarında uyuştular Maverâünnehir'in bir kısmile Belh eyaleti ve Hisar-ı Şadıman cihetleri Hüseyin beyin idaresine verildi.

Ailece ihtilâf kalktıktan sonra Timur daima kılıçtan evvel müracaat ettiği hile ve tedbir yollarını tuttu. Kimseyi çekemeyen ve her biri kendisini bir "Emir-i Azimüşşan," telâkki eden beylerin itaatini temin için tedbirler almağa başladı. Kurnaz ve hilekâr bir siyasetle her birinin meyillerini okşayarak kiminin arzularını yerine getirerek kimine memuriyetler ve mansaplar sağlayarak her birinin yanında gizli casuslar bulundurup hal ve maksatlarından günü gününe haberler alarak bazıları aleyhine fitneler ve isyanlar çıkarttırıp kendi adamları elile bağlattırarak ve nihayet her birini bir suretle kendi himayesine sığınmak zorunda bırakarak az zaman içinde bütün gururlu beylerin eğilmek istemeyen başlarını kendi önünde eğdirmiş ve onların itaatlarını temin eylemişti¹.

Timur'un kudretinin bu derece büyümekte ve kökleşmekte olması Hüseyin beyi telâşlandırdı ve ona karşı hırsını, rekabetini arttırdı. Şükadar ki, kendi idaresinde bulunan eyaletler Timur'un elinde bulunan eyaletlerle İlyas hoca'nın hükmettiği memleketler arasına girmişti. İlyas hoca ise Maverâünnehir'deki hükümler hakkını bir türlü bırakmak istemiyordu. Hüseyin bey birşey yapmağa kalkıştığı gibi fırsatı yakalayacak olan İlyas hoca'nın ilk çarpısı kendi üzerine düşecekti. Böylece bir taraftan Timur bir taraftan da İlyas hoca kendi memleketi üzerine çullanacaklardı. Şu halde İlyas hoca tehlikesini ortadan kaldırıncaya kadar eniştesine göz yummak zorunda bulunuyordu.

İlyas hoca Çağatay saltanatının bir parçası olan Maverâünnehir'i tekrar eline geçirmek üzere birkaç defa teşebbüslerde bulunmuş, Sirderya'nın bu tarafına ordular göndermekten geri

¹ *Tüzükât*, s. 34.

kalmamıştı. Fakat her defasında Çite ordusu Timur'un askeri dehası önünde daima zebun kalıyor, daima mağlûp oluyordu. Nihayet İlyas hoca ordusuna kendisi komutanlık ederek Maverâünnehir'e yürüdü. Enişte ve kayın kardeş ittifak ederek bu orduya karşı durdular ve sonunda İlyas hoca'yı mağlûp ederek Elmalık'a kadar kovaladılar. Orada bunu tahtından indirerek Kabulşah'ı Çağatay hanı ilân ettiler¹. Emir Kazağan'ın torunu ile damadı Kazağan'ın yaptığı işleri tekrar ediyorlardı.

Artık Çağatay tehlikesi bertaraf edilmişti. Kayın kardeşe enişte karşı karşıya geldiler. Hüseyin bey Maverâünnehir tahtının tek ve meşru varisi olduğu itikadını taşıyıp duruyordu.

İstiyordu ki; Timur kendini mülkün sahibi tanıyarak üstünlük mevkiini kendisine versin ve elindeki memleketlerde onun emiri sıfatile hükümet sürsün. Timur ise kendi tertipleri ve tedbirleri, kendi kahramanlığı ile vücuda getirdiği bu saltanatın müstakil hükümdarı olarak kalmak istiyor ve Hüseyin beyi, Belh, Hisarişadıman eyaletlerinde yarı müstakil ve kendisine bağlı bir emir olarak kullanmak fikrinde bulunuyordu. Fakat Hüseyin bey buna bir türlü razı olamıyordu. Emir Kazağan'ın torununa Barlas oymağının sadece beylerinden biri olan Turgay beyin oğlunun üstün gelmesini asla çekemiyordu. Nihayet maskeleri attılar. Çarpışmaya başladılar. Timur'un askerî ve siyasal kudretinden başka arkasında mühim bir kuvvet daha vardı ki, o da din uluları, şeyhler ve seyyitlerdi. Bunlar durmadan, dinlenmeden Timur için çalışıyorlardı. Bu kuvvet Hüseyin beyin kendi adamları arasında ve kabilesi içinde bile Timur'a taraftarlar kazandırıyordu. Hüseyin bey birkaç defa mağlup oldu. Timur bey felâket arkadaşı olan güzel Olcay Türkân'ın hürmetine ve Hüseyin beyin dost kalacağı vaidine güvenmiş görünerek eyaletlerini kendisine geri verdi. Fakat bunlar hep zâhiri şeylerdi. Ne Hüseyin bey kader ve taliin bu cilvesine boyun eğmek isterdi, ne de Timur Hüseyin beyi bir kudret olarak yanı başında tutmak isterdi. Çünkü Hüseyin bey Maverâünnehir'de nüfuz ve kudret sahibi olarak kaldıkça Timur için gerçekten istiklâl ile hükümrân olmak ve sonsuz ihtiraslar, emellerle dolu gözlerini Maverâünnehir dışına çevirmek kabil olmayacaktı. Hüseyin beyin son bir tecavüz hareketi üzerine onu orta-

¹ Şerefettin, *Zafername* s. 115.

dan kaldırmak için her tedbir alındı; her şey hazırlandı. Belh muhasara olundu Hüseyin bey son defa olarak hayatına ilişilme-
mek ve Hicaz'a gitmesine müsaade olunmak şartile teslim oldu.
Fakat birkaç gün sonra, gûya oç almak bahanesile, kendi maiyet
adamlarından birinin hançeri altında öldü¹. Katil de hiçbir sorgu
suale maruz kalmadı.

* * *

Belh düşmüş, Kazağan beyin torunu ortadan kalkmış, Mavera-
ünnehir'de tek kuvvet yalnız Timur beyden ibaret kalmıştı. Artık
her şey bunun emri altında, her şey bunun itaatinde idi. Tam
istiklâl ile memleketi idare ediyor ve gerçekten saltanat sürüyor-
du. Fakat hukuk bakımından ne bir sıfatı, ne bir unvanı vardı.
Görünüşte bir gâsıp, bir müstevli, meşru hükûmete karşı bir âsî
olmaktan başka bir şey değildi. O hükümet ki, bütün Türk ulus-
larının umumî ittifakile meşruiyeti kabul ve tasdik edilmişti. O
hükümetin başındaki hanedan aleyhine kıyam etmiş bir türediden
başka bir şey olmayan Timur bey hiçbir sifata dayanmaksızın
onun memleketinin bir parçasında istediği gibi tasarruf ediyordu.
Şu halde buna bir sıfat vermek lâzımdı. Derebeylik zamanlarında
daima görülegeldiği üzere hiçbir kuvvete boyun eğmek isteme-
yen Türk beyleri Çağatay hanlarının emri altında yaşamaya razı
olmamakla beraber Cengiz sülâlesinin saygısı bunlar arasında o
derece kök salmıştı ki, hiçbir kimse o sülâleye karşı üstünlük
dâvasını ortaya atmaya cüret edemiyordu. Hanlık ve Hakanlık o
sülâleye mahsus bir saltanat unvanı olarak kabul ediliyordu.
Cengiz ile Türk ulusları arasında Timuçin'in saltanatı ilân edil-
diği sırada yapılan antlaşma Cengiz kanununun köklü maddele-
rinden biri sırasına girmişti. Şimdi bu antlaşmayı ve yasanın bu
maddesini bozarak Timur'u Maveraünnehir kıt'asına han ilân et-
meğe kimse kalkışamazdı. Timur bey de bu unvanı almaktan çe-
kiniyordu. Barlas oymağının küçük bir beyi olan Turgay beyin
oğlunun Cengiz oğullarına karşı hanlık unvanını takınmasından
kendisi bile utanıyor ve ürküyordu. Böyle bir unvan alış Türk
hassasiyetini gıcıklamak olacak ve sadakati henüz tam olmayan
birçok büyük beylerin rekabetini ve hasedini arttıracaktı. Âkil

¹ *Tüzükât*, s. 32.

ve tedbirli olan Timur bey öyle bir hal istiyordu ki, hem saltanat ve hükümet elinde bulunsun, hem de Türklerle Cengiz arasındaki anlaşma bozulmamış görünerek meşruiyet zahirde muhafaza edilmiş olsun. Bilginler imdada yetiştiler. Timur beye "Sahipkıran," diye müphem bir unvan buldular. Bu tâbir Türkler için bir mâna ifade etmemekle beraber Timur için bir imtiyaz teşkil ediyordu. Sahipkıran kelimesinin içinde hanlık ve hakanlık kadar büyük bir mâna murat olunuyor ve aynı zamanda Türkler için pek yüksek bir kudret ifade eden ve yalnız Cengiz oğullarına mahsus tanılan hanlık unvanından vazgeçiliyordu. Sevüktekin'in oğlu Mahmut Gaznevi de han unvanını istimalden çekinerek Türklerce o zaman mânası olmayan Sultan unvanını nasıl kabul etmişse, Timur dahi bu müphem unvanı istimalle Türk hassasiyetine dokunmaktan sarfınazar ediyordu. Bu söz saltanat unvanı olmakla beraber Timur bey Türkler arasında yine Timur bey adile anılıyor ve Çağatay hanlarının Atabeyi ve saltanat naibi gibi görünmek istiyordu. Bu perde arkasında Cengiz sülâlesi saltanatını Timur sülâlesine çevirecek ve Cengiz evlâtlarına dokunmaksızın onları bir saltanat gölgesi halinde bırakıp Timur sülâlesinin gerçekte saltanatını sağlayacaktı.

Belh'te Sahipkıran unvanı ile saltanat tahtına oturma töreni yapıldı ve bu sözün mânasını anlamayan Türklerin gözünde hiçbir şey değişmiş olmadı. Zira bunlar yine kendisini Timur bey biliyorlar ve öyle anıyorlardı ¹.

Tahta çıkışından sonra din ulularına ve seyyitlerle, şeyhlere olan vaitlerini yapmağa başladı. Bol bol bunlara maaşlar mevkiler iratlar tahsis etti. Din hükümlerine riayet ettirmeğe çalıştı. Cengiz yasınının hüküm ve nüfuzunu şeriat meseleleri üzerinden kaldırarak bunun yerine şeriat hükümlerini koydu. Şeriat meseleleri için kadılar tayin ederek bu işleri onlara bıraktı. Yasa ile şeriat işlerinin birbirine karışmaması için birtakım tüzükler, nizamlar vücade getirdi. İşte o vakit Maverâünnehir din uluları, başta Mir Seyyit Şerif olduğu halde, toplanarak umumî bir fetva ile Sahip-

¹ Timur bey de hiç bir vakit Han unvanını almamış, daima Timur bey olarak kalmıştır. Oğullarına, torunlarına «Mirza» lâkabını bırakmıştır. Tüzükâtında bunlardan bahsederken emirzade diye yazar ki, Mirza sözü bu emirzade sözünden kısaltılmıştır. Muharrirlerden bazılarının Timur için «Timurhan» unvanını kullanmaları tamamen yanlıştır.

kıranın islâm dinini yenilemek ve yürütmek üzere sahiphuruç olduğunu ilân ettiler¹. Milletlerarası siyasal ihtilâfın cilvelerine bakınız ki, batıda Osmanlı din bilgileri Cengiz yasasını şeriata üstün tuttuğundan dolayı Timur'un küfrüne fetva verdikleri sırada, asıl Cengiz yasasının yürüdüğü ülkelerin din bilgileri tersine Timur'u Muhammet dininin yayıcısı ve yürütücüsü olmak üzere ilân etmiş bulunuyorlardı².

* * *

Timur'un bundan sonra devam eden 36 senelik saltanat müddeti birçok defa Asya'yı baştanbaşa cihangirlik akınlariyle yenilmez ordularının atları altında çiğnetmek oldu. Gerçekten Asya'nın uzak doğusu ile uzak batısı arasındaki memleketlerde kudretli bir surette yerleşmiş ve kuvvetli bir iç teşkilâtı yapmış hükûmet mevcut değildi. Efganistan, İran, İlhan'lılar saltanatının yıkıntısı üzerine konan birtakım zayıf ve âciz hükümdarlar elinde idi ki, bunlar Turanı itaat altına alan Timur beye karşı duracak, onun saldırılarını kıracak sağlamlıktan mahrum idiler. Güneyde, yani Hindistan'da ise birbirine karşı baş kaldıran, istiklâl dâvasile hükûmet birliğini parçalayan beylerin düşüncesizlikleri orayı da başka yerlerden daha zebun bir halde bırakmıştı. Yalnız uzak batıda Osmanlı Türkleri henüz ilk inkişaf ve terakki devresinde olmakla beraber kuvvetli bir teşkilâta ve sağlam bir idareye malik görünüyorlardı. Uzak kuzey batıda Altınordu hükûmeti Cengiz sülâlesinin birbiri elinden saltanatı kapmak hevesile yaptıkları isyanlardan doğan iç kargaşalıklarla uğraşıyordu. Uzak doğuda Çinliler tam Timur'un cülûsı yılının ferdasında Cengiz sülâlesini Pekin'den çıkarmış olmakla beraber, bu sülâlenin yeniden canlanarak tekrar Çin'e gelmesinin önünü almak için Altay dağlarında bu sülâlenin kalanlarını kovalamak ve Türk-Moğol uluslarını ezmekle uğraşıyorlardı.

Belh cülûs töreninden sonra evvelâ Keş'i ve din ulularile seyyitlerin ricası üzerine nihayet Semerkant'i kendine hükûmet

¹ *Tüzükât* S. 52.

² Yıldırım Bayazıt'ın Ahmet Celayir'e bir Şaban 798 tarihli ceyap mektubunda «def'ı Timuru meksur ki be fetvai ulemaî âlem eşeddi min tekfurest» diye yazılmaktadır; *Feridun Bey münşaatı*. Yani bununla alimlerin fetvası mucebince Timur'un def'i ve tenkili Bizans İmparatorundan daha hayırlı sayılıyordu.

merkezi yapan Timur'un bütün emelleri Cengiz saltanatının olanca parlaklığı ve olanca büyüklüğü ile yeniden kurulması ve bu saltanatın başında Cengiz oğullarına karşı Timur oğullarının yerleşmesi idi. Bu maksadı elde etmek için dayanacağı iki kuvvet vardı: biri müslümanlık, öbürü Türklüktü. Bu iki kuvvete dayanarak Timur gerçekten emellerini elde etmiş, fakat yazık ki dayandığı bu iki kuvvetten her ikisine de ihanet etmiş, her ikisini de aldatmıştır. Döktüğü islâm kanlarının dumanları, söndürdüğü, Türk ocaklarının yıkıntılarını üzerinde Mirzaların saltanat tahtını yerleştirmiştir.

Müslümanlığı yaymak ve kuvvetlendirmek, Allahın kullarına yapılagelmekte olan zulmü ortadan kaldırarak böylece insan oğullarını saadete ulaştıracak bir adalet dağıtmak¹ perdesi altında bütün islâm memleketlerine saldırmış ve bu memleketleri yakarak, yıkarak ve harabelerinin yığınları altında yüz binlerce insan gömerek ve arkasında inleyen, ağlayan sayısız yetimler ve dullar bırakarak gûya müslümanlığı kuvvetlendirmiştir. Zorbalar elinden kurtarmak istediği İran'da diri diri insanlardan kule yapmak² ve İsfahan'da umumî ölüm emri vermek ve Âmil'de kasapcasına insan öldürtmek gibi tüyler ürpertecek mezalimi tarihin cihangirler faslıının taşıdığı en kara ve korkunç sahifelerdir. Bunlar hepsi islâmın kuvvetlenmesi namına yapılıyordu.

Hindistan seferini tasarladığı vakit gûya orada Gazneli sultan Mahmut Sevüktekin gibi İslâm dinini yaymağa ve yerleştirmeğe memur gibi görünmek istemiştir. Askerî kumandanların Timur'u bu seferden vazgeçirmek için söyledikleri sözlere karşı kurandan fal açmak ve tesadüf eden âyeti hazır bulunan din ulularına izah ettirerek onları kandırmak gibi³ göz boyamacılığı

¹ *Tüzükât.*

² Zabilistanın Sebzivar şehrinde yapılan bu facia üzerine İran şairlerinden biri bir şiirinde Zabilistandan bir sada diye Rüstemin ruhuna hitab ederek "başını kaldır da İran'ın ne hale geldiğini gör. Nihayet tatarlara esir düşmüştür., demiştir. H a m m e r II. cilt 7. kitap, 5. zeyil.

³ Hindistan seferini tasarladığı vakit oğullarından, torunlarından ve ileri gelen ordu kumandanlarından mürekkep askeri bir meclis yaparak işi müzakere etmiştir. Tüzükâtında bu müzakereyi şöyle anlatır :

«Oğullarımdan ve beylerimden rey istedim. Emirzâde Pir Mehmet Cihangir dedi ki :

Eğer Hint memleketini alırsak Hindistan'ın altınlarile âlemi istilâ edebiliriz. Emirzade Mehmt Sultan dedi ki: Hint'i alabiliriz lâkin Hindistan'da

yaptıktan sonra Hindistan'a hareket etmiş ve ancak burada da yaptığı iş Hint müslümanlarını ezmek ve Hind'in büyük şehirlerini ve bilhassa Delhi'yi yağma ve talan eylemekten başka bir şey olmamıştır ¹.

Yıldırım Bayezit ile olan harbinde ise Yıldırım'ın himaye ettiği Kara Yusuf'un Hicaz'a giden kafileleri vurmak ve soymak fazihasında bulunduğunu ve cezası verilmek üzere kendisine teslim edilmesini istediği halde, Yıldırım tarafından teslim edilmiyerek bu fazihaya göz yumduğunu bahane etmiştir ².

Bunların hepsi birer bahaneden ibaretti ki, altında kendisinin şahsı ihtirasları ve açığa vurulmayan emelleri gizlenmekte idi.

Türklere gelince, en ziyade korktuğu şey, bütün tarih boyunca olduğu gibi, doğudan bir istilâcı zuhur ederek veya Cengiz sülâlesinden biri kuvvet ve fırsat bularak kendi devlet ve memleketi

evvelâ bir çok kaleler vardır. Denizler vardır. Geçilmez ormanlar vardır. Başkaca silâhlı ordular ve adam avlayan fil sürüleri vardır. Emirzade Sultan Hüseyin eğer Hint'i alırsak dört iklime hâkim olur ve cihana hükmederiz dedi.

Şahruhmirza dedi ki :

Türk kanunlarında okudum ki, büyük şanlı beş padişah varmış ve büyüklüklerinden dolayı onlara şöyle nam verirlermiş. Hint padişahına Ray ve Rum padişahına Kayser derlermiş. Hata ve Hiten padişahına Fağfur ve Türkistan padişahına Hakan derlermiş. İran ve turan padişahına şehinşah, Şehinşahların hükmü daima Hindistan memleketleri üzerinde carî olmuştur. Mademki İran ve Turan bizim tasarrufumuz altındadır, lâzım ki Hindistan'ı da teshir ve istilâ edelim.

Beyler dediler ki :

Gerçi Hint'i istilâ edebiliriz, lâkin orada oturacak olursak neslimiz zayı olur. Ve oğullarımız ve torunlarımız Türklükten çıkar. Hint dili öğrenirler. Ben Hint'in istilâsına azmetmiş hulduğum için istemedim ki azmimden geri döneyim. Onlara dedim ki, tanrı taalâya müteveccih olalın. Ve kur'andan fal açalım bakalım ne çıkacak görelim ve Allahın emri ne ise onunla amel edelim. Onlar kabul ettiler ve kur'anı kerimden fal açtım. Şu âyeti kerime çıktı. «Yâ eyyühennebi câhidilküffare ve münafikin= Ey peygamber kâfirler ve münafıklarla harp ediniz.» Din bilgileri bu âyetin manasını beylere izah ettiler. Başlarını eğmiş oldukları halde sükût ile dinlediler. Bunların sükûtundan gönlüm sıkıldı. Kendi kendime düşündüm ki madem Hindistan istilâsına beyler râzı oluyorlar bunları beylikten çıkarayım.... Nihayet Hindistan seferini kabul ettiler.»

¹ Kendi tarihçisi Şerafeddin Ali Yazdi Delhi katliâmından bahsettiği sırada böyle kan dökmenin böyle felâketin dünyada misli görülmemiş olduğunu söyler. 20 inci bab sahife 112.

² *Tüzükât* S. 34.

üzerine saldırması ihtimali idi. Bu korku ile daha saltanatının ilk senelerinde bütün kuvvet ve kudretini doğu Türklerinin ve Moğolların kırılıp ezilmesine hasretmiştir.

O sırada, Altaylarda ve Tanrı dağlarında oturan Türk ve Moğollar örsle çekiç arasında kalmışlardı. Cengiz sülâlesi Çin'den kovulmuş olmakla beraber bunlar Çin üzerindeki hükümlanlık haklarını geri alabilmek ümidini taşıyorlar ve bunun için bazı hareketlerden geri kalmıyorlardı. Çinliler ise Moğol ve Türklerin tekrar canlanarak Çin üzerine yürümesi ihtimalinin önünü almak için Cengiz sülâlesini şiddetle takip ediyorlar ve ellerine düşenleri yok ediyorlardı. Timur, Çinlilerin ekmeğine yağ sürmüş, bir taraftan Çinliler Türk-Moğolları yok etmek için uğraşırken, öbür taraftan da Timur bey kendi ırkdaşı ve kardeşi olan ahaliyi aynı hırs ve aynı şiddetle yok etmeye kalkışmıştı.

Bu hareketi ile korktuğu şeyin bir müddet için önünü almışsa da kardeşlerine karşı bu saldırma ve boğuşmadan yalnız Çin faydalanmış ve Türk ırkı da bir daha büyük istilâlar yapmak kudretini kaybettikten başka, güneyden ve batıdan gelecek istilâlara bile karşı duramayacak kadar zayıf ve zebun düşmüştür.

Yine Türklük bakımından Toktamış han üzerine yaptığı sefer de aynı şekilde olmuştur. Toktamış'ın ordusunu o derece ezmiştir ki, herhangi bir istilâyaya karşı Altınordunun başarı ile karşı durabilmesine imkân bırakmamıştır. Bundan da onun hasmı olan memleket faydalanmıştır. Bir enkaz yığını haline gelen Altınordu devleti içeriden fesatlarla bozuldu. Dışarıdan vasallarının darbesi altında ezilerek yıkılmış tarımar olmuş ve Türk âlemi çok geçmeksizin arkadan ve önden sarılarak nefes almak imkânını kaybettiğinden boğulup gitmiştir. İslâm dinini diriltmeğe memur diye fetva verilen ve aşağıda görüleceği üzere İslâm halifelliğini elde etmeği düşünen Timur'un müslümanlığa verdiği kuvvet ve kardeşlerine gösterdiği hizmet işte bu idi.

Anadolu saldırışında da böyle bir sonuca varabilmek için her şey hazırlanmıştı. Bir taraftan Anadolu beyleri kendi ülkelerine yerleştirilerek ve her birine hil'atler giydirilip doğrudan himayesi altında buldukları gösterilerek bu beylerin yarım asırlık intikamına Osmanlı Ülkesi açık bırakıldığı gibi, Yıldırım'ın şehzadelerinden her birinin emellerini gıcıklayıp bu şehzadeleri birbirine düşürmüş ve senelerce memleketi kardeş kavgaları ile ateş ve

kan içinde bırakmıştır. Gerek Altınordu hükûmetine, gerek Osmanlı Devletine karşı tuttuğu siyaset aynı siyaset idi:

İçeride fitne ve fesat tohumları saçarak memleketi için için çürümeye bırakmak, dışarıda, düşmanlarını kuvvetlendirip onların çarpışı ile bozulmaya ve dağılmaya yüz tutturmak. Altınordu bunun acısını pek çabuk duydu ve Moskofların darbesile yıkıldı. Osmanlı saltanatı da bu uçurumun tam üzerinde idi. Nasıl oldu da Osmanlılar böyle bir korkunç durumdan çarçabuk kendilerini toplayarak yine cihangir bir devlet kurabildiler? Gerçekten bu bir mucizedir. İnsan o durumu zihninde canlandırdığı vakit o zamanki Osmanlı Türklerinin enerjisine ve canlılığına hayret etmemek kabil değildir. Bereket versin ki, Anadolu beyleri fırsatı saçından yakalamak liyakatini gösteremediler. Bizans İmparatorluğu da kımıldanacak halde değildi. Avrupa Türkiyesinin zayıf komşularına karşı Rumeli ordusu mühimce bir kuvvet idi. Niğbolu büyük savaşının verdiği dersten sonra yeni bir haçlılar ordusu kolay kolay teşekkül edemezdi. Bütün bu sebepler Osmanlı devletinin bozulup dağılmaktan kurtulmasına ve buhranı çabuk geçirerek derlenip toplanmasına yardım etmiştir. Bununla beraber Devletin inkişafını çok geride bırakmış olduğu şüphesizdir.

Bütün bu seferlerin zımnında Cengiz saltanatının bütün büyüklüğü ile tekrar kurulmasından başka bir maksadı yoktur. Dış gösteriler hep birer bahaneden ibaret idi. Bu saltanatı yeniden kurmak için, Çin müstesna olmak üzere, bütün bu hükümetleri vurmuş, ezmiş, devirmiş önünde hiçbir mania kendisini durdurmaksızın Gobi çöllerine, Rus ovalarına, Akdeniz sahillerine, Ganj mansaplarına, kuzey buz denizlerine kadar yürümüş, bütün bu ülkeler kudret ve şevketinin dayanılmaz kasırgasile sarsılmıştır. Hayatının son günlerinde Cengiz ülkesinden noksan kalan Çini de ansızın ve umulmadık bir darbe ile vurarak bu saltanatı tam ve noksansız kurmak istemişken ömrü vefa etmemiştir ¹.

¹ Çin seferinin nasıl hazırlandığı dikkati çekmeye değer bir olaydır:

Çinli'ler Cengiz sülâlesini Çin'den kovmuş olmakla beraber bu sülâlenin bütün hükümrânlık haklarının Çin devletine intikal etmiş olduğu fikrinde idiler. Pekin şehrinde oturan Hakanlar Çağatay, İlhan ve Altınordu Hanlarının büyük hükümdarı idi. Başka bir tabir ile Cengiz sülâlesi devrinde Çin Devleti bütün Asya'ya hükmediyordu. Çin diplomatları bu durumu muhafaza etmek istiyorlardı. Çin içinde karışıklıklar nihayet bulup ta Çin devleti biraz canlanmağa

Timur, oğullarına saltanatı sağlamak için Cengiz oğullarının adına ve Atabey sıfatile saltanat eder gibi görünmekle beraber o hanedanı söndürmek, Çite'yi kuvvetten düşürmek, Moğolları kımıldanamayacak hale koymak ve nihayet bu hanedanı haysiyetten düşüre düşüre kadir ve şereflerinin silinmesine Türkleri alıştırmak ve sonunda bayağı Türk beyleri derecesine indirmek hususunda hiçbir şeyi esirgememiştir. Bunun için saltanatının ilk altı yılı içinde beş defa Çite'ye Sibiryaya, Moğolistan'a saldırıp doğu ve kuzey Türklerini yani Gengiz hanedanına daha sıkı bağlı olan il ve ulusları ezmekle uğraşmıştır. Daraların, Keyhüsrevlerin, İsken-

başlayınca Çağatay Hanlarının Cengiz hakanlarına ve dolayısıyla Çin'e ve regeldikleri vergiyi istemeyi tasarladılar. Çağatay hanları yerinde ise Timur bey vardı. İmdi Çağatay'ların vergisini istemek üzere Çin hükümeti H. 807 tarihinde Semerkand'a bir elçi gönderdi. Timur, Çin üzerine yürümeyi zaten tasarlamış bulunduğundan Çin'in küstahca isteğine karşı bu elçiyi tahkir etmek istiyordu. O sırada İspanya'lı Hanri Du Kastal'in elçisi de Semerkand'e gelmişti. İki elçi mahsus bir günde kabul edildi. Kabul merasimini İspanya elçisi Dükla-vico şöyle anlatmaktadır: «Timur güzel bir binanın giriş kapısını andıran büyük bir nevi takın altında ve yerden yükseltilmiş bir kerevet üzerinde oturuyordu. Önünde fıskıyeli bir çeşme vardı ki, pek yükseklerle sular fışkırtıyordu.

Hükümdar Firizeli ipek kumaştan yapılmış bir küçük minder üzerinde oturmuş ve dirseğini bir kaç yuvarlak yastığa dayamıştı. Gül renkli ve işlemsiz ipekten bir elbise giymiş ve başında yüksekçe beyaz ve tepesine bedehşan yakutu kondurulmuş bir Börk taşımakta idi. Hükümdar kendisine ilerlememi emretti ve sanıyorum ki daha iyi görmek için böyle emrediyordu. Zira o kadar ihtiyarlamıştı ki, göz kapakları hemen düşük bir halde idi ve iyi görmüyordu. Birden bire bu ihtiyar konuşmak için doğrulur, canlanır ve «ben kralınız olan oğlumu severim, hediye göndermeye hiç lüzum yoktu. Sizinle şu mektubu göndermek yeterdi der.» O sırada Çağatayların mümessili sıfatı ile Çağataylara ait vergiyi istemek üzere gelen Çin elçisini huzura sokarlar Çin elçisi gelir İspanya elçi heyetinin üst tarafına oturur. Timur İspanyol elçisinin Çin elçisinden aşağı oturmuş olduğunu görünce hemen Çin elçisini aşağı aldırır ve İspanyol elçisini mevkiine geçirir.

Bundan sonra Çin elçisine Semerkant'ten çıkmak üzere izin verdiği gibi Çin seferi hazırlığına başlamış ve Yıldırım süratle Çin üzerine saldırmakta bulunmuş idi ki Otrar'da irtihali vuku bulmuştur.

Burada dikkati çekmek gereken bir nokta 72 yaşına varan bu ihtiyarın Çini istila etmek gibi büyük ve çetin bir sefere tam bir genç gayreti ile bağlaması ve baharda Çin ülkesine inmek üzere kışın en civcicli zamanında Ocak ayı ortalarında ve Orta Asya'nın korkunç soğuklarına rağmen Ordusunun başında hareket etmesidir. Fakat bu gayret beyhude oldu bir zatürree yakaladı, Otrar'da hayata veda etti. Çin kurtulmuştu.

derlerin kıramadığı manıayı kırarak yani Seyhun'un öbür tarafına geçerek eski İranlıların, karanlık içinde devler farzettikleri ve halyalinden bile ürküp titredikleri¹ kahramanlar ocağına yürümüş ve gerçekten sayılmaz asırlardan beri bahadırılıklarile kuzey çöllerinden ve doğu dağlarından güney çöllerine ve batı ovalarına akınlar, istilâlar yapan kudretli ulusları kırmış geçirmiştir. Böylece binlerce senelik tarihin yolunu değiştirerek doğu ve kuzey akınlarını durdurup batı ve güney akınlarına yol açmış ve "İsfendiyarın oğlu iken Rüstem'in intikamını almak," gibi garabetler ve ihanetler göstermiştir².

Hüseyin beyle birlikte Elmalık payitahtında Kabulşahi hanlık tahtına oturttukları vakit artık Çağatay hanlığı gerçekten yıkılmış yalnız adı kalmıştı. Timur saltanat tahtında sahipkıran unvanile hükümran olmaya ve istilâ ordularını doğuya batıya yöneltmeye başladığı vakit zavallı Çağatay hanının bazı adamları şüphesiz Timur'a hoş görünmek için ve belki de işareti üzerine Hanı boğup öldürdüler.

Timur bundan kızmış gibi göründü. Elmalık tahtına Siyur Gutmuş'u ve onun ölümünden sonra da oğlu Mahmut Han'ı oturttu. Bu genç adam bir aşiret reisi gibi Çite tahtında oturup dururken Kıpçak hanı Toktamış han aleyhine sefer etmek lâzımgeldi. Yapılacak sefer gerçekten büyük ve çetindi. Toktamış han ise Cengiz torunlarından idi. Cengiz'in bir torunu aleyhine böyle büyük ve çetin bir sefere başlandığı sırada diğer torununun Çite'de canlanıp Moğol oymaklarını ve Özbekleri başına toplıyarak arkadan kendisini vurması ihtimalini düşündü. Bu ihtimal belki de yersizdi. Fakat Timur bunu zihninde kasten büyüttü. Timur orduları Çite'yi son defa olarak ve bir daha başını kaldıramayacak surette tekrar vurdular. Moğolistan'a geçtiler. İki asır evvel cihanı titretmiş olan ulusları Cengiz'in beşiğinde bastırdılar. Bir taraftan Çin ordularının diğer taraftan Timur ordularının senelerdenberi baskınına uğrayan bu kuvvetli uluslar o suretle ezildi ki, bir daha hareket edecek halleri ve mecalleri kalmadı. Timur artık bu taraftan korkusu ve düşüncesi kalmıyarak geri döndü. Çağatay tahtındaki Mahmut Han hâlin ne kadar vahim olduğunu görüyor ve bir der-

¹ *Dinler tarihi*, Shantepi de la sausay S. 477.

² *Asya tarihine methal*, Leon Kahun S. 478.

viş gibi yaşıyordu. Bu da Timur'un işine geliyordu. Timur bu durumdan dolayı Mahmut Han'ı daha büyük bir unvan ile taltif eder gibi görünerek ve hakikatte bütün saltanat ve hükümdarlık unvanlarının sahipkırıklık dînunda olduğunu ve cihan sultanlarının kendine bağlı birer kul bulunduğunu göstermek istiyerek, buna bir de sultanlık unvanı ilâvesile, ordusuna aldı. Ve bir ordu kumandanlığı tevcih eyledi. Devletin büyük mühürü "Süyurgutmuş oğlu sultan Mahmut Han,, unvanını taşıırken bütün fermanlarında, yarlıklarında Sultan Mahmut Han namına saltanat edilmekte olduğu gösterilirken, camilerde hutbeler sultan Mahmut Han adına okunur ve sikkeler sultan Mahmut Han adına bastırılırken ¹ o sultan Mahmut Han kendi ordusunda bir zabıtlık vazifesini görüyor ve Timur'un emri altındaki beylerden biri bulunuyordu.

Yıldırım Bayazıt'ı Ankara harp meydanında esir ederek Timur huzuruna getiren işte bu sultan Mahmut Handı ².

* * *

Bütün bu saldırılarda bu başarılarla askerlik dehasından başka kullandığı bir vasıta da hiyle ve iğfal idi.

Düşmanlarını iğfal, ahlâklarını ifsad, düşman adamlarını ihanete sevk ve teşvik, onun daimî şiarı idi. Hele komşu memleketlere türlü kılıklarda casuslar göndererek o memleketin iç işleri ve hükümdarların niyet ve maksatları hakkında daima malûmat toplamak ve bu malûmatı defterlere geçirterek daima gözönünde bulundurmak âdeti idi. Hindistan seferini hazırlıyanlar bu casuslar olmuşlardır ki, Hindistan'ın muhtelif şehirlerinde muhtelif prenslerin saltanat dâvasına kalkıştıkları ve her biri diğerine karşı ordu kulanmaya başladıkları vakit her günkü olayları Timur'a bildiriyorlardı. Bu malûmattan Timur kolayca Hindistan'ı ele geçireceğini tahmin etmiş ve tahmini gibi de fetih ve istilâ eylemiştir ³.

Yıldırım Bayazıt ile harbe tekaddüm eden zamanlarda Fazıl ismindeki çavşıklar başının emri altındaki adamlar Osmanlı memle-

¹ *Ebulgazi Bahadır han*, s. 153.

² Arapşah mütercimi Nazmi zade Arapşahın eserinde çok kerre ismi geçen bu sultan Mahmut hanın kim olduğunu anlayamamış ve ihtimal ki Timur'un bir ismi de sultan Mahmut olmalıdır deyip geçmiştir.

³ *Tüzükât*. Milk ve memleket ve riayet halinden haberdar olmak s. 100.

ketine çok defa gidip gelerek devlet idaresi ile ülkenin halinden Timur'a daima malûmat verdikleri gibi, o sırada Anadolu yaylalarında henüz toprağa bağlanmaksızın dolaşan Moğol ve Türkmen kabilelerini iğva ederek zahirde Yıldırım tarafını tutmakla beraber savaş esnasında kendi kardeşleri olan Timur ordusuna geçmelerine ikna eylemişlerdir ki,¹ Timur'un uzun tereddütler geçirdikten sonra Yıldırım üzerine yürümesi çaşıtlarının verdiği haberlere ve teminata güvenmesinden ileri geldiği kuvvetle sanılabilir.

Çağatay hanı Tuğluk Demiri nasıl iğfal ederek Çite'ye gönderdiği ve ihtilâl devrinde İlyas hoca'nın ordusundaki beyleri nasıl iğfal ederek kendisine celbeylediği yukarıda görülmüştür.

Yukarıda söylendiği üzere, Çağatay hanı İlyas hoca mağlûp olarak Sirderya arkasına çekilmekle beraber Maverâünnehir kalelerinde henüz Özbek kuvvetleri bulunuyor, yalnız kaleleri muhafaza ediyorlardı. Bu kaleler elde edilmedikçe ve bu kuvvetler kalelerden çekilmedikçe zafer tam olmayacak ve Maverâünnehir gerçekten kurtulmuş sayılmıyacaktır. Her kaleyi ayrı ayrı kuşatmağa Timur'un kudreti yetmiyeceği gibi hücum ile her birini ayrı ayrı zaptetmek de kolay bir şey olmayacaktı. Timur bu işi kolaylaştırmak için bir hile düşündü. İlyas hoca'nın ağızından kale muhafızlarına hitap eden birer sahte mektup tanzim etti. Mektupta güya İlyas hoca kaleleri boşaltarak kendisiyle birleşmek üzere gelmelerini muhafızlara emrediyordu. Birer Özbek bulup şüphesiz para ile kandırarak mektupları muhafızlara gönderdi. Arkasından da kaleden görülecek yerlerde toz ve duman kaldırarak Timur ordusunun gelmekte olduğu zannını vermek için birer takım da asker sevketti. Bu mektupları alan ve Timur ordusunun gelmekte olduğunu sanan muhafızlar geceleri kaleleri bırakarak çekilmeğe başladılar. Böylece bir sahtekârlık ve düzenbazlıkla az bir müddet içinde Maverâünnehir kaleleri kolayca eline düştü².

Karşı kalesini kaynı Hüseyin beyin muhafızı elinden baskın suretiyle zaptetmek için Horasan'a doğru yürüdüğünü göstererek kale muhafızlarını rahata daldırdıktan sonra birden geceleyin Karşı kalesinin önüne gelmiş ve kaleyi zaptetmiş olduğu gibi

¹ Arapşah ve ona dayanarak Hammer ikinci cilt s. 60.

² Tüzükât s. 31.

Belh'de iken Horasan'ı istilâ etmeği kurunca Semerkand'a doğru yürüdüğünü göstererek Horasan hükümdarına emniyet telkin ettikten sonra ansızın Herat önünde görülmüş ve Melikigıyasetini teslim olmaya mecbur etmiştir¹.

Kıpçak hanlarından Uruz hanı vurmağa karar verdiği vakit bu han tarafından dostluk teminatı ile gönderilen elçilere her türlü iltifatlar yaptıktan ve dostluğunu temin edebildikten sonra elçilerin dönmesiyle beraber Uruz hanı gafil avlamak ve hazırlanmasına meydan vermemek için hemen elçilerin arkasından Uruz han üzerine yürümüş ve elçilerinden daha henüz Timur'un teminatı haberini alan bu hanı mağlûp eylemiştir².

Bütün askerî hayatı düşmanını iğfal etmek, tuzağa düşürmek, düşmanın adamlarını kandırarak hükümdarına karşı ihanete sevk etmek, casuslar vasıtasile hücum edeceği memleketin maneviyatını bozmak ve zaferlerini kolaylaştırmak olmuştur.

Azerbaycan'da Karakoyunlu Reisi Kara Yusuf'la yaptığı muharebe o kadar çetin olmuş ve Karakoyunlular o kadar bahadırca savaşmışlardır ki, Timur ordusu hemen hemen mağlup olacak gibi görülüyor ve Timur askerinde gevşeme alâmetleri beliriyordu. O sırada şüphesiz Timur'un işareti üzerine ordunun beylerinden biri savaş meydanından bir baş alarak mızrağına saplamış ve kara Yusuf'un, başı diye bağırarak muharebe saflarında dolaştırmıştır. Kara Yusuf'un öldürüldüğünü işiten Timur ordusunda yeni bir gayret uyanarak şiddetli bir hücum daha yapılırca Kara Yusuf ordusu kırılmış ve dağılmıştır³.

Bundan daha feci ve sonucu bakımından en dehşetlisi Toktamış Han ile olan savaşta yaptığı oyundur. Toktamış Han Timur ordusuna karşı durmak güç olacağını anlayarak bunu hareket üssünden uzaklara çekmek, menzil teşkilâtı yapamayacağı tenha ve meçhûl diyarlara sürüklemek ve böylece Timur ordusunu er-

¹ *Tüzükât.*

² *Tüzükât.* Uruz han Toktamış han elinden Altınordu saltanatını gasbetmişti. Toktamış Timura iltica etmiş ve Timur da Uruz hanı vurarak Toktamış saltanata getirmiştir. Sonradan Toktamış han bazı münasebetlerle kendisinin Cengiz oğlu olduğunu ve Timur'un bir türididen başka birşey olmadığını söylediği Timur'a anlatılması üzerine araları bozulmuş ve Timur iki büyük seferde Toktamış ve Altınordu devletini mahvetmiştir.

³ *Tüzükât*, s. 79.

zaksız, yorgun, mecalsiz bıraktıktan sonra darbeyi indirmek istedi. Kuzeye doğru çekildi, Urallara kadar gitti; daha derinliklere daldı. Timur ordusunda Toktamış'ı takip için gerçekten takat ve kuvvet kalmadı. Açlık, susuzluk, hastalık orduyu kemirmek üzere idi. Av etlerinden başka yiyecekleri kalmamıştı. Sonu savaşı başladı.

Fakat Timur gibi bir kurnaz böyle zamanda en can alacak işini tesadüfe bırakır mı? O, Toktamış'ın sancaktarını çoktan elde etmiş ve harbin en kızgın vaktinde sancağın düşürülmesini sağlamıştı ¹.

Türk-Moğollarda ise sancağın düşmesi ordunun mağlup olduğunun ilanı demektir. Gerçekten sancak Timur'un meramı veçhile düşürüldü ve Toktamış ordusu mağlup olduklarını sanarak herkes kendi başının kaygısına düştü. Toktamış mağlup ve perişan olmuş Timur onun sancaktarının ihaneti ile en büyük bir zafer kazanmıştı.

Şunu da kabul etmelidir ki, bu başarılarında kendisinin şahsî yığıtlığı ve cüreti de büyük tesirler yapmıştır. Bir aralık Harezmi hükümdarı Hüseyin Sofu ile yaptığı savaşa Harezmi'nin başkenti olan Urgenç'i muhasara etti. Muhasara uzadı. Timur'un canı sıkıldı. İş çabuk bitirmek için Hüseyin Sofu ile başbaşa vuruşmayı teklif etti. Bu, tam Ortakurun şövalyeliği idi. Hüseyin Sofu bundan çekindi. Teklifi reddetti. Timur bir düello merasimini andıracak şekilde bu olayı tesbit ettirerek kaleyi nihayet hücum ile zapt etti ¹.

Diğer bir gün Karşı kalesi üzerine yürümek, kaleyi zapt etmek istiyordu. Ancak kale muhafızlarını gafil avlamak bir baskınla kaleyi almak niyetinde idi. Yanına aldığı askerî bir küt'a ile aksi tarafa yani Horasan üzerine hareket etti. Yolda bir kervana rasladı. Kervan Karşı şehrinden geçecekti orada Timur'un Horasan'a yürüdüğünü şüphesiz anlatacaklardı. Kervan arasına adamlarından birini soktu. Karşı muhafızları kervandan aldıkları haber üzerine Timur'un Horasan'a gittiğine kanarak rahata daldılar ve ihtiyatı elden bıraktılar. Timur ise kervan ile beraber gönderdiği casus gelip de bu haberi verince hemen 240 kişi ile ılgar ederek geceleyin Karşı önüne erişti ve derhal 40 kişi ile kaleyi keşfede-

¹ Tüzükât, s. 36

rek etrafındaki hendeğin su ile dolu olduğunu görünce köprü vazifesini görecek bir oluk bulup bunun üzerinden hendeği geçmiş ve kale kapısını vurmıştır. Kimse ses vermeyince muhafızların uyuduklarını anlayıp dönmüş ve öte tarafta kalan 40 kişiyi oluk üzerinden geçirtip hazırlattığı merdivenle kendisi kale burcuna çıkmıştır. Yukarıda durumu keşfettikten sonra verdiği işaret üzerine aşağıda kalanlar kapıya hücum ederek ve balta ile kırarak içeriye dahil olmuşlar ve kaleyi zaptetmişlerdir.

En korkunç cesaretini Hindistan dağlarında göstermiştir. Bu dağların Kişmir vadisine giden bazı alanlarında yalçın dereler içinde toplanan halk üzerine asker sevk etmek imkânını bulamamıştır. Bunun üzerine 300 metre kadar uzunluğunda (150 on. Her on bir metre seksen yedi santim) iplere sepetler bağlatarak makaralar vasıtası ile bunları dağdan dağa ve dağdan dereye indirir ve sepet içindeki askerler aşağı süzülürken gökten ok yağmuru yağdırır gibi halk üzerine gerçekten ok yağdırırlar ve aşağıya indiklerinde dehşete tutulan halkı imha veya esir ederlerdi. Timur kendisi 5 defa bu sepetler içinde dağlara çıkmış derelere inmiştir. Gürcistan dağlarında dahi aynı usulü takip etmiştir. Cihanı orduları ile titreten, her tarafta kudret ve şevketinin amansız sarsıntılarını hissettiren bu adamın o zaman 62 yaşında bir ihtiyar olmasına rağmen Hint dağlarında gösterdiği bu cür'et ve çeviklik gerçekten hayrete lâyiktir ¹.

* * *

Gariptir ki bu kadar kan döken ve istilâ ettiği memlekerlerde kesik başlardan kule yapmak âdetini taşıyan, hasılı insanlığa karşı o kadar merhametsiz ve hissiz duran bu adam kendi soyu hakkında da o kadar şefkatli ve ince hisli idi. Oğullarından, torunlarından ve yakın hısımlarından birinin ölmesi kendisini son derece kederlendirir, hükûmet işlerini unutacak kadar hüzne ve eleme düşürürdü.

Büyük oğlu Cihangir'in, kızı Akabeyin, kız kardeşi Türkân Hatunun, torunu Mırza Sultan Mehmed'in ölümlerinde kendisi pek güçlkle teselli edilebilmiş ve ancak yeni akınlar, yeni

¹ Hammer - Cibon C. 2, s. 718.

istilâlar, yeni savaşlarla avunmuştur. Oğulları, torunları hakkındaki sevgisi ve şefkati daha doğrusu kan hısımlığına riayeti o kadar insanca idi ki, bunlardan birisi isyan edip te saltanat ve devletini elinden kapmaya kıyam etse bile yakalandığı vakit ne hayatlarına, ne uzuvlarına dokunulmamasını ve hatta bağlanmamasını emretmişti¹. Nitekim Timur'a isyan ederek Mısır hükümdarı sultan Ferece sığınmış olan yeğeni Mırza Hüseyin Şam istilâ edildiği sırada ele geçirilmiş ve ancak bir dayak cezası ile tedibi yeter sayılmıştır².

İnsan tüzükâtını okuduğu vakit hakm, âkil ve âdil bir hükümdar önünde bulunduğu kanaatine varır. Gerçekten devlet idaresi bahsinde de askerî komutanlığı derecesinde yüksek bir liyakat göstermiştir. İstilâ edip de, bazı şartlarla yine eski hanedanlara bırakmış olduğu ülkeler müstesna olmak üzere, doğrudan doğruya idaresi altına aldığı memleketler ahali, hiç şüphe yoktur ki, muntazam bir idarenin ve adaletli bir hükümetin bütün nimetlerinden faydalanmışlardır.

Ciddi, düşünceli, hafiflikten hoşlanmaz, doğruyu sever, riyadan iğrenir, dost kıymeti bilir, dostluğu daima muhafaza ederdi.

Bilgiyi sever, bilginlere, din ulularına şeyhlere, seyyitlere son derecede hürmet eder, onlarla konuşmaktan lezzet alır, hatta onlarla senli benli konuşmak için tahtından iner bir sedir üzerinde yanyana oturur sohbet ederdi. (Din ulularına bu hürmetin sebebi kendisini sahihpuruç ilân etmelerinden ileri geldiği gibi, aşağıda gösterilecek halifelik fikriyle de alâkardır).

Bazı hallerde batıl şeylere inanır gibi, görüldüğü halde, en mühim zamanlarda hakikatın tam kendisini bulur ve söyler, batıl itikatları reddederdi. Delhi muharebesine başlanacağı sırada müneccimler hücumun kendisine pek müsait görünmemekte olduğunu söylemeleri üzerine ne sürur ve ne keder ne saadet ve ne felâket yıldızların hükmüne tâbi değil, ancak, bu semaf isimlerin ve insanların haliki olan Allahın takdirine bağlı olduğunu ve yıldızların durumları ve yaklaşmalarına asla ehemmiyet vermeyip gereken tedbirleri hakkıyla aldıktan sonra tasavvurunun icrasında bir an bile gecikmeyeceğini söyledi³.

¹ *Tüzükât* ikinci makale 10 uncu hatıra, s. 50.

² *Şerefttin* 25 inci bab, s. 326.

³ *Hammer / Şerefttin* 20 inci bab. sahife 112.

Bu kadar münevver fikirli görünen bu adam, devlet idaresinde takip ettiği prensipleri şu fikirlerle hülâsa eder :

“Adalet ve insafla Allahın kullarını kendimden razı ettim. Günahlılara ve günahsızlara merhamet eyledim. Hak üzerine hüküm verdim. İhsan ile gönüllerde yer tuttum. Siyaset ve insafla asker ve ahaliyi ümit ile ihtiraz arasında bulundurdum. Reaya ve tebaaya merhamet, askerlere in'am eyledim. Mazlumun hakkını zalimden aldım ve zulümleri sabit olanlar için malî ve bedent şeriata muvafık olanı hükmettim. Birinin günahı için diğerini yakalamadım.....”¹.

Bu kadar güzel prensipleri sayıp döken ve onlara hareketini uy-duran bir adamın nasıl olup ta diri diri insanları taş yerine kullanarak öldürmek veya kesilmiş başlardan kuleler yaptırmak veya büyük bir şehir ahalisini toptan öldürmek gibi canavarca emirler verebildiğine şaşmamak kabil değildir. Bu kadar adalet ve şefkat hisleriyle dolu bir yüreğe bu kadar merhametsizlik ve yırtıcılık hislerinin girebilmesi hayale sığar bir şey değildir. Arapşahın ve onun izini takip eden müverrihlerin sözleri mübalâğalı olduğu şüphesiz de Şerefettin Ali Yezdi Zafernâme'sini kendisinin hergünkü olaylarını tesbit eden ve çok kerre hem kendisinin, hem arkadaşlarının tashihinden geçen ruznameler üzerine vefatından 19 sene sonra yazmaya başlamış ve şu halde en mevsuk ve doğru bilgilere ve görgülere dayanmış olduğuna da şüphe yoktur. Bu büyük olaylar Şerefettin tarafından beyan ve teyit edilmiş olduğu gibi, İsfahan katliamını emrettiğini tüzükâtında kendisi de ikrar etmektedir. Şu halde Timur'un bu kadar tezadı nefsinde toplamış olmasına ne mâna verilmelidir?

Bana kalırsa bu tezatların sebebi şudur :

Timur'un kuvvet merkezi ve Devletinin dayandığı yer Mave-râünnehir idi. Burası Amuderya ve Sirderya (Ceyhun ve Seyhun) arasında bir ülkedir. Bu ülke büyük nüfus alacak, büyük ulusları besleyebilecek kadar geniş bir yer değildir. Timur'un cihanı istilâ için topladığı ordular bu ülkede yaşayan oymaklardan alınmış erlerden teşekkül etmektedir. Demek ki insanca kudret kaynağı son derece mahduttur. Bundan dolayı kuvvetini dağıtmamak, daima toplu bulundurmak zorundadır. İstilâ ettiği yerlerde Cengiz gibi

¹ Tüzükât s. 47.

idarî teşkilât yapmamış, bazı yerlerde bir vergi vermek ve eğemenliğini tanımak karşılığında idareyi yerli prenslere bırakmıştır. İtaat altına alınan memleketlerin ve şehirlerin isyanından fazlaca korktuğu anlaşılıyor. Çünkü birbirinden örnek alarak ötede beride isyanlar baş gösterirse bunları bastırmak için kuvvetini şuraya buraya dağıtmaya mecbur olarak her gün isyanlarla uğraşmak ve kuvvetini bunlarla tüketmek durumunda kalabilirdi. Böyle bir hal cihangirlik yolundaki emellerine veda etmek ve küçük fatihler zümresine inmek demektir. Timur buna asla razı olamazdı. İlk isyanın zuhurunda her tarafa dehşet salacak ve bu dehşetin yankıları bütün ülkelerde çalkanacak görülmemiş bir ibret cezası yaparak, ileride isyan çıkarmaya kimsede cesaret bırakmamak düşüncesinde bulundu. Sebzipar isyanında diri diri insanlardan kule yaptırdı. İsfahan isyanında da aynı düşünce ile kamusal ölüm emretti.

Âmil'deki katliamın ise başka sebepleri vardır. Hasan Sabahın kurduğu İsmailiye veya Batıniye fırkası Melik Şah ile halifeleri devrinde Selçuk Devlet adamlarının başına belâ kesilerek binlerce ricalin hayatına kastetmişti. Bunların sığınakları olan Almut kalesi Hulâgu tarafından tahrip edildikten sonra Batıniye fırkasından kalanlar Âmil'de toplanmışlar ve eski katil ve cinayet mesleklerinde devam ederek Timur'un adamlarından da birçok ricali ifna etmişlerdi. Timur bunların öldürülmesini emretmişse de kıtalin şiddetinde Timur'un emrinden ziyade Batınilerden intikam almak isteyen beylerin de tesiri olmuştur.

Mahaza bütün bunlar, gerek bu ölüm ve kan sahnelerinin, gerek cihanın diğer köşelerinde Altaylarda, Kıpçaklarda, Hindistan'da ve Gürcistan'da, Anadolu'da ve Suriye'de yapılan faciaların mânevi mesuliyetinden kendisini kurtaramaz.

* * *

Çağatay hanedanının son dalı olan sultan Mahmut han Anadolu'da bir hastalıktan öldü. Artık Timur bey için Atabeylik edecek, Saltanatının naipliğini yapacak kimse kalmadı. Altaylarda bulunan Cengiz evlâtlarının herhangi bir tecavüze değil, korunmaya bile kudretleri yoktu. Hulâgu sülâlesi zaten sönmüştü. Cengiz'in Kıpçaklardaki Cücü kolu ise Timur'un darbeleri altında o kadar ezilmişti ki, vasallarının ayakları altına düşüyorlardı. Nihayet ken-

disine karşı gelebilecek tek bir kuvvet olan Yıldırım Beyazıt orduları da erimiş, Anadolu parçalanmış ve Osmanlı şehzadeleri birbirine düşmüştü. Ordusunun, beylerinin sadakatinden, ahalsinin itaatinden emin idi. Din adamlarının, şeyhlerin, seyitlerin bağlılıkları tam ve mükemmel idi. Dünyada hiçbir kuvvet kendisini sarsamayacak bir durumda idi. İmdi sultan Mahmut hanın ölümü üzerine artık onun adına fermanlar yazılmak usulü kaldırıldı. Bundan sonra fermanlar "Sahip kıran emir-i kebir Timur," adına yazılmaya başlandı. Camilerde hutbeler Timur adına okutturuldu. Sikkeler Timur adına bastırıldı¹. Artık tam manasile ve bütün merasim ve unvanlarla bir saltanat hanedanı kurulmuştu². Artık Timur oğullarının Asya'ya hâkim olacakları şüphesizdi. Fakat bunlar Timur'un vücade getirdiği bu geniş ve büyük saltanatı muhafaza edebilecekler mi idi? Türklerin gözünde Cengiz sülâlesinin haiz olduğu itibarı Timur sülâlesi de kazanabilecek miydi? Halk yanında bu itibarı kazandırmak ve korumak için ne yapmalı idi? Her halde bunları kutsî bir hale ile sarmak lâzımdı. İslâm âleminde bu kutsiyeti ancak halifelik temin edebilirdi. Zaten islâm dininin yenileştiricisi ve yürütücüsü olarak umumî bir fetva ile Sahiphuruç ilân edilmemiş mi idi?

Halifeliğin bu fitret devrinde o kutsal makama Muhammed dinini diriltmek için bayrak açan Timur'dan başka kim yakışırdı? Bu işte Yıldırım Bayezid belki de rakip olmağa veya karşı koymaya kalkışacaktı. Lâkin bu padişah Sahiphuruç'un karşısında halis bir müslüman sayılabilir mi idi? O, bir Rum kayseri idi ki, islâm dinini ihya etmek iddiasında bulunamazdı. Şöyle sanılabilir ki, Timur'la Yıldırım arasındaki cidalin açığa vurulmamış olan sebebi bu halifelik meselesidir. Timur Yıldırım'ı Kayser diye lâkaplıyor, Yıldırım da Timur'u Tekfurdan aşağı kâfir diye anıyordu.

Halifelik fikri Timur'un dimağını Sahipkıran ilân edildiği tarihten beri işgal etmiş olduğu anlaşılıyor. Daha önce Kurandan fal açıp da "İnnâ Caalnâke Halifeten filarz,, âyetinin çıktığı günden beri bu hülya peşinde dolaşmış ve devletini tahkim ettikten sonra Hicaz'a giden stratejik yolları elinde bulundurmak ve zuhur edecek ilk fırsattan faydalanmak üzere Elcezire ve Kürdistan'ı istilâ etmiştir. Hicaz'a giden yolların emniyetini sağlamağı kendi vazifesi sayıyor

¹ Ebulgazi Bahadır Han *Şecerei türkiye* sa. S. 159.

² Bu hal ölümüne kadar, yani iki sene sürmüştür.

ve hacılar kervanını vuran Kara Yusuf'un cezası verilmek üzere teslimini buna dayanarak Yıldırım'dan istiyordu. Bununla hem kendisi İslâm dininin koruyucusu olduğunu, hem de Bayezit'in Hacılar kervanını soyan haydudu himaye etmek suretile bunun cinayetinde bir nevi şerik ve İslâmlığının şüpheli bulunduğunu âleme anlatmak kasdini taşıyordu. Yıldırım'ı halifelik emelinin husulüne bir set gibi telakki ediyor ve seddi yıktıktan, Osmanlı ordusunu devirdikten sonra Mısır ve Hicaz'ın tek yolu olan Halep ve Şam üzerine yürümeği kuruyordu.

Fakat Yıldırım'ın ordusunu devirmek için yanındaki kuvveti yeter bulmuyordu. Sivas müdafaası Osmanlı ordusunun kıymeti hakkında kendisine yetecek malûmatı vermişti. Bunun için Asya'dan yeni kuvvetler, yeni ordular toplanıp gönderilmesini istedi¹. Ve onlar gelinceye kadar Mısır ve Hicaz'ın kapısı demek olan Halep ve Suriye üzerine hareket etti.

Halep ve Şam fethedildi. Fakat Şam'la Mısır arasında uzun bir yol ve sonra Türk süvarilerinin pek alışık olmadığı Tih sahrası denilen susuz ve kumsal Sina çölü vardı. Şam'dan Medine ve Mekke'ye kadar gitmek için de yine susuz menzilsiz uzun çöllerden geçmek gerekirdi.

Bunlar belki de yenilmesi mümkün olan çetinliklerdendi. Kuzey buz denizlerine kadar, Altaylara kadar uzanan Timur ordusu bu çetin yolları aşabilirdi. Fakat arkada Yıldırım ordusu fırsat bekliyordu. Sivas yıkılmış, Sahipkıran ile Yıldırım arasında o kadar acı mektuplar alınmış, verilmişken iki büyük ordu henüz karşılaşmamıştı. Osmanlı ordusu tarihinin en büyük savaşına, ölüm dirim harbine hazırlanıyor, Cihangir ordusu da kendisine daha büyük güven vermek için Asya'dan yeni kuvvetler bekliyordu². Bundan dolayı Anadolu istilâsı geri bırakılarak Halep ve Şam üzerine yürünmüştü. Şimdi hiç dokunulmamış olan bu

¹ O vakit yanındaki ordu 80 bin kişiden fazla değildi. Bu ordu ile Yıldırım üzerine saldırmayı tehlikeli gördü. Ertesi sene Asya'dan gelen ordularla beraber Timur'un bütün kuvveti 150 veya 160 bini tecavüz etmediği tahmin olunabilir. Anadolu seferinde 800.000 kişilik bir kuvvet bulundurduğu yolundaki rivayetler tamamen mübalâğalıdır. Timur en büyük seferlerinden biri olan Hindistan seferinde ancak 92 bin kişilik bir kuvvet kullanmıştır. Çin seferi gibi en muazzam bir seferini yaparken 200.000 kişilik bir kuvvetle hareket edebilmiştir.

² *Tüzükât* s. 45.

orduyu arkada bırakıp da Sina çöllerine dalmak büyük tehlikelere atılmaktı. Ve galip gelerek hilâfeti Mısır'da uhdesine almış olsa bile yollarda ve Mısırlılarla savaşta vereceği telefata ile kendi ordusu bütün bütün zayıflayınca dönüşte Yıldırım'la karşılaşmak ve bozulup dağılmak endişesi vardı. Bundan dolayı Mısır, Hicaz seferinden vaz geçildi. Asya'dan gelecek kuvvetler toplanıncaya kadar Bağdat'a kadar gidildi ve sonra Azerbaycan'a dönüldü. O vakte kadar beklenen kuvvetler gelmiş, casuslar da işlerini becermiştiler. Anadolu'ya girdi ve Ankara meydan savaşını kazandı. Bir sene kadar Anadolu'nun yağması ve siyasi işlerle vakit geçirildi. Tekrar Şam yolunu tutmak, Mısır'a sefer etmek niyetini hâlâ taşıyor mu idi? bilinmez. Ancak büyük ordusu Semerkant'ten çıkalı 7 sene olmuştu. Bu yedi sene zarfında İran ve Azerbaycan'da, Gürcistan'da, Irak'ta, Suriye'de ve Anadolu'da sayısız harpler vermiş, yorulmuş, herkes yurduna, çoluk çocuğuna hasret kalmıştı. Sonra bu geniş ülkelerde askerlerin yağma ile topladıkları hesapsız servetten faydalanmak hakları da vardı. Bunları tekrar Sina çöllerine sürmek çok çetin bir iş olacaktı.

Bunun üzerine halifelik fikrinden belki de şimdilik vazgeçilerek Semerkant'e dönmek emri verildi ve dönüldü.

Şu halde Mirzalara başka bir itibar, başka bir kutsallık vermek düşünülmedi. Bu arzuya göre Timur istiyordu ki, hatıra gelmez zamanlarda Cengiz sülâlesine bir hısımlık ilişkisi bularak Cengiz hanedanı için Türkler arasında kökleşmiş olan yüksek saygıdan kendi nesli de hisse alsın. Atalarını Alangoa'ya kadar götürerek Nurgebesi'nin torunlarından olduğuna Türkleri inandırıp cihana hükümran olmak hakkını bu nur kaynağından, Niron ailesinin mânevî nüfuzundan almış bulunsun¹. Böylece Cengiz hanedanından ayrı değilmiş gibi sayılarak saltanatın Timur oğullarına geçmesi Cengiz ile Türk kurultayı arasındaki esas mukaveleye ve yasaya aykırı olmadığı fikri yer tutsun. İşte bunun içindir ki Tümen hanın oğulları Kabulhan'la Kajüli bahadır arasında vuku-

¹ Ebûlgazinin «Şecerei Türkiye» sine göre Cengiz'in onuncu derecede cedit olan budencer bahadır Alangoa'dan doğmuştur ki, bu kadın Dübnon bayandan dul kalmış olduğu halde güya bir gece kendisine rüyada nur yaklaşarak ondan hamile kalmış ve Bodenceri bu suretle doğurmuştur. Bundan dolayı Cengiz ailesi ötedenberi Moğol kabileleri içinde özel bir imtiyazı haizdiler ve bunlara Niron ailesi denilirdi ki, nur ailesi mânasındadır.

bulduğu rivayet edilen bazı hikâyeler ve masallar doğmaya başladı. Masalların birine göre, Cengiz'in dördüncü dedesi olan Tümene han'ın oğullarından Kabulühan'la Kajüli bahadır arasında bir mukavele yapılmış. Bunda hanlık ve saltanat Kabulhan neslinde sürüp gidecek vezirlik ve beylik Kajüli bahadır neslinde kalacaktır. Bu masalı Timur kendisi Tüzükâtında anlatmakta ve mukavelenin bir çelik levha üzerine hâkkedilmiş olarak Tuğluk Timur tarafından kendisine gösterildiğini ve bu sebeple Maveräünnehir valiliğini Tuğluk Timur'un oğlu İlyas hocaya terkeyleyip kendisi anın vezaret ve kumandanlığını üzerine almaya razı olduğunu anlatmaktadır¹.

Timur'un bu iddiası tamamiyle uydurma olduğuna şüphe yoktur.

Tümene han zamanında çelik levha üzerine hâk yapmak sanatının Moğolistan'da mevcut olduğu pek şüphelidir. Hele Timur'un rivayet ettiği bu mukavelenin hakikat olması lâzımgelse, Tuğluk Timur yanında bulunan ve kendisine gösterildiği söylenen bu levhanın Elmalık tahtında hanlar iskat ve iclâs ettiği sıralarda kendi eline geçmesi ve tarihi bir şahadet suretinde zamanının adamlarına göstererek dedelerinin mevrusatı meyanında hazinesinde saklaması iktiza ederdi. Halbuki zamanında yaşayan devlet adamları tarafından böyle bir şey görülmemiş olduğu gibi, kendisinin müverrihi Şerefeddin Ali Yezdî dahi bundan katiyen bahsetmemiştir. Diğer taraftan atalar yadigârı olan böyle bir muahede Çağatay hanları hazinesinde değil, asıl hakanlık hazinesinde saklanmış olmak lâzım gelirdi. Bundan başka böyle bir muahede gerçek olsaydı, ona riayetle Maveräünnehir valiliğini İlyas hoca'ya terketmek gibi dedesinin teahhüdlerine hürmet hissini taşıyan Timur bey sonradan Çağatay saltanatını Kabül han torunları elinden gaspetmeğe teşebbüs etmemesi gerekirdi. Tuğluk Timur'un kuvvetine baş eğerek İlyas hoca'ya Maveräünnehir valiliğini terk etmek zorunda kalan Timur bey kendisinde kuvvet hissettiği vakit muahede hükmünü hatırlamağa bile lüzum görmemişti.

Hele Cengiz hanedanı ile böyle bir hısımlığı olsaydı, Cengiz'in oğullarının ve torunlarının cihanı istilâ etmekte olduğu sıralarda Timur'un dedelerinin de şüphesiz büyük mevkii olur ve babası

¹ *Tüzükât* S. 4.

Turgay bey ufacak bir tımarla Maverâünnehir'in hücre bir köşesinde Keş kasabasının ufak bir köyünde oturacak derecede düşkün bir vaziyette kalmazdı. O muahedeye göre, Turgay beyin de vezirlik ve komutanlık mevkiinde bulunması lâzımgelirdi..

Bütün bunlardan vazgeçilse bile Timur beyin Kajüli bahadır torunlarından olması için Cengiz hakan'ın Barlas oymağından olması iktiza ederdi. Halbuki Cengiz han'ın mensup olduğu kabilenin Barlas oymağı ile bir münasebeti olmadığı gibi, Barlasların da Moğollarla münasebeti yoktur. Zira Barlas oymağı pek eski zamandanberi Maverâünnehir çevrelerinde bulunmakta olup Moğol istilâsı sırasında yine bu kıt'ada bulunuyorlardı. Barlas oymağının Moğollarla değil, hattâ çetelerle yani Çite cihetlerinde oturmakta olan Özbeklerle de münasebeti olmadığı Timur'un daima Özbeklerden şikâyet etmesiyle ve Özbeklerin yağmacılığından bahsetmesiyle anlaşılmaktadır. Kendisinin siyasal ömrünün ilk devresi İlyas hoca'nın maiyetindeki Özbek talancılarından Maverâünnehir'i temizlemek isteğiyle başlamıştır. Demek oluyor ki, Barlas oymağının asıl şark Türkleri olan Özbeklerle de bir münasebeti yoktur. Ve bugün Maverâünnehir'de bulunan Özbek ahali Çite cihetinden zuhur edip Şeybek han komutasıyla Timur oğulları üzerine yürüyerek Maverâünnehir'i zapteden Özbeklerdir. Şu halde Barlasların esasen Moğollarla bir münasebeti yoktur ki, Timur'un babası cihetinden nesli Tümene han'a götürülebilin.

Bütün bu masallar o zamanın efkârı üzerine hiçbir tesir yapmamış ve hattâ o sıralarda yayıldığı bile son derece şüpheli bulunmuş olmakla beraber, 36 sene mütemadiyen zaferden zafere koşturulan ve bu zaferler yüzünden cihanın servetini Maverâünnehir'e toplayan ordu şanlı ve muzaffer kumandanlarının evlâtlarına başka birini tercih etmeyecekleri bedihi idi. Çünkü Cengiz hanedanının zaten sarsılmış olan mevki Sahipkiran'ın şeref ve azametle dolu olan hükûmeti devrinde ve cihanı istilâ etmiş olmak nüfuzu altında o kadar sönmüş idi ki, Timur öldüğü sıralarda ne bunların Timur oğullarına karşı çıkmak hatırı ve hayallerinden geçmiş, ne de bunları düşünecek kimse kalmıştı.

Ancak oğullarının torunlarının idaresizlik yüzünden saltanatı elden kaçırmaları ihtimali kendisini endişeye düşürüyordu. "Bunca zahmetler, mihnetler, kazaklıklar ve cenklerle ele geçirdiğim devlet

ve saltanatını zevalden korumak için oğullarının torunlarının devleti nasıl idare etmeleri lâzım geleceğini,, göstermek isteyerek Tüzükât adı ile onlara siyasi bir vasiyet bırakıyordu. Fakat bütün korktuğu şeyler oğullarının torunlarının başına geldi. Kendisi daha dünya saltanatına göz yumar yummaz Mirzalar arasında taht kavgası başladı; her işte o kadar uzak görürlük, o kadar tedbir ve basiret gösteren bu adam, en korktuğu ve daima düşündüğü saltanat bahsinde makul bir veraset usulü koyamamış veya hiç olmazsa en lâyikli gördüğü Mirzalardan birini veliaht olarak gösterememişti. Buna belki de hal ve zaman müsait olamamıştı. Bir aralık Şah Ruh'u veliaht yapacağı sanılmıştı. Cengiz gibi o da hayatında evlâtlarına müstakil hükümdarlıklar vermiş, fakat bunların içinde en çok Şah Ruh'tan memnun kalmıştı. Şu halde büyük saltanatının başına Şah Ruh'u geçirmek ihtimali herkesin beklediği bir şey idi. Şukadar ki, Çin seferine giderken Şah Ruh babasının yanında değildi. Timur bey ölürken çok hasretle Şah Ruh'u aradı durdu. Nihayet hayata son vedaı çekerken yanında bulunan torunlarından Mirza Pir Mehmed'i veliaht yaparak herkesin ona itaat etmesini vasiyet etti. Fakat büyük ölünün sözleri tabutundan ileri gidemedi. Şehzadeler yani Mirzalar arasında bir boğuşmadır başladı. Nihayet bir zaman sonra Şah Ruh'un iktidarı ele alması Timur'un tahtına biraz revnak verdiyse de onun ölümünü takip eden devir dahi yine Mirzaların bir boğuşma devri oldu.

Hattâ iş o dereceye geldi ki, Timur'un Kara Yusuf aleyhine casuslukta kullandığı Akkoyunlu Kara Yoluğ'un torunu Uzun Hasan Horasan'a kadar istilâsını genişleterek kendisini Timur'un makamına oturmuş sayıyordu. Babur'un Hindistan'da kurduğu İmparatorluk istisna edilirse, Mirzaların Asya saltanatı 70 seneden ziyade devam edemedi.

İkinci korktuğu şey, Asya ortalarından bir akın gelmesi ihtimali idi ki, yukarıda söylendiği veçhile, bunu önlemek için yedi defa Orta Asya'ya sefer yapmış, Altay'lara, Sibiryalara kadar ulusları takip ederek 50-60 asırdan beri Önasya'ya ve Avrupa'ya akıp gelen istilâ ordularının kaynağını kurutmak istemişti. Şah Ruh'u takip eden devirde Mirzalar birbirleriyle vuruşurken Çite'de Özbekler biraz kuvvet bularak Timur oğullarının boğuşmalarından faydalanıp Maverâünnehir'i istilâ etmiş ve Mirzalar saltanatına son

vermişlerdir. Özbeklerin bu istilâsı Ortaasya'dan gelen son ve gayet zayıf bir akındır.

Kendine ve oğullarına cihan saltanatı temin etmek için ne din, ne milliyet gayreti gözetmeyerek ve maksadına erişmek için türlü tedbirlerden, düzenlerden çekinmeyerek düşmanlarını ve ileride zuhur edecek kuvvetleri ezen ve eriten ve hadsiz, hesapsız ölüm sahneleri ile yer yüzünü kana boyayan bu adamın bütün faaliyetinin sonucu Türklüğün ve Müslümanlığın baş kaldıramıyacak surette ezilmesi olmuş ve ancak dehasının büyüklüğü, fütühatının genişliği ile bütün dünya fatihleri arasında en büyük fatih olarak tarih sayfasına intikal etmiştir.

SEKEL'LERİN ATALARI HAKKINDA (SİKİL, ESGİL BOYLARI)

BAHAEDDİN ÖGEL

Orta Asya Türk tarihinde adları geçen kabilelerin, Çin transkripsiyonile esas adları arasında bir bağ bulma, ancak bazı tesadüflere ve uzun çalışmalara bağlıdır. Sözlerin analojisine uyarak, büyük sonuçlara varmak, bazan çok tehlikeli olmaktadır. Bu benzerliği tarih bakımından ispat etmek ve diğer olaylarla ne derecede ilgili bulunduğu gösterilmektedir. Bütün bunlara rağmen, arada bazı karanlık noktalar kalabilir. Ve bu sebeple de bu sahada çalışanların hemen hepsi nazariyelerini yüzde yüz sıhhatla kuramamışlardır. Biz, bu nazariyelerden, karanlık yönleri en az olanını kabul ediyoruz. Ve her yeni çıkan bir fikrin tenkidine de, gene bu görüşle yapıyoruz. Her yeni ip ucunu bir ilerleme sayıyoruz. Belgelerin azlığı, tarihimizin bu sahasında maalesef böyle bir metodla çalışmayı gerektiriyor.

1 — SEKEL VE ESGİL BOYLARININ ATALARI.

Konumuz, Çin kaynaklarında geçen Töleslerin Tula grubuna ait Szu-chieh; Batı Göktürklerin Sağ kol'u Nu-shê-pi'lerin iki A-hsi (szu) - chieh(chi) kabilelerinin; Göktürk yazıtlarındaki Ezgil veya Izgil; Volga Bulgarlarına bağlı Esgil veya Asgil kabileleriyle ne derece ilgili bulduklarını; en nihayet bugün Erdel'de bulunan Sekel'lerin menşeinin kim olabileceğini incelemektir.

a) Eski Tölesler

Orta Asya İsa'dan sonra IV. üncü asırdan itibaren, Çin kaynaklarında Kao-ch'ê adlı bir kabileler grubu kaydedilmektedir. İ. s. 400 tarihine ait bilgiler, bunların Turfan yönlerinde bulduklarını gösteriyor¹. Biraz sonra, doğudan Çin ve kuzeyden de Juan-juan baskısı ile daha batıya gittikleri görülür. Juan-juan-

¹ Wei-shu, 91=2131 a; Pei-shih, 98=3047 b.

ların başka bir akını ile, Kao-ch'ê kabileleri dağılırlar. Batıya giderler. Batıya kaçan bir kısım oymaklarla 488 de bir devlet kurulur².

Yeh-ta'larla yani Akhun'larla komşu olduktan sonra³, bu defa da Akhun basıncı başladı. Bu suretle üç kuvvet arasında kalmış oluyorlardı. Akhun'lar, onların hükümdarlarını öldürdüler, devleti tekrar kurdular⁴ ve 519 da tekrar yıktılar⁵. 539 da Juan-juan'ların darbesi, pek ağır oldu. Ve bir kısmı T'o-pa'lara kaçtı⁶. Bu mağlubiyetler sırasında bazan doğuda T'o-pa'lar, kuzeyde Juan-juan'lar, güneyde Akhun'lar onları tehdit ediyorlardı. Yalnız batı, açık kalıyordu. Biri biri üzerine yenilgeye uğrayan dağılan kabileler boyuna batıya göç ediyorlardı. Bu sebeple, bu zamanda, batıda, Onogur, Bulgar, Sabir, Utigur vs. gibi kabileler güney Rusya'da kaynaşmaktaydılar⁷. K'ao-ch'e'lar, Ötüken'den Aral'a kadar uzanan bölgeye yayılmışlardı. Beşinci asırdan evvel, Ting-ling'ler aynı sahayı kaplamaktaydılar⁸. Aynı etnik zümre, Ting-

² A-fu-chieh-lu'nun devleti: Wei-shu, 91=2131; Pei-shih, 98=3047 c.

³ Bu zamanda, Heftalit devletinin kuzey hududu, Aral güneyi, Sirderya'dadır. Yarkent de dahil olmak üzere Doğu Türkistan'ın batı tarafı da onların elindedir. Bk. Herrmann, Die Hephtaliten und ihre Beziehungen zu China, Asia Major; 1925, 573 vd.; E. Specht, Etudes sur l'Asie Centrale, J. Asiatique, 1889, 320-350; E. Chavannes, Documents, 224; İslâm kaynaklarında, Taberi: Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber, s. 16; Menander, Fragmenta hist. graec., IV, 225; Mirkhond, Histoire des Sassanides, Sacy terc. 364. Çin kaynakları, Orta Asya'daki sınırlarını gayet açık olarak gösterirler: Pei-shih, 97 = 3043 c.

⁴ Ch'ung-ch'i'nin öldürülmesiyle devletin yıkılması. Mi-wu-tu idaresinde devletin kurulması, Wei-shu, 91=2131; Pei-shih, 98=3047 c.

⁵ Chêng-kuang saltanat devresinde.

⁶ Pei-shih ve Wei-shu'daki bilgiler, bundan sonra kesilir. Wei-shu, 91 = 2131; Pei-shih, 98=3047.

⁷ Bu tezimizi isbat edebilecek bir tarzda anlatılan bu bahisler için bk. Marquart, Chronologie der alttürkischen Inschriften, 94-96; V. N. Zlatarski, Istoriya na Bulgarskata drzava, I, 1, 20-84.

⁸ Orta Asya kavimleri arasında, ilk defa Mao-tun zamanında geçerler. Hsiung-nu'lardan oldukça batıdadırlar: Shih-chi, 110; Han-shu, 94; De Groot, Die Hunnen, 61; Kırgızlarla karışmışlardı: T'ang-shu, 217 B; Balkaş gölünün yakınlarına koyan bu kayıtlara karşılık, kuzey Çinde de rol oynadıklarını gösteren kaynaklarımız vardır: Chin-shu, 9 a; 110, 113, 115 vs. T'ai-p'ing-kuang-chi, 116. Bu da bize Tölesler gibi, Ting-ling'lerin de ne kadar geniş sahaya yayıldıklarını göstermektedir (bk. W. Eberhard, Çin'in Şimal komşuları, s. 71).

ling adile anılıyordu. 552 de Töles adını alırlar. Gene aynı gruptur. Göktürk'lerden ayrıldılar. Bumin Kagan, Juan-juan'lardan evvel bunları mağlup etmişti⁹. Göktürk devletindeki Töles kabileleri çok iyi tanınmaktadır¹⁰.

Bunlardan, şu sonucu çıkarıyoruz ki geniş sahaya yayılmış, bir etnik grup vardı. Birçok kabilelerin teşkil ettiği bu grup, bazan bir birlik kurmuş, bazan kabileler dağılmış, göç etmiş parçalanmıştı. Bununla beraber, Ötüken'de bulunan bir kabilenin, Hazar kuzeyindeki bir oymakla etnik bağlılıkları göz önünde tutulmalıdır. Bu etüdümüzdeki metod, işte böyle bir köke dayanmaktadır.

b) Szu-chieh (Sikil) Tölesleri

İ. s. 600 sıralarında Çin baskısıyla Tölesler gene dağılırlar. 605-606 da Göktürk hakanına isyan ederek bağımsız bir devlet kurarlar¹¹. İşte burada incelediğimiz Szu-chieh boyu bu zamanda, Töles boyları arasında gösterilmektedir¹².

2 — SZU-CHIEH (SİKİL)'LERİN TARİHİ

628-30 da Töles boylarının T'an-han'daki doğu kolu, Kuzey Göktürklerine bağlandı¹³. Bağlanan bu boylar:

Uygurlar, Bayırkular, Tongralar, Edizler, Bugu ve Pai-hsi'lerdi.

Burada bizim kabile zikredilmemektedir. 627-649 da Göktürk egemenliği zayıflamıştı ve buna karşılık Sir Tarduş'lar ve Uygur'lar kuvvetlenmişlerdi¹⁴. Şu boylar Kuzey Göktürk'e bağlıydılar:

Uygurlar, Bugular, Tongralar, Edizler, Szu-chieh'ler¹⁵. Biraz evvel söylenenlerde incelediğimiz yoktu. Bu bize onların etnik gruplarını gösteriyor. Bu bölgeler, Çin egemenliğine girince Szu-chieh'ler de idarî teşkilâta girdiler. Ve yerini bilemediğimiz Lu-

⁹ Bk. Chou-shu, Sui-shu, Pei-shih, 99 = 3048 b; Chiu T'ang-shu, 194 A = 3596 b-c.

¹⁰ Bunlar için bk. Sui-shu 84=2538 c; Pei-shih, 99=3050 b.

¹¹ Chiu T'ang-shu, 199 B, 3617 d.

¹² Bk. not. 10. Szu-chieh'ler, Tula grubundandırlar; Çince yazılış şekli için bk. W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları s. 155-156, Nr. 69 ve 25; muk. et. Nr. 1.

¹³ Chiu T'ang-shu, 199 B=3617 d.

¹⁴ Chiu T'ang-shu, 195=3601 a-b.

¹⁵ Chiu T'ang-shu, aynı yer.

shan eyaleti onlara aitti. Bu teşkilâta giren boylar şunlardır¹⁶:

Telengüt, Bugu, Bayırku, Tongra, Szu-chieh, Hun, Hu-sa, Ediz, Ch'i-pi, Hsi-chieh, Pai-hsi, Kırgız, Kurikan.

Burada, Szu - chieh'lerin eski komşuları da kaydedilmiştir. Bugu ve Tongra boylarile çok yakından ilgili oldukları anlaşılmaktadır. Bu iki boyun isyan etmesile bütün Tölesler hep bir araya toplatılıp İ. s. 661 - 663 de bir T'ien-shan eyaleti meydana getiriliyor¹⁷.

Szu - chieh'lere ait en son kayıt, Profesör Eberhard'ın bulunduğu 713-755 arasına ait durumlarını gösteren kayıttır. Chiao - chou'da oturdıkları söyleniyor¹⁸.

684 ten itibaren, Göktürkler kuvvetlenmeğe başlamışlar ve etrafa dağılan Töles kabileleri yavaş yavaş toplanmağa başladılar. Kan - chou ve Liang - chou'ya kaçmış olan Töles kabilelerinden Uygur'lar, Ch'i - pi'ler, Hun'lar ve Szu - chieh'ler tekrar gelip Gök-türk egemenliğine giriyorlar¹⁹.

a) Etnik grupları

Szu - chieh'lerin tarihine kısaca baktıktan sonra etnik ve coğrafrafi durumuna da bir göz atalım. Szu - chieh'ler ilk defa Sui - shu' da geçerler²⁰. Tula grubundandırlar. Tula grubunda şu boylar vardır: Bugu, Tongra, Uygur, Bayırku, Szu-chieh, Hun, Hu - hsieh vs.

Bunlar İ. s. altıncı asra aittirler. T'ang devrinde şu Töles boyları arasında kaydedilir: Uygur, Tu - po (Tümet), Bugu, Hun, Hsi - chieh, Sirtarduş, Kurikan, Bayırku, Szu - chieh, Ediz, Ch'i - pi-yü, Telengüt, Tongra, Hu - hsieh, Pai - hsi²¹. Fazla olanlar, Kurikan, Tümet gibi Baykal kenarında oturan uzak boylar - ki sonradan Çinliler tarafından bilgi edinilmiştir - ve güneyde T'ien-shan grubuna ait Hsi-yen-t'o gibi boylardır. Malûmdur ki Hsi - yen - t'o'lar, 628 den sonra Çinlilerin yardımile Altay'a gelmiş ve I - nan adlı şefin altında bir devlet kurdular. Bu suretle iki grup karışmış oldu. Ch'i - pi - yü'lerde T'ien - shan grubundandırlar²². Szu - chieh-

¹⁶ Chiu T'ang-shu, 195=3601 b. Chavannes, Documents, 91.

¹⁷ Chiu T'ang-shu, 195 = 3601 b.

¹⁸ Chiao - chou bugünkü Yarhoto'dur, bk. O. Franke, Chinesischen Tempel-inschriften aus İdikutşahri bei Turfan, 28 vd.; Chavannes, Documents, 7.

¹⁹ Chiu T'ang - shu, 199 B = 3617 d.

²⁰ Sui-shu, Töles bahsi 84 = 2538 c ; Pei-shih, 99 = 3050 b.

²¹ Hsin T'ang-shu, 217 A=Chavannes, 87.

²² Sui-shu, Töles bahsi, 84 = 2538 c ; Pei-shih, 99 = 3050 b.

lerle birlikte siyasi faaliyette bulunmuşlardır²³. Bu zamanlarda da Altay'da buldukları anlaşılıyor.

b) Yerleri

Bu Töles kabilelerinin yerlerinin tesbiti, Szu-chieh kabilesinin yeri hakkında, bize biraz ip ucu vermektedir. Bu boyların en güneyinde - Hsin T'ang - shu'ya göre - Sir Tarduşlar vardır²⁴. Onların kuzeyinde, batıdan doğuya doğru Telengüt, Tongra, Bugu, Bayırku'lar vardır. Telengütlerin yerinden, Selenga nehri geçer. Onların kuzeyinde, batıdan doğuya doğru : Hu-hsieh, Hsi - chiehler vardır. Bunların kuzeyinde Uygurlar bulunur. Szu-chiehlerin yerleri kaydedilmemekte ve yalnızca *Sir Tarduşların* eski yerlerindeydiler demektir. Esas Sir Tarduşlar²⁵, Altay dağlarında oturuyorlardı. T'an-han dağlarında oturanlar, bizce esas Sir Tarduş'lar değillerdi. Bunu ayrı bir yerde ispat edeceğiz. Tarduşlar Ötüken ormanına İşbara Inançu zamanında geldiler²⁶.

Bu duruma göre Szu - chieh'ler, Chin - shan (Altaylar) üzerinde, belki de Altayların batı güneylerinde oturuyorlardı. Tula grubundan olduklarına göre Altayların doğusunda olmaları lâzım gelir.

c) Szu-chieh sözünün filolojik durumu

Doğudaki Szu - chieh'lerin iki türlü yazılışları vardır. İkinci karakter aynıdır. Yalnız baştaki değişir. Bu yazılışların eski telâffuzu :

²³ Ch'i-pi-yü'ler Karaşahr'ın kuzey batısında dıydılar. Yıldız vadisi civarlarında oturuyorlardı. 632 de, onların şefleri Ch'i - pi Ho-li Çin'e gidip teslim oldu. Ve Kan-chou ile Liang-chou'a yerleştirildiler. Batı Göktürk hakanı A-shih-na Ho-lu'ya yapılan harplerde, Çinlilerle müttefik idiler. Bilinir ki Kan - chou'a gelen Tölesler arasında Szu-chieh'ler de vardı. 653 de Ho-lan askerî valiliğinde yerleştirildiler. Szu-chieh'ler de yerleştirilmişlerdi. Ho-lan=Ning-hsia, bugünkü Kansu'dadır. Bunlardan, Ch'i-pi Ho-li adlı şefin oldukça önemli siyasi rolü vardır. bk. Chavannes, 34, n. 10.

²⁴ Hsin T'ang-shu, 217 A.

²⁵ T'ang-shu'nun Hsi-yen-t'o bahsında, batıdaki Töles Kaganının Ch'i-pi Ho-leng ; doğudakinin ise Hsi Yen-t'o I-shih-po kagan olduğu söyleniyor. Buna göre birincileri temsil eden Ch'i-pi kabilesidir. Diğerleri ise Sir Tarduşlardır ki bunlarında oturduğu yer Altaylardı (Chiu T'ang-shu, 199 B=3617 d).

²⁶ Bk. Chavannes, Documents, 95.

1 — Sieg / si ²⁷ - Kiet ²⁸.

2 — Sieg / sie ²⁹ - Kiet.

Hece sonundaki dental “t,, ler, umumî olarak kabul edildiğine göre ya bir vibrant, veyahut ta lateral “l,, olur ³⁰. Buna göre bu kabilenin eski adı “Sikil,, şeklinde restore edilebilir.

3 — NU - SHIH - Pİ ESGİL'LERİ

Batı Göktürk devletinin sağ kolu Nu-shih-pi'lerin iki boyunun adını “Asikil,, şeklinde görüyoruz. Bu hususta bir fikir verebilmek için bu kabilenin tarihi rolünü ve coğrafi, etnik durumunu inceleyelim.

a) Tarihsel ve etnik durumları

Çin kaynakları, Batı Göktürk devletinin kuruluşundan bahsederken derler ki: Batı Göktürkler Töles, Kuça vs. gibi devletleri egemenlikleri altına aldılar. Bu devletlerin halkları, şunların karışımından meydana gelmiştir: Tu-lu, Nu-shih-pi, Ho-lo-lu, Chou-yüeh vs. Bunların adetleri, Göktürklerle aynıydı, fakat dilleri ayrıydı ³¹. Bunlar, bize birçok ip uçları vermektedir.

Bu duruma göre, Nu-shih-pi'ler etnik bakımdan Göktürklerden değildirler. Ve dilleri de onlardan ayrıdır. Yukarda Töles'lerin Göktürk'lerden ayrı olduklarını söylemiştik. Bunlar da Töles'lerden olmalıdırlar. Nitekim A-hsi-chieh ³² kabilesi de Töles'tir. Başlangıçta devlette çok önemli bir rol oynadılar. Hatta çıkan Yabguyu beğenmediklerinden çekilmesini bile teklif ediyorlar. Ve bir başkasını çıkarmak istiyorlar ³³. Devlet reisi, bu teklifi reddedince Nu-shih-pi'ler isyan edip, Ni-shu'yu Tu-lu kagan adile iktidar mevkiine getirdiler.

²⁷ Karlgren, *Grammata Serica, Script and phoneties of Chinese and Sino-Japanese*, 973 a, bk. not 12.

²⁸ B. Karlgren, aynı eser, 393 p.

²⁹ B. Karlgren, aynı eser, 869 a.

³⁰ Bu kaide için bk. Bahaeddin Ögel: *Göktürk yazıtlarının Apurımları*, *Bulleten* 33, s. 63-87.

³¹ Chiu T'ang-shu, 194 B=3599 b; Chavannes, *Documents*, 21, 47-48.

³² Yazılış şekli için bk. not 12.

³³ Chiu T'ang-shu, 194 B=3599 d; Chavannes, *Documents*, 26.

b) Tarihleri

Sha-po-lo Chieh-li-shih kagan 634-35 de devletini on kısma ayırıp, bunları da ikiye böldü. Sağ kol Nu-shih-pi'lerdi. Suyabın batısında idiler. Bu demektir ki onlar Göktürk devletinin en batı sınır boyları idiler³⁴. Beş kabile idiler. Bunları, biraz sonra inceleyeceğiz. I-p'i Sha-po-lo kaganı da, gene Nu-shih-pi'ler çıkarıldılar³⁵. 641 de iyi bir cezaya uğradılar³⁶. 651 de, Nu-shih-pi'ler beş Hsi-chin'e ayrıldılar³⁷. 653 de Yabgu Ho-lu gene Nu-shih-pi'ler tarafından devrildi³⁸. 659 da Nu-shih-pi şeflerinden Hsi-chieh ch'üeh Hsi-chin³⁹ Çin hududuna akın yaptı⁴⁰. 688 den itibaren Çin tesiri fazlaladı⁴¹. Türklerin egemenlikleri zamanında hiç isimleri geçmiyor. 756-57 de kuvvetlenen Karluk'lar bunların yerine geldiler. Çin kaynakları, bu zamanda iki grubun yani Tu-lu ve Nu - shih - pi'lerin - çok zayıflamış olduklarını ve onlara hizmetçilik ettiklerini kaydederler⁴². Yalnız, 697 de Çinlilerin Nu-shih - pi'leri Tibetlilere vermek istediklerini öğreniyoruz⁴³. Çin hâkimiyetinden itibaren Nu - shih - pi'lerin talihi dönmüştü. Türkler ve Karluk istilâları çok fena etki yapmıştı.

Bu zaman da Avrupa'ya göçme ihtimalleri çok muhtemeldir. Çünkü, bu zaman, mütemadi mağlûbiyet, felâket ve kölelik zamanıdır. Güney ve doğuları kapalı olduğuna göre tek açık kapı güney Rusya ve Aral sitepleridir.

Nu-shih-pi kabilelerinin Türkler egemenliği altına girdikten sonra ne vaziyette bulduklarını bilmiyoruz. Göktürk devletinin siyasetine hâkim olan eski Nu-shih-pi kabilelerinin hiç bir rolü kalmadığı muhakkaktır. 766'da Karluklar bu yerleri istilâ ettiler. Karluklar daha evvel Altayın batısında, Tarbagatay yönlerinde

³⁴ Chiu T'ang-shu, 194 B=3599 d ; Chavannes, 27, 28, 56.

³⁵ Chiu T'ang-shu, aynı yer ; Chavannes, Documents, 30.

³⁶ Tu-lu, Tudunu vasıtasile onları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Çünkü egemenliğini tanımamışlardı. Chavannes, 30, 57.

³⁷ Chiu T'ang-shu, 194 B=3600 a ; Chavannes 34.

³⁸ Chavannes, Documents, 35, 37 n 6.

³⁹ Eski Szu-chieh yazılışları da vardır.

⁴⁰ T'ang-shu, 3.

⁴¹ Bk. Chavannes, Documents, 41.

⁴² Chavannes, Documents, 85.

⁴³ Chavannes, Documents, 180-181.

oturuyorlardı⁴⁴. 840 dan sonra doğudan Uygur baskısı başladı ve daha batıya itildiler. Karluklar bu zamanda Nunkent dedirler⁴⁵. 943 e doğru ise güneyden Karahanlıların baskısı başlar ve ellerinden Çu havalisi gider⁴⁶. Görülüyor ki sonradan buraya gelen hâkim unsurlar da rahat edememişler ve sürülmüşlerdi⁴⁷. Tek göç yolu güney Rusya'dır. Bütün bu olaylar Nu-shih-pi göçünü haklı gösteren durumlardır.

c) Esgil sözünün filolojik durumu ve ünvanlar

Nu-shih-pi'lerin beş Hsi-chin'e ayırdıkları ve bunlar eskiden kabilelerdi. Bunların birincisi: A-hsi-chi (chieh) Ch'üeh Hsi-chin; dördüncüsü: A-hsi-chi (chieh) Ni-shu Hsi-chin dir⁴⁸. Bunlardan birincisinin sonundaki Ch'üeh = Kül ünvanıdır⁴⁹. Hsi-chin ise Irkin ünvanıdır⁵⁰. Irkin'ler, kabile şefleridir. Karlukların, Cengiz devletinin ve Hitay devletinin kabile şefleri hep Irkin'di⁵¹.

⁴⁴ Hsin-T'ang-shu, 217 B; Chavannes, Documents, 85, n. 4; Wên-hsien T'ung-kao, 348 = 2725a.

⁴⁵ Hudut Al-alam, 98, p. 11, 12. Aufi'ye göre onlar Altın dağlarının olduğu yerlerdir. Bu, Karlukların eski yeridir. Sonradan Türkeş'lere taarruz ederek mağlûp ettiklerini kaydediyor. Bk. Marquart, Über das Volkstum der Komanez, 40; Barthold, Turkestan, I, 99 - 100.

⁴⁶ Nizam ül-mülk, Siyasetnâme, Schefer tabı, 189; Barthold, Oçerki istorii Semireçkiye, P. K. O. S. K. S. O. 1898, 20.

⁴⁷ Karluklardan bir kısmı da güneye gitmişlerdi. Bk. Taberi, II, 1604; Hudut Al-alam, 288.

⁴⁸ Chiu T'ang-shu, 194 B = 3600 a.

⁴⁹ Kül ünvanı, şu şekillerde geçer: Ch'üeh Kagan, 3, 51, 304; Ch'üeh - lü Çur = Küliçur, Chavannes, 84, 309; Ch'üeh Ta-tu Şad = Kül Tardu Şad, Chavannes, 351 vs.

⁵⁰ Bu ünvanın izahı ve sinolojik durumu için bk. F. W. K. Müller, Uigurische Glossen, Hirtfestschrift, 317; Hirth, Nachwort, 111-112; Barthold, Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, 29; Müller «kin» şeklini münakaşa eder. En mühim mesele doğu Szu-chieh'lerin de şefleri Hsi-chin'dir: T'ang-shu, 215 A; St. Julien, IV, 230. Bu bakımdan da bir birlik vardır. Szu-chieh'lerle her zaman isimleri geçen Bugu, Bayıрку, Tongra vs. ler de İrkinlikdi, bk. Chavannes, Documents, 89. Karlukların kabile şeflerine de İrkin derlerdi. Kaşgari, Divan, terc. 108, 1. Kül İrkin adlı bir Uygur şefi de var: Ebülğazi, Şecere (R. Nur terc.) 44; Cengiz devletinde kabile şefi Yi-li-kin, Pelliot, T' P XXVII, 44; Bunlara Hitay devleti üzerinde yaptığımız çalışmalar da, bir de İ-li-chin şekli de bularak ilâve ediyoruz. Bu da kabilenin en büyüğüdür (Liao-shih, 46 - 5789a). Yüan-ch'ao-pi-shih'de de vardır: 105, 109, 208.

⁵¹ Bk. not. 50.

Zaten ekseriya Kül İrkin şeklinde kullanılır⁵². İkincide görülen Ni - shu ise ikinci derecede bir ünvan ve addır⁵³. Kül, Ni - shu'dan daha büyüktür.

Szu-chieh'le, bazan son karakter birleşir. Beş defa geçer. Bunun üçünün son karakteri Chieh'dir⁵⁴. Beşinin de başına a) - gelmiştir. A-hsi-chi (veya chieh) gibidir. İki defa da Hsi (Szu) - chieh olarak geçer⁵⁵, a) - ilâvesi yoktur. Birinci karakterlerden biri, Szu-chieh'inkile aynıdır. Son karakterlerin her ikisi de aynıdır. Bunlar, aynı kabileyi ifade etmek için kullanılan işaretlerin varyantlarıdır. Bir defa, yazılış bakımından aynı şekillerin bulunması hiç olmazsa doğudaki Szu-chieh'lerle (Sikil) etnik bir bağları bulunduğunu ispat eder.

Ortadaki Hsi karakteri, Basmlı sözünde olduğu gibi "s,, sesi verir⁵⁶. Chi'nin eski telâffuzu da, Chieh gibi Kiet'tir⁵⁷. Sondaki "t,, "l,, olur. Bu duruma göre, bu sözün de eski söylenişi Asikil veya * A (e)skil olarak, sıhhatle restore edebiliriz. Aynı Nu-shih-pi kabilesinin diğer varyantının da Doğu Szu-chieh'lerin yazılışla bir olması bunlar arasındaki ilgiyi ispat eder.

4 — GÖKTÜRK YAZITLARININ EZGİL'LE'RI

a) Yerleri

Göktürk yazıtlarında da Ezgil veya İzgil adlı bir boydan bahsedilir⁵⁸. Kültegin, Karlukları ve Azları mağlûp ettikten sonra, amcaları kagan, yani Mo-ch'o kagan'ın ülkesi âsi olduğundan ve halk ona kin bağladığından, İzgil kavmile harp edip..., İzgil kavmi öldü. Ondan sonra Dokuz Oğuzlarla, daha sonra da

⁵² Barthold, Hist. Bedeutung der altt. İnsch. 29.

⁵³ Çur, Şad, Beg kaşığı kullanılan bir ünvan ve addır. Bk. Chavannes, 26, 54, 77, 308.

⁵⁴ Chavannes, 34, 60, 308, 28, 24, 37 n. 60.

⁵⁵ Chavannes, 72 n.4; 37, n.6.

⁵⁶ Bk. Karlgren, Grammata Serica, 1257 e.

⁵⁷ Bk. Karlgren, aynı eser, 393 a. A-hsi-chi Po-lu adlı bir şefleri de vardır ki Çinlilerle çok çetin harpler yapmıştı. Bir kaç defa Çin ordusunu bozguna uğrattıyor. Kendisi de kuşatılıyor. Fakat yine bir şey yapamıyorlar (Chavannes, 282, n.2).

⁵⁸ H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, 48, 163.

Edizlerle harbetmişler⁵⁹. Ezgillerin Karluk ve Azlardan daha batıda olduğu metinden anlaşılıyor. Malumdur ki, Tu-lu'ların kabileleri ve üç Karluk kabilesi Mo-ch'o Kapagan hana tabiydiler. Ve sonuna kadar sadık kaldılar⁶¹. Bu sebeple, Tu-lu'lar veya Karluklar sınırında kalmış bir kısım Askilerin mevzuubahis olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Gerdizî ve Hudud Al-alam'a göre, Az'lar Isığ gölün kuzeyindeki Kurdağ ve Kastek geçitlerinin yanındalar⁶¹. Burası Karlukların eski batı sınırındır. Yazıttaki sırayı takip edecek olursak, Ezgillerin en batıda olduklarını görürüz. İki Askil boyu vardı.

b) Sözün filolojik durumu

Bize göre İzgil değil Ezgil'di. Çünkü baştaki "İ,, harfi, sözün sonunda her zaman yazılır. Başında ise bazan yazılır, bazan yazılmaz. A ile e başta hiç yazılmaz. Bu sebeple, bu sesin de, İ ile e arasında bir ses olduğu kuvvetle söylenmektedir⁶². Burada yazılmıştır.

5 — GÜNEY RUSYA EZGİLLERİ

a) Güney Rusya ve eski Tölesler

Çin kaynaklarındaki Asgil ve Sikilleri inceledikten sonra güney Avrupa Türk boylarına geelim. Bulgarların tâbi kabilelerinden birinin de Esgil olduğunu görüyoruz. Şimdiye kadar hep takip ettiğimiz metod, tarih ve coğrafya bakımından, birliği ispat ettikten sonra etimoloji bakımından delilleri ileri sürmekti. Çünkü tarihi ilimlerde insanı en büyük hatalara sürükleyen şey analojiye aldanmadır.

Biliyoruz ki Bulgarların asılları Avar-hunitlerdi⁶³. Avarların A-pa adile Sha-po-liu kagana mağlûp olup, batıya kaçtıklarını biliyoruz⁶⁴. Hun adlı bir kabile Töleslerin Tula grubunda görül-

⁵⁹ H. N. Orkun, Eski Türk yazıtları, I, 48, 168.

⁶⁰ Chavannes, Documents, 77.

⁶¹ Radloff açık ve "a,, ya yakın bir "e,, olduğunu söylüyor: Die alttürki-schen Inschriften der Mongolei, II, 5 ; Thomsen, i ile e arasında bir ses sayar.

⁶² Bk. Hudud Al-alam, 298.

⁶³ Bk. Marquart, Chronologie 95, Yerleri için: Bahaeddin Ögel, Apurımlar, Belleten, 33, S. 82.

⁶⁴ Sui-shu, 84 = 2537 a.

mektedir⁶⁵. Tölesler de Göktürkler tarafından mağlûp edilmişlerdi⁶⁶. Bunlardan başka, Bulgar ve Macarlar da Sui-shu tarafından Töles kavimleri arasında sayılmaktadırlar⁶⁷. Bundan maksadımız, Bulgar ve Macar grubunun da Töleslerden olduğunu ve dillerinin Göktürklerden ayrı bulunduğunu söylemektir. Askil ve Nu-shih-pi'ler de öyledir.

Bulgar'ların Esgil'lerinin menşei ve göçleri hakkında iki ihtimal vardır :

1 — Töles boylarile, Avrupa'ya Göktürk devletinin kuruluşundan evvel gelmeleri.

2 — Mağlûp olan ve egemenlikleri elden giden bazı Nu-shih-pi boylarının Avrupa'ya göç edenlerinden olmaları.

Birinci ihtimal için elimizde hiçbir ip ucu yoktur. Bu sebeple biz yalnız ikincinin üzerinde duracağız. Nu-shih-pi'lerin göç sebeplerini yukarıda göstermiştik. Sekizinci asrın ilk yarısından itibaren göç etmiş olmaları gerekmektedir.

b) Bulgar Esgil'leri

Bulgarların Aşgil kabilesi, dokuzuncu asrın sonundan itibaren ve onuncu asırda zikredilmektedir⁶⁸. Bu bakımdan kronolojik fazla bir açıklık yok demektir. İslâm kaynakları, Bulgarların üç kabilesi bulunduğunu, ve bunların da :

1 — Barsula⁶⁹

2 — Bulgar

3 — İşgil

olduklarını kaydediyorlar. Bağımsız olarak ayrı bir Bulgar kabilesi bulunduğuna göre, bunların da Bulgar olduğu değil de, Bulgarların tâbileri olduğu haklı olarak hatıra gelmektedir. Yani bundan maksadımız sonradan gelmiş olduklarını söylemektir. Zaten bu zamandan evvel Aşgil'lerin Volga kenarında bulduklarına dair elimizde hiçbir delil yoktur. Eğer bunların izlerini İskitlerde arayacak

⁶⁵ Suishu, 184 = 2538 c.

⁶⁶ Chiu-t'ang-shu, 194 B=3599 b.

⁶⁷ Bunlar için bk. Bahaeddin Ögel, Göktürk yazıtlarının Apurımları, Belleten 33, S. 80.

⁶⁸ Hudud Al-alam: İşgil, İbni Rusta: İşgil, Esgil (Marquart, Chronologie, 90), Gerdizi: İskil. Başka varyantları için bk. Minorsky, Hudud, 282.

⁶⁹ Barsula'ların yerinin tesbiti için bk. Marquart, Chronologie, 97 vd. Volga'nın ortalarında bulunan bir ada, esas müstahkem mevkileri imiş'

olursak ⁷⁰, arada 1500 senelik bir açıklık kalır. Ve böyle bir senteze tarih metodları da müsaade etmez. Halbuki bizim Askil'lerle 50 senelik boş ve karanlık bir zaman kalıyor.

İbni Fađlan, Asgil'lerin Bulgar kıralile Hazar Hakanı arasında münasebet tesisine memur edildiklerini söylüyor ⁷¹. Oşel şehriyle bu Asgil'lerin ne derece ilgili buldukları da bizi alâkadar etmez; esasen, bu çok karanlıktır ⁷².

Minorsky Macarların iki yurdu bulunduğunu ve bunlardan birinin Levedia, diğersinin bugünkü Urallar olduğunu ileri süren bir nazariyesi vardır ⁷³. Gerdizi, Bulgarlarla Asgil'ler arasında Macarlar, vardır diyor. Hudud Al-alam da öyle der ⁷⁴. İbni Rusta El-Bekri ise, Peçenek'lerle Asgil'ler arasında Macarlar vardır der ⁷⁵. Minorsky, bu Macar'ların Ural'daki Başkırt'lar olduğunu ileri sürüyor. Bu duruma göre Esgil'ler Ural'ın ötesinde kalması lâzımdır. Bu da imkânsızdır. Çünkü Hazarlarla münasebette bulunuyorlardı. Hazarlar ise Kuban boylarındadır. Bulgarlar da Volga'nın batı sahillerindedir ⁷⁶.

İbn Fađlan mütercimi, Macarların Oka ve Sur nehirleri arasında bulunduğunu ve Bulgarlarla burada yanyana ve birlikte oturduklarını kaydediyor ⁷⁷. Bunun tenkidi, mevzuumuz haricidir. Bizim söylemek istediğimiz, Asgil Bulgarlarla Macarların komşulukları meselesidir.

6 — SEKELLERİN ATALARI VE BAZI PROBLEMLER

Etüdü bu derece ilerlettikten sonra Sekel problemine belki bazı ışıklar verebileceğiz. Z. V. Togan'ın methodsuz olarak Esgil =Çigil birleştirmesini ayrıca yön yön tenkid edeceğiz.

Töles boylarından Sikil adlı bir kabile bulmuştuk. Gene aslen Töles Nu-shih-pi'lerde de Eskil daha doğrusu Esikil adlı aynı ka-

⁷⁰ Z. V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, 215.

⁷¹ İbn Fadlan's Reisebericht, 80.

⁷² Bu birleştirme çok şüphelidir. Bk. İbn Fadlan's Reisebericht, 222. Bu şehir için bk. İslâm Ansiklopedisi, Bulgarlar maddesi, vs.

⁷³ Hudud Al-alam, 320 vd.

⁷⁴ Aynı eser, 320,

⁷⁵ Aynı eser, aynı yer.

⁷⁶ İbn Fadlan's Reisebericht 221 c, bunda çok haklıdırlar.

⁷⁷ İbn Fadlan's Reisebericht, 222.

bilenin bir başka kısmını da bulmuş, bunu yalnız analogi bakımından değil tarih ve coğrafya bakımından Bulgar Eski'lerine bağlamıştık. Erdel'deki Sekel meselesinin başlıca şu problemleri vardır:

1 — Sekel'lerin sosyal yapıları ve adetleri, esas itibarile Türk adetleridir⁷⁸.

2 — Hemen hemen Orhon yazılarıyla aynı olan yazıları vardır ve bu onlara mahsustur⁷⁹.

3 — Fakat, bunların üzerine Bulgar ve Macar tesiri fazladır. Bundan, Bulgar ve Macarlarla bir zaman oturdukları anlaşılıyor⁸⁰.

Çin kaynaklarının da kaydettiği gibi, Nu-shih-pi'lerin adetleri tamamen Göktürklerinki gibiydi⁸¹. Batı Göktürk devletinin sağ kolunu teşkil ediyor ve en faal rolü oynuyorlardı⁸². İki asır Göktürk egemenliğinde yaşadılar. Sosyal yapılarının Göktürklerle aynı olmaları şüphesizdir.

Yazı meselesine gelince, Nu-shih-pi'ler Göktürk devletinin en önemli uzuvlarından biri idiler ve Talas civarlarında bulunuyorlardı. Bunların Göktürk yazısını bilmemeleri imkânsızdır. Nitekim Sekellerin yazıları da Talas yazılarının bir nevi imiş⁸³. Bulgar ve Macar tesirine gelince, Esgil'lerin Bulgarlarla Macarların yanında bulunduğunu biraz evvel görmüştük. Esasen, Nu-shih-pi'lerin dilleri Göktürklerinkinden ayrılmış⁸⁴.

Bu duruma göre, bütün problemler aydınlanmış oluyor. Fakat en büyük problem Eski'lerin Erdel'e nasıl gittikleridir. Elimizde vesika yoktur. Yukarıdaki açıklamalar ümit ediyoruz ki, bu problemin büyük bir kısmını açmıştır. Bütün Eski oymaklarının gitmesi icap etmez. Bir kısmı gider bir kısmı kalır. Bu, Orta Asya Türk tarihinin önemli bir özelliğidir.

⁷⁸ H. Balint, Szekeliler, Belleten, 20, 601.

⁷⁹ Rasony, Orta Çağda Erdel'de Türklük izleri, Belleten 5-6, 109.

⁸⁰ Rasony, aynı yer, 109.

⁸¹ Bk. not. 31.

⁸² Bk. not. 34.

⁸³ Bilhassa Batı Türkistan'dakilere çok benzemektedirler: H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, III, 319.

⁸⁴ Bk. not 31.

7 — ÇİGİL=ESGİL NAZARİYESİNİN TENKİDİ

İbn Fađlan mütercimi Asgil=İç gil=Çigil analojisile Asgil=Çigil demek istemektedir⁸⁵. Bir defa bu, Türk filolojisi bakımından, biraz zor birleştirilebilir. Böyle bir İ) - prothése'ini gösteren, Çigil'in başka bir şekli yoktur. Esasen sözün etimolojisinde de şüphelidir. İç-il, İn-çegil gibi tuhaf ve muahhar etimolojiler yapmaktadır.

Eskil ve Çigil kabileleri aynı devirde yaşadıkları halde, niçin kaynaklar, aynı etnik menşeden olduklarını söylemediler? Bu suale cevap verilemez, çünkü eğer birlik te varsa eski devirlere aittir. Bu durumda nazariye sahibi hiç bir şey söyleyemez. Nazariyesi sadece kaba analojiye dayanmaktadır. Kendisinden evvel Çigil= Sekel nazariyesi H. N. Orkun tarafından Peçenekler adlı kitabında atılmıştı. Fakat bu da kelime benzerliğinden ibaret bir tezdirdir. Hiçbir tarihî vesika yoktur.

Çiğil'ler Kastek ve Kurdağ geçitlerinin öte yüzünde ve İ-li kenarlarındaydı, ve bir Karluk kabilesiydiler⁸⁶. Nu-shih-pi'ler ise Talas boylarındaydılar. Bize göre, Karluklarla doğu Sikil'lerin komşu olduğuna göre⁸⁷ ancak bunlar arasında bir birlik görülebilir. t + ş = Ç formülü ş veya s nin lehine çözülebilir. *Bu durumda, Altay'daki Sikil'ler Çigil'lerdir diyebiliriz.*

Esgil'lerle ne tarihî, ne etnik, ne coğrafi ve ne de filolojik, etimolojik birlik ispat edilemez. Sikil'ler hakkında yukarıda geniş izahat vermiştik. Kem ırmağı yönlerinde bir de Çik boyu vardır ki Kırgızlarla beraber zikredilirler. Kırgızların, Tabun Ola'ya ve İrtiş'e kadar yayıldıklarını biliyoruz⁸⁸. Bu duruma göre, Karluk ve Sikil'lerle komşu olabilirler. Belki de Çik + il = Sikil'dir. Coğrafi ve etimolojik bir birlik varsa da bu yönde daha fazla bir şey söylenemez.

⁸⁵ İbn Fadlan's Reisebericht, 225.

⁸⁶ Bk. Chavannes, 86; Marquart, Komanen, 40; Hudut Al-alam, Üç Cigili, p. 93.

⁸⁷ Sikil'ler de bir zamanlar Altay'dadırlar bk. a.şğ.

⁸⁸ Kimekler, Kırgızların batısında ydılar: Marquart, Komanen, 77. Aralarını İrtiş'in İşim kolu ayırır (Marquart, 92, 206). Ve güneylerinde Karluklar vardır (Hudut, 97). Çik'ler Kültegin yazıtında (Eski Türk yazıtları I,60) ve Uygur hakani Moyunçur'un 750 ye ait yazıtında geçmektedir (Eski Türk yazıtları, I,170; I,172; I, 174).

Öz olarak, sonuçlarımızı şöyle sıralayabiliriz :

1. Kadırganlardan güney Rusya'ya kadar yayılmış olan Töles boylarındandırlar.

2. Szu-chieh (Sikil) ler Töleslerin Tula grubu boylarındandır. Ve kuzey Göktürk devletine bağlıydılar. Fakat batı Töleslerle birlikte, kuzey Göktürk devletinde siyasî rol oynamışlardır.

3. Sikil'ler Sir Tarduşların eski yerinde, yani Altay'larda oturuyorlardı.

4. Çin filolojisi bakımından Szu-chieh = Sikil.

5. Aşağı yukarı aynı yazılışla, Nu-shih-pi'lerin Asikil ve Askil adlı iki kabilesi vardır. Bunlar etnik bakımından Sikil'lerle aynıdır. Ve her iki kavim de Töleslerdendir. Nu-shih-pi'lerin baş kabilesidir.

6. Askil veya Asikil'ler, sekizinci asırdan itibaren çok ağır mağlubiyetlere uğrar ve batıya kovulurlar. Bu zamanlarda Asikil'lerin güney Avrupa'ya gitmeleri muhtemeldir.

7. Birinci Askil kabilesinin şefi Kül İrkin ünvanını taşıyordu. Ve teşkilât bakımından İrkinliktiler. İrkin'ler Karluklar vs. olduğu gibi birer kabile şefiydiler.

7. Göktürk yazıtlarında da İzgil boyu geçer. İncelememize göre, İzgil'ler Talas boylarındaydılar. Yani Nu-shih-pi'lerin eski yerindeydiler. Orhon yazıtları, bu boy adının Ezgil olarak ta okunabileceğini gösteriyor.

8. Bulgarlarda da bir Esgil kabilesi geçiyor. Bunlar etnik olarak Bulgarlardan değildiler. Onların tâbiydiler.

9. Arap kaynakları Esgil'lerin, Macarların komşusu olduğunu kaydederler.

10. Etüdümüze göre, Erdel Sekel'lerinin menşesine ait birçok problemler aydınlanıyor. Ve Sekel'lerin batı Göktürk boylarından olduğu çok muhtemeldir.

11. Çigil, Esgil olamaz. Çigil = Doğu Sikil'leri olmalıdır.

ZUSAMMENFASSUNG

UEBER DIE VORFAHREN DER SEKEL (DIE STÄMME
DER SIKIL, ESGİL)

Die Szu-chieh (Sikil) ²⁷⁻²⁸ * gehören zu den Stämmen der Tula-Gruppe der Tölös ²⁰. Sie unterstanden dem nördlichen köktürkischen Reich ¹⁵, spielten aber in diesem eine politische Rolle nur im Verein mit den West-Tölös. Die chinesischen Quellen erwähnen sie zum letzten Mal zwischen 713-755 ⁸⁹ in der Gegend von Yarhoto ¹⁸. Sie wohnten davor in der alten Heimat der Sir-Tardusch, im Altay ^{24,26}. Sprachlich lässt sich das chinesische Szu-chieh auf Sikil zurückführen.

In fast gleicher Schreibung treten bei den Nu-shih-pi die zwei Stämme A-hsi-chi ⁹⁰ (Asikil) und Askil auf. Sie sind ethnisch gleich den Sikil; beide gehören zu den Tölös und sind Hauptstämme der Nu-shih-pi. Vom 8. Jahrhundert an erlitten diese Askil oder Asikil schwere Niederlagen ⁴² und wurden nach Westen vertrieben. Möglicherweise sind in dieser Zeit die Asikil nach Südeuropa eingewandert. Der Führer des ersten der oben genannten 2 Askil-Stämme trug den Titel Kül Irkin ^{49 - 50}. Irkin waren bei Karluk u. a. Stammesführer ⁵².

Nun tritt in den köktürkischen Inschriften ein Stamm der Izgil auf ⁵⁸. Unserer Ansicht nach gehört dieser Stamm zu den Talas-Stämmen; er wohnte also an dem alten Wohnsitz der Nu-shih-pi. Die Orhon-Inschriften zeigen ferner, dass man diesen Namen auch Ezgil lesen kann ⁶². Bei den Bulgaren tritt nun ein Stamm der Ezgil auf, der ethnisch nicht zu den Bulgaren gehörte, ihnen aber untertan war ⁶³; er ist nicht mit den Skythen zu identifizieren ⁷⁰. Arabische Quellen zeigen ⁷¹, dass Esgil auch Nachbarn der Madjaren waren. Diese Untersuchungen klären das Problem der siebenbürgischen Sekel weitgehend; es ist recht wahrscheinlich, dass auch sie zu den westlichen Köktürken gehören. Die Identifikation von Esgil=Çigil ⁸⁵ ist unmöglich; die Çigil waren Karluk in der Gegend des Ili ⁸⁶, daher könnten sie mit den östlichen Sikil im Altay identifiziert werden.

* Die Zahlen beziehen sich auf die Anmerkungen 1-88 im Originaltext; 89-90 folgen hier. - ⁸⁹ T'an-pin-lu=T'P'KCh 191=Bd.15, 15 b.-⁹⁰ Chavannes, Documents, S. 285.

TOBA'LARIN HAYVANCILIĞI

Prof. W. EBERHARD

Türk Tarih Kurumu, Prof. A. İnan'ın (Ankara 1944) itina ile tercüme ettiği B. Y. Vladimirtsov'un "Moğol'ların içtimaf teşkilâtı," adlı kitabını yayınlamakla bu kitabı yazıldığı dilde okuyamadıklarından istifade edemiyen ilim adamlarının şükranını kazanmıştır. Bu kitabın kıymeti zaten yayınlandığı zaman Avrupalı müdekkikler tarafından takdir edilmişti. Burada ondan bahsetmeğe lüzum yoktur. Fakat ilmî bir kitap—ve bilhassa *iyi* bir kitap—*yalnız* methedilir ve nerelerinin yeniden tetkik edilmesi icap ettiği işaret edilmez, aynı zamanda zayıf noktaları gösterilmezse ona haksızlık edilmiş olur.

Müsbet taraflarından başka bu kitabın birçok da menfi tarafları vardır. Bunlardan birisi müellifin Çin'ce okuyamamasından dolayı tercüme eserlere dayanmak zorunda kalmasından ileri gelmektedir. Bu, bilhassa Çin üzerindeki Moğol hâkimiyetinden bahsedilen bölümde tesirini göstermektedir. Bu bahis oldukça zayıftır. Fakat bundan daha mühim olan başka bir nokta vardır: Müellif incelemelerine, Cengiz hanın hâkimiyeti başlamadan kısa bir zaman önce başlamaktadır. O, Moğol'ların ilk zamanlarından yani 11 inci yüzyıldan önceki zamanlardan bahsetmemektedir. Bunun hakkında bilhassa Çin kaynaklarında çok malzeme vardır. Müellif bunlardan istifade etmiş olsaydı, verdiği bazı yanlış kararların önüne geçmiş olacaktı. Müellif Moğol'ların içtimaf teşkilâtını izah etmeğe çalıştığı zaman iktisadî durumlara temas etmektedir. Bu tamamen şayanı kabul ve doğrudur. Yalnız müellif, Moğol'ların içtimaf teşkilâtlarını ancak 11.—13 üncü yüzyıllardanberi kurmadıklarını, fakat yüzlerce ve hatta binlerce yıl önce Moğol kabile guruplarından, münferit kabilelerden ve Moğol olmiyan kabile guruplarından müteşekkil içtimaf bir teşkilâtın mevcut olduğunu nazarı itibare almamıştır. Moğol'lar, kendilerinde mevcut iktisadî bünyenin esasına göre bir içtimaf teşkilât kurmuşlardır, fakat içtimaf teşkilâtı kurarken daha

çok eski bir zamandan kalan ve yine o zaman hâkim olan iktisadî bünyeye tâbi ananevi şeylerin de kuvvetli tesiri altında kalmışlardır.

Vladimirtsov'un başka bir hatası da, "Moğol," devletin teşek-külünde yer alan münferit halk guruplarını birbirlerinden ayırmasıdır. Burada birkaç saf Moğol kabilesinden başka birçok Türk, Tibetli, Tunguz ve daha başkalarının iştirak ettiklerine dikkat nazarını çekmemektedir. Bütün bu unsurlar kendilerini hissettirmektedirler, mamafih bir ırk nazariyesi anlamında değil; Vladimirtsov herhalde, Moğol çölünde bulunan bütün kavimlerin aynı şartlar altında yaşadıkları ve aynı ekonomiye sahip oldukları noktasından gittiği için, içtimaî bakımdan aynı şekilde gelişmeleri icap ettiğini düşünüyor ve kavimlerin arasındaki farkları nazarı itibare almadan geçebileceğini zannediyordu. Bence Vladimirtsov burada bahis mevzuu olan vaziyeti fazla basitleştirmiştir. İncelemelerde aşağıdaki noktalar bilhassa nazarı itibare alınmalıdır. a) Bu kavimlerin ekonomileri menşe itibarile *bir* değildirler: Türkler at, Moğol'lar sığır, Tunguz'lar domuz ve Tibetli'ler koyun beslerlerdi. Her ne kadar beraber yaşadıklarından dolayı kuvvetli bir benzerlik meydana gelmişse de eski ekonomik şekillerile ilgili olan manevî tasavvur ve aneler tamamen kaybolmamış ve elan tesir etmektedirler. b) Esas itibarile Türk kavimlerinde asaletin ve asil kabilelerin çok geliştiği sınıflı bir cemiyet vardı, eski Moğol'larda asalet yoktu. Kabile teşkilâtı da daha az gelişmişti; Tunguz'larda ve Tibetli'lerde asalet yoktu. Tibetli'lerde hemen hemen kabile teşkilâtı yoktu. Bu kavimlerde tarihle gelişmiş olan tasavvurlar onların arasında yaşamağa devam etmiş ve Moğol içtimaî teşkilâtının kurulmasında *çok* kuvvetle tesir etmiştir. c) Kati yeni teşek-küller idare edilmeğe başladığı sıralarda Moğol kabilelerinin tam yanında şu devletler buyunuyarlardı: 1) İhtisas kesbetmiş bir ziraatin temelleri üzerine kurulmuş yüksek kültürlü bir devlet olan Çin devleti. 2) Eski Moğol ve daha başka kabilelerden müteşekkil aslen göçebe temelleri üzerine kurulmuş fakat Çin kültürünün kuvvetli tesiri altında bulunan Kitan devleti. 3) Ekserisinde Türk (Uygur) kültürü kısmen göçebe, fakat kısmen de tüccar - şehir kültürü bulunan birçok Türkistan devletleri. Böylece Moğol kabilelerle her taraftan yapılan temaslar tabii onların içtimaî bünyelerinin tekemmülüne tesir etmiştir.

Demek ki Vladimirtsov'un kine benzer bir araştırmanın tekrar yapılması ve zikredilen noktaların nazarı itibare alınması lâzımdır. Ben böyle bir araştırmayı birkaç yıl önce yaptım¹ ve bundan elde edilen en mühim neticeleri makaleler halinde neşretmek istiyorum. Aşağıdaki makale bunların birincisidir.

Biz Toba halkını ele alıyoruz, bu halk şeflerinin kabilesi Türk'lere, etnik bakımdan ise muhtelif guruplara, mensup bir kabile birliğinden müteşekkildir (bunların dilleri de Türkçeye yakın olmuş olacak). Bu halk kuzey-doğu Moğolistan ile kuzey-batı Mançurya arasındaki bölgede yaşıyordu ve göçebe olarak hayvancılığı (at ve sığır) ve avcılığa dayanan ekonomileri vardı. M. S. 4 üncü yüzyılda kuzey Çin'i zaptederek Çinli'lerin başına hükümdar tabakası olarak geçtiler. Makalemiz değişik iktisadi şartların Toba'lara nasıl tesir ettiklerini incelemektedir. Bunu yaparken Toba'lerden önce kuzey Çin'i zapteden ve Çin'e girerken bilhassa hayvancılık yapan Hsiung-nu'lara da bir nazar atfetmemiz icap edecektir.

Çin ekonomisi için çok yeni, fakat Toba devri için tipik olduğundan ilk önce hayvan yetiştirmekten burada bahsedilecektir. Bütün eski Çin ekonomisinde (M. S. 220'ye kadar) olduğu gibi, T'ang devrinden itibaren (618) hayvan besleme ayrı bir ekonomik rol oynamayıp ziraatle beraber giden başka bir meşgaledir. Buna karşı Toba'larda olağanüstü bir rol oynamaktadır. Hayvancılığın bu kadar büyük bir rol oynaması doğu Asya'da ilk önce Toba'larda değil Hsiung-nu'larda tesbit edilmişti. Çin'e girmeden önce Toba'ların Hsiung-nu'larına benziyen ekonomileri vardı. Bunlara kısaca *büyük hayvan yetiştirme ekonomisi* denebilir. Bilhassa at yetiştirilir ve bunların eti ve sütü tahammür etmiş veya etmemiş olarak yenir ve içilir. Bundan başka sığır ve koyun da (domuz değil) beslenirdi, aynı zamanda az miktarda yardımcı ziraatle de meşgul olurlar ve bu suretle kış yemi ile ilâve yemi temin ederlerdi. Av da ilâve gıda kaynağı olarak bir rol oynardı. Fakat Han devrinin (M. E. 206-M. S. 220) Hsiung-nu'larında ziraat yavaş yavaş kaldırılmış olacaktır, çünkü Çin'in ziraat bölgesile yapılan sıkı temaslar neticesinde buğdayın ticaret suretile elde edilmesi daha ekonomik idi. Çin ziraat bölgesine yapılan yağmacılık akın-

¹ Bk. W. Eberhard: Das Tobareich in Nordchina (yakında neşredilecek) ve W. Eberhard: Toba'lar etnik bakımından hangi zümreye girer? (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt 1, sayı 2, s. 19-32).

larile beraber av da kıymet ve ehemmiyetini kaybetmiştir. Böylece Han devri Hsiung-nu'larının iktisadî bünyesi, yağma (yahut ticaret) ile davar yetiştirme kültürüne tahavvül etmiştir. Bilâhare birçok krizler birbirini takip etmektedir: Yağmacılığın neticesi olarak kısa bir zaman için ziraatçiler (Çinliler) göçebelere (Hsiung-nu'lara) muntazam haraçlar veriyor ve bununla ticaret başlıyor. Göçebelerin yüksek tabakası (hükümdar ve asil aileler) yeni malları kendine çekiyor ve bu mallar gittikçe daha muhteşem, aynı zamanda da ziraat memleketinin istihşallerine daha ziyade tabi oluyor. Göçebelerin yüksek tabakasını memnun etmek için, mübadelede verilmesi icap eden mallar, aşağı göçebelerin gittikçe daha çok vermek zorunda kaldıkları atlardan kocabaş hayvanlardan ve onların istihşalâtından müteşekkildi. Böylece göçebelerin arasında sosyal tezatlar daha ziyade ortaya çıkıyordu, aynı zamanda yüksek tabaka gevşiyor (bunun için Chung-hang Yüeh'in Hsiung-nu'lara yaptığı tevbihler tipiktir) ve askerî kuvvetten düşüyordu. Ziraat memleketinden mamulâtın akıp gitmesi ziraatçıların iktisadına gayrı müsait bir şekilde tesir ediyor ve bu malların harice gönderilmemesi temayülünü arttırıyordu. Diğer taraftan at satışı harp malzemesi satışı olduğu için ziraat memleketinin askerî kuvvetini arttırıyordu. Her iki tarafta da bu gelişme kâfi derecede ilerlediği zaman, dostça yahut düşmanca (rüşvet, harp) olabilen çarpışmalar oluyor. Bunların da gayesi göçebe-kabile birliğini parçalayarak kabilelere ayırmaktır. Aynı zamanda Çin köylüsü zaptettiği bölgelere girerek göçebelerin mer'alarına yerleşiyor. Bu suretle tediye da sona eriyor. Göçebeler ayrı ayrı kabilelere bölünüyorlar, ilâve gıdayı da temin edemediklerinden yüksek tabakaları da fakirleşiyor. Bunu kabileler arasında verilen savaşlar takip ediyor. Bunların gayesi hayvanları elde etmek ve insanları köle yapmaktır. Bu suretle muzaffer kabilenin yaşama seviyesini yükseltmektir. Böyle kabilelerin, şahsî kabiliyeti olan şefleri, kısa bir zamanda parolaları harp etmek olan yeni kabile birlikleri teşkil edebilirler. Çok geçmeden bu parola başka kabile gurublarına ve yine biraz zaman sonra ziraat devletine karşı verilmektedir. Bunu ziraat devletine karşı daha büyük savaşlar takip etmekte ve şimdi krizler tekrar başlamaktadır. İstep devletlerinin bu suretle teşekkül ettiklerini zannediyorum.

M. S. 3 üncü yüzyılda güneye hicretlerinde Çin ziraat bölgesine yaklaştıkları zaman aynı şey Toba'larda da olmuştur. Onlar da yağmacılık ve ticaretle büyük davar yetiştirici olmuşlardır. Hsiung-nu'lar gibi Toba'lar Çin topraklarında yerleştikleri zaman büyük sürüleri için otlaklara ihtiyacı vardı. Hsiung-nu'lar 3 üncü yüzyılın başlangıcında köylüleri merkezleri olan güney Shansi'den sonra da doğu Shansi ve Hopei'in bazı kısımlarından çıkardılar. Bununla doğuluları batıya (Kansu'ya) hicret etmeğe teşvik ettiler. Ehalinin başka kısımları güneye hicret etmeğe başladı. Bunların sembolleri bütün Çin sülâlesini güneye nakletmek olmuştur. 4 üncü yüzyılda Hsiung-nu'ları çıkardıktan sonra Toba'lar geniş, köylüsü bulunmayan arazi ile karşılaştılar ve bunu kendi hayvanları için mer'a yaptılar. Diğer taraftan Çinli'lerin yüksek kültürlerinin tam merkezine düştüler ve orada pek çok tüccarın bulunduğu şehirlere girdiler, yeni kültür eşyası gördüler ve yeni şeylere ihtiyaçları oldu. Bu önce, aynı zamanda büyük nüfuzları da olan başka tüccarlar celbetti. Meselâ Mo Han adında ve eski bir tüccar ailesinden zengin bir tüccar vardı ki bu ilk önce Hsiung-nu'lara karşı savaşı en mühim generallerden Liu Kun'un hizmetinde bulunmuş, sonra onun için Toba'larla ticaret yapmış, bundan başka elçilik etmiş, sonra Toba'larda general ve prens olmuş, onlar için iptidai bir memur sistemi geliştirmiş ve çok itibar gördüğü sırada ölmüştür (Bios: 23: 1961 a-b). Tüccar Wang Pa da (2: 1095 b) de buna benzer bir rol oynamış olacaktır. 4 üncü yüzyılın ortasında ve ondan önce dış siyaset durumu Toba'ları Shansi ve Hopei'in güneyinde bulunan ve aynı kökten neşet eden düşmanları Hsiung-nu'lar Chieh'ler, Mu-jung'lar ve Tibetli'lere karşı Çinli'lerle birleşmek zorunda bırakıyordu. Bu birçok Çinli tüccarların ve gentry mensuplarının Toba bölgesine hicret etmelerine sebebiyet verdi. Böylece bu bölgenin şehirlerinde sarfiyatı arttıran halk çoğalırken yağmacılık yüzünden buğday hasılatı azalıyordu, çünkü başlıca düşmanları olan Hsiung-nu'larla Mu-jung'lar ve bilâhare Tibetli'ler aslen büyük hayvan besleyici idiler ve az köylüleri vardı. Nihayet Toba'lar arasında, devlet kurmaları ve daha ziyade muhtahil olmayan bir halk kütlesi haline gelmeleri bakımından bir çinlileşme başlamıştır. Diğer taraftan devamlı savaşlar artık eskisi gibi yağmacılık şeklinde olmayıp Çin usulüne göre yetiştirilmiş düşmanlara karşı yapılıyordu, bunun için Çin taktiğine göre yetiştir-

tirilmiş pek çok insanlara ihtiyaçları vardı. Bu sebepten Toba olmıyan tabakanın da silâh altına alınması icap ediyordu ve böylece sarfiyat yapan tabaka da artıyordu.

Toba'ların kendileri kabileler halinde teşkilâtlandırılmışlardı, fakat bu şekli değiştirerek kabileleri birleştiriyorlar ve sırf askerî mahiyette olan bir askerî teşekkül haline giren bölümlere ayrılıyorlar². Eskiden hür Toba'lar harbe iştirak edebilirlerdi, köleler sürüleri güderlerdi. Sulh zamanında sürülerden istihsal edilenlerle geçinirlerdi; 4 üncü yüzyılda çinlileştikleri zaman daha başka ihtiyaçları ortaya çıkınca bunlar Toba'ların iâşesine yetişmedi. Bu ilk Toba devletinin bir Tibetli olan Fu Chien tarafından imha edilmesinden önceki durumdur. 386 da devlet tekrar kurulunca Tibetli'lerin kendileri, sürülerinin büyük bir kısmını kaybettiklerinden fakirleşmişlerdi. Halbuki Toba bölgesinde yaşayanlar katiyen bu kadar büyük zarar görmemişlerdir.

Birinci devir: İlk salâh 391 de Fu Chien tarafından tayin olunan naip Liu Wei-ch'en'den 300000 at, 400000 sığır ve koyunları ve bundan başka serveti elinden alındığı zaman başlamıştır (110 : 2179 a). Bununla Toba'ların yüksek tabakası yani Toba gentry'si için iktisadî bir emniyet temin edilmiş oluyordu. Mer'alar kuzey Shansi'de bulunuyorlardı. Onları güney Shansi'ye doğru uzatmağa ve oradaki Hsiung-nu bakiyelerinin ellerinden mer'alarını almağa çalışıyorlardı. Bu devamlı savaflara ve ayaklanmalara yol açıyordu. Bilâhare Çinli köylü seknesi tekrar bu bölgelere nüfuz etmeğe çalışıyordu ki bu yine bütün Toba devri boyunca devam eden yeni çarpışmalara vesile oluyor.

Sürülere köleler bakıyorlardı. Bu köleler ilk savaflarda elde edilmişlerdir; sonra Ho-lien ailesinin Hsiung-nu devletine (424-426) ve Kansu devletlerine karşı (439) verilen savaflarda külliyetli miktarda köle alınmıştır. Bu kölelerin çoğu Toba gentry'sine verilir, fakat bir kısmı da Çin halkına dağıtılırdı. Fakat Hsien-pi'ler ve Çinli'lerden müteşekkil Mu-jung devletinin halkı ile Çin halkı köle yapılmıyordu. Bunun için birkaç sebep gösterilebilir. Fakat bunların en mühimlerinden birini şimdi zikredeceğim : Mu-jung devletinin bilhassa Çinli halkı tıpkı güney Çinli'leri gibi hiçbir suretle hayvan beslemeden anlamadıkları için bu maksat için kullanılamazlardı.

² Bu problemi başka bir yerde inceleyeceğiz (bk. Das Tobareich).

Halbuki, Tibetli'ler, Hsiung-nu'lar ve Kansulu'ların şehirli olanları bir tarafa bırakılırsa, çoğunluğu tabiaten çoban idiler.

Fakat herhalde Toba'ların iyi olmadıkları başlangıç devrinden sonra (385 — 391), ki bu zamanlar Çinli'lerin ellerinde daha iyi fırsatlar bulunuyordu (bk. s. 489) ve bundan istifade de etmişlerdir, birinci devirle Toba'lar için bir salâh başlamıştır.

İkinci devir : Diğer taraftan yukarda söylenen sebeplerden dolayı Toba'ların köylüye ihtiyacı vardı. 391 den önce bile bugünkü Sui-yüan eyaletine (110:2179 a) nüfuz etmeğe çalışan Juan-juan'lara karşı hududu korumak ve buğday elde etmek için ziraf-askerî bölgeler kurdular. Sonra Mu-çung devleti munkariz olduğu zaman, yani 396'larda, köylülerden; zanaatkârlardan ve hükümet merkezinin etrafında bulunan ve Çinli'lerle Hsien-pi halk guruplarından 100000 den fazla insan yerleştirdiler ve onlara tarlalarla tarlalarda kullanılmak üzere öküz verdiler³. Eğer hakikaten verilmişlerse o zaman sığırları Toba'lar veriyorlardı. Demek ki yukarda bahsedilen çinlileşme ameliyesi, büyükçe sarfiyat yapan şehirli halk meydana gelecek kadar ilerlemişti. Bu şehirliler kısmen hükümdarlarının etrafında şehirlerde oturan, sürülerinin getirdikleri hasılatı

³ Göçler Nan-pei-shih pu-chih de (s. 6619 b-c) hülâsa edilmiştir: a) 396 yılında Hopei ve kuzey Shantung'dan, sonra T'u-ho (= Hsien-pi) ve Kao-li (Kora'lılar) dan 100000 zanaatkâr hükümet merkezinin civarına yerleştirilmişlerdir. b) 399 da büyüklerden (Çinli gentry) müteşekkil 2000 aile kuzey-Shansi'de (hükümet merkezi bölgesi) Tai vilâyetine nakledilmişlerdir. c) 399 da Honan'da 100000 den fazla kaçak siyasî birliğe alınmıştır. d) 418 de T'u-ho (Hsien-pi) ler Hopei'den hükümet merkezine nakledilmişlerdir. e) 427 de Ho-lien P'o-p'o'nun devletinden 10000 aile cebren Toba devletine nakledilmiştir. f) 432 de güney Mançurya'da Feng Wen-tung'un devletinden 30000 aile Hopei'ye nakledilmiştir. g) 435 de Shensi ve Kansu halkının bazı kısımları hükümet merkezine nakledilmişlerdir. i) 446 da Ch'ang-an'dan 2000 zanaatkâr ailesi hükümet merkezine naklolunmuştur. Zanaatkârların birçok defalar göç etmeleri Toba'ların saraylarında ihtişama ehemmiyet verdiklerini fakat beraberlerinde zanaatkâr getirmediklerini göstermektedir. Bu nakiller Toba sanatı üzerindeki kuvvetli Türkistan tesirini de izah etmektedirler, çünkü Ch'ang-an'da tıpkı Kansu'da olduğu gibi büyük yabancı kolonilerle arsulusal kervan ticaretinin merkezi bulunuyordu. Göç eden zanaatkârlar yalnız kısmen yarım teb'a olarak sarayın imalâthanelerinde çalışmış olacaklar. Maalesef daha kesin malûmat bulunamamıştır. j) 469 da Shantung halkı hükümet merkezine naklolunmuştur. Hükümet merkezinin nakli ile yeniden birçok köylülerin kuzey-Shansi'ye nakli ve orada hükümet merkezi için istihsalâtta bulunmak mecburiyeti kalkıyor, ve böylece büyük nakil işlerine son verilmiş oluyor.

karşılayamayan ve Çin saray lüksünü geliştirmek istiyen Toba'ların yüksek tabakasından meydana gelmiş olacaktır; diğer taraftan bu halk, yüksek tabakanın ihtiyaçlarını karşılayacak olan fakat müstahsil olmıyan sanatkârlarla tüccarlardan müteşekkildi; nihayet şehir halkı, toplanmış olan köylünün idaresi, "gerçek,, Çin kaide-lerine göre saray idaresi, bir Çin devleti için hicret etmiş Çin'li gentry'den müteşekkildi. Bu, takriben 400'lerdeki durumu göstermektedir. Fakat yine pek çok savaşlardan ötürü ziraf mahsullerin henüz kâfi gelmediği tesbit edilmiştir (hepsi 110 : 2179 a). Toba'lar da askerî teşkilâtlar için tabii olan askerî hizmetlerden başka 421'den itibaren 100 koyuna sahip olan herkes bir savaş atı vermek zorunda idi (110 : 2179 a), fakat bunlar herhalde vergiden muaf tutulmuş olacaktı⁴.

Shensi ve Kansu'nun zaptı ile Toba'ların ellerine 430 yıllarına kadar 2 milyondan fazla at, 1 milyondan fazla deve ve sayısız sığır ve koyun geçmiş ve bunlar zaten hayvancılık için en elverişli olan bu bölgeleri mera olarak almışlardır. Bu sıralarda zaten Toba kabileleri ayrılmış ve askerî cüzzütamlar değişmişti; bundan başka bütün kabilelere muayyen oturma -ve mera- bölgeleri verilmiş ve serbest hicret yasak edilmişti (83a : 2083d). Demekki zaptedilen bölgelerin yeniden Toba birlikleriyle iskânına başlanmaktadır, bu birlikler eskiden kuzey-Shansi'de hükümet merkezine yakın oturmuşlardı. Yalnız Toba gentry'si olan Toba asıladeleri sarayda kaldı. Onun için asıladeler topraklarını merkeze yakın yerlerde muhafaza ettiler, yani kiraya verdikleri tarlalara tahvil ettiler. Bu çok mühim gelişmenin takip ettiği safhaları maalesef bugün takip edemiyoruz.

Üçüncü devir : Hükümet merkezinin, saraydaki çinliler lehinde olan grubunun tesiri üzerine, kuzey Shansi'den Honan'da Lo-yang'a nakli (493 lerde) davar besleyiciler için çok müessir olmuştur. Bu

⁴ Nan-pei-shih pu-chieh (s. 6606 b), 413 de her 60 ailenin bir harp atı vermek zorunda olduğu bildirilmektedir (bu nevi kararlar Han devrinde de zaman zaman verilmişti). 421'de bu arttırılmıştı. Her 20 aile bir at ve bundan başka bir büyük sığır vermek zorunda idi. Toba kabilesine mensup olanlar her 100 koyun için 1 harp atı vermek zorunda idiler. Bundan biraz sonra yeni mer'alar elde eden ve birçok atlar temin eden Kansu devletlerine karşı savaşlar başlanmaktadır. Bundan sonra bu nevi at tediyatı artık işitilmiyor. Çin köylüsünü at yetiştirmek zorunda bırakmaktan vazgeçmiş olacaklar.

naklin sebepleri ilerde izah edilecektir. Burada yalnız sonuçları ilgi çekmektedir. İlk önce, toprakları yani kiraya verdikleri tarlaları eski hükümet merkezi Tai'nin etrafında bulunan Toba gentry'si, eski iktisadî temellerini kaybetti. Mesafe çok uzak olduğu için ziraî mahsulleri Tai'den Lo-yang'a nakletmek çok zordu, aynı zamanda Lo-yang su yolu ile en büyük buğday istihsal bölgelerine (doğu Çin ovası) bağlı idi. Toba gentry'sinin kiraya verdikleri topraklar artık bir fayda temin etmiyorlardı. Şimdi en mühim savaşlar güneyde veriliyordu. Tai'den güneye hayvan nakli çok pahalıya mal oluyor ve büyük hayvan zayıtı veriyordu. Demek ki artık meralar da kıymetten düşüyordu. Güney savaşlarında irva bölgelerinde atlardan ziyade piyade ve iç-donanmaya ihtiyaç vardı. Ve nihayet hayvanlardan istihsal edilenler bozulduğundan Tai'den gentry'sinin evlerine kadar bile götürüleliyordu. Toba gentry'si fakirleşmişti. Bir zamanlar hükümet Toba-gentry'sile bir uzlaşma yaptı buna göre onlar kışın hükümet merkezinde kalacaklar ve yazın ise kuzeyde sürülerinin başına gideceklerdi (15: 1939b), fakat amelî güçlüklerden dolayı bu usulü de kaldırmak zorunda kaldılar.

Tabii savaşlar ve bilhassa saray için yine ata ihtiyacı vardı. Bunun için 493 da general Yü-wen Fu'yu (büyük bir aileden bir Toba, 9: 1925 a 44; 2001a) hükümet merkezinin civarında mera seçmek için gönderdiler ve Ho-yang'a (Honan'da, hükümet merkezi Loyang'ın biraz kuzeyinde) 100000 at naklettirdiler. Bu nakil çok yavaş yapıldı, ve çok dik yokuştan inmemeleri için Ordos bölgesinde bulunan sürülerin bir kısmı orta Shansi'den Ho-yang'a nakleldi. Bu bir çok seneler sürdü (110: 2180a). Bu sürüler herhalde devlete ait olacaklar, Toba-gentry'si bu tedbirlerden her haide istifade edememiştir⁵.

Dördüncü devir: Toba'larda derhal bu nakle karşı ve Toba gentry'si için felâketli neticeler veren bir reaksiyon başlıyor. Bu

⁵ Nan-pei-shih pu-chih (s. 6609 b), 470 yılında "dağların ve kırların yasağı, gevşedildiği, bundan sonra da hükümet merkezinin uzakta bulunan av parkında odun toplamaya izin verildiği ve 482 de yasakların tamamen kaldırıldığı bildirilmektedir. Yalnız Çin'liler için konan odun toplamak, kömür yakmak, maden eritmek ve balık tutmak yasağı, tatbikatta fazla ileriye gitmemişse bile bu yasağın gevşemesi ve kaldırılması bu suretle av hürriyetleri azalan Toba yüksek tabakasının gerilemesinin başka bir alametidir.

reaksiyon (Mu T'ai'nin isyanından aşağıda bahsedilecektir) muvaffakiyetsizlikle neticelendi.

Hayvan besleyicilere yani Toba'lara karşı imha edici darbe 520 lerde başladı. Valde imparatoriçe Hu'nun niyabeti altında prens Yüan Cha, şefleri prens Yüan Tsê ve Yüan Hsi olan proçinliler gurubuna karşı ikinci bir Toba reaksiyonu hazırladı. Bu Yüan Cha, etrafına kuzeyde bulunan Toba çobanlarile fakirleşen diğer Toba'ları topladı ve kendisine kuvvetli bir taraftar gurubu hazırladı (81 : 2081 d), gayesi Toba'lar ve kendi gurubu için yine müsaait bir iktisadî durum hazırlamak idi. Yüan Cha bir saray isyanında diğer gurubun şeflerini öldürmeğe muvaffak oldu (105 d : 2144 c, v. s.) fakat başarısı yalnız kısa bir zaman sürdü. 520-1 de Juan-juan şeflerinden biri olan A-na-huai, Toba'lara teslim oldu ve Ordos bölgesine yerleştirildi (9 : 1925 c-d); fakat bu şahıs Çinli'ler için hiçbir surette şayanı itimat değildi; ihtilâli ve istiklâli sevmekte (9 : 1926 a ve 109 : 2134 a)⁶ ve Ordos'da Toba-mera sahiplerine zarar vermekte idi. Bunun üzerine 524 de bütün batıda olduğu gibi Ordos bölgesinde, Shensi ve Kansu'da da P'o-lo-han, Wan-yü ve Mo-che aileleriyle ilgili büyük ihtilâller çıkmaktadır. Bu isyanların mahiyetinden ve terkibinden aşağıda bahsedilecektir. Yalnız şunu söylemek lâzımdır ki bu isyanlar da kısmen, atlarını satamadıklarından (bunlar Kiangsu ve Anhui'deki savaş meydanlarından çok uzakta idiler) kuzeydeki Toba'lar gibi fakirleşen Toba çobanları tarafından idare edilmişti. Bu isyanları bastırmak için saray Tibet'li T'u-yü-hun'larla Juan-juan prensini kullanmıştır, bunun sonunda isyanlar bastırılmamış, fakat ağır savaşlar yüzünden sürüler dağılarak çalınmışlardır. Bununla Toba çobanları tamamen iktisadî temellerini kaybederek siyasî rollerine nihayet vermişlerdir. Bir kısmı kuzey Shensi'ye hicret ederek orada büyük çeteler teşkil etmişlerdir. Bunlar bilâhare Erh-chu Jung isyanını çıkarmaktadırlar. Bir başka kısım da ilerde batı Çin'de batı-Toba adında yeni bir devlet kurmak için toplanmaktadırlar. Mütebaki doğu devletinde ne hayvan besleme, ne de onunla iktisadî bakımdan ilgili olan Toba-gentry'si artık bir rol oynamıyor ve nihayet 550 de itibar olarak hâkimiyetten uzaklaştırılmaktadır.

⁶ Onun siyasî faaliyeti Juan-juan'ların siyaseti ile ilgili olduğundan ondan burada bahsedilmeyecektir.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz schliesst an das Buch von Vladimirtsov über die soziale Organisation der Mongolen an (dies Buch wurde vor kurzem in türkischer Übersetzung von A. Inan veröffentlicht). Es wird darauf hingewiesen, dass neben vielen positiven Seiten das Buch auch starke negative hat. Vor allem (neben dem Mangel an Kenntnis des Chinesischen und Arabischen) versucht V. die soziale Struktur der Mongolen aus der Wirtschaft zu erklären, wie sie kurz vor und zu der Zeit der Gross-Staats-Bildung bestand; weiterhin berücksichtigt V. nicht, dass das Mongolenreich aus ethnisch ganz verschiedenen Gruppen aufgebaut wurde. Er vereinfacht die Vorgänge zu sehr, indem er nicht in Rücksicht stellt, dass die Sozialstruktur eines Volks nicht allein das Produkt der Wirtschaft ist, sondern stark bedingt wird durch Vorgänge seiner früheren Geschichte (die ihrerseits wieder in genau demselben Maasse durch die damalige Wirtschaftsstruktur und noch ältere Tradition bedingt waren). Die vorliegende Arbeit nun die erste einer Reihe von Artikeln-will am Beispiel der *Toba* eine ähnliche Untersuchung vorführen, bei der aber die erwähnten Faktoren in Rechnung gestellt sind. Am Beispiel der *Viehzucht* der Toba wird gezeigt, wie diese Betätigung, die ursprünglich die Hauptproduktionsart der Toba darstellte, sich veränderte, als die Toba in Berührung mit den Chinesen kamen und später über Chinesen (d. h. ein Agrarvolk) herrschten. In der ersten Periode bekommen sie viel Vieh durch Raubzüge, dies Vieh wird den Adelsfamilien zugeteilt und weidet in der Nähe der Hauptstadt. Mit zunehmender Sinisierung aber muss um die Hauptstadt herum mehr Landwirtschaft getrieben werden, um die Bedürfnisse der Beamtschaft (meist Chinesen) zu befriedigen. Die Weidegebiete werden in die neueroberten Westgebiete verlegt. Die Adelsfamilien geben die Viehwirtschaft auf und werden Pachtherren, deren Pächter Korn produzieren; die gewöhnlichen Toba bleiben bei ihren Herden. Als auf Druck der prochinesischen Clique die Hauptstadt ins Hauptgetreideproduktionsgebiet (Loyang) verlegt wird, verarmt der Toba-Adel, dessen Grundbesitz infolge der Entfernung vom Absatzgebiet entwertet ist. Die gewöhnlichen Toba verarmen auch, da sie ihre Viehprodukte nicht mehr abset-

zen können. Es kommt zu grossen Aufständen beider Gruppen. Beide misslingen, indem sie zwar den Zerfall des Reichs in 2 Hälften, eine chinesisch- und eine toba-orientierte, erreichen, aber auch zum völligen Niedergang der Viehwirtschaft führen. -Die Arbeit nimmt Ergebnisse meiner demnächst erscheinenden Untersuchung "Das Toba-Reich in Nordchina,, voraus.

TERCÜMELER :

KAGHAN UNVANININ MENŞEİ¹
KURAKİÇİ SHİRATORİ

Türkçeye çeviren : İBRAHİM GÖKBAKAR
D. T. C. F. Edebiyat Enstitüsünde

Kuzey Asya halkı tarafından kabul edilmiş olan birçok şeref ve otorite unvanları vardır; fakat bunların en barizlerinden biri, ihtimal ki *khan* veya *kaghan*'dır; çünkü bu unvan, nisbeten daha önceki devirlerde görünmeye başlar ve, aynı zamanda, hâlâ da devam etmektedir. O, sadece bu uzun devamlılığından değil, tarihte tanınmış bir isim olması bakımından da dikkate değer. Bildiğime göre bu kelimenin hangi devirde ve hangi kabile veya ırk arasından çıktığını gösterir araştırmalar henüz yeter derecede değildir. Bu sebepten, benim, bu unvan üzerindeki şu etüdüm onun menşeiini araştırmakla başlayacaktır.

Wei-shu (Wei sülâlesi tarihi) daki Ti-chi bahsinde T'o-po ailesinin cediti *Sha-mo-han* adlı birinden kısaca bahsedilmektedir. Parker'in de işaret ettiği gibi, bu ismin son hecesindeki *Han* kelimesi, bir şahıs ismi olan *Sha-mo*'nun sonuna eklenmiş *Khan* unvanı olarak kabul edilebilir. Mamafih tarihte bir başka yerde görürüz ki bu barbar, prens olarak babası Li-wei tarafından, Wei sülâlesinden Ching-yüan'ın ikinci yılında Çin'e gönderilmişti (M. s. 261). Böylece *khan* unvanını onun isminde gördükten sonra bunun, Üç Kırallık Devri'nin sonunda (M. s. 264) kuzeydeki halk arasında kullanıldığını kabule mecbur olacaktık; fakat bu, şüphesiz ki çok uzak bir ihtimaldir. O halde bahsi geçen isim, F. W. K. Müller'in de işaret ettiği gibi², belki de bir şahıs isminin bir kül halinde Saborgan veya buna benzer bir Mançuri dilinden bir transkripsiyon olsa gerektir.

¹ Memoirs of the Res. Dep. of the Tôyô Bunko, No. 1, 1926, s. 1-8.

² Uigurische Glossen; Ostasiatische Zeitschrift, 1919-20 (Festschrift für F. Hirth) s. 313.

Yüan ve Ming devirleri esnasındaki Çin'in kuzey bölgelerinin topografik ve etnik bir otoritesi olan Bretschneider, Çin kaynakları içinde ¹ *khan* unvanının ilk görüldüğü misal farzederek, tarihte, *İ-li Khan* ismindeki maruf bir T'o-po şefinin, (M. s. 312) yılındaki Hiung-nu istilâsını defetmek için Çin'e yardım etmiş olduğu hâdiseye nazarı dikkati çekmektedir. Bu 312 senesi, batı Chin'den Huai-ti'nin idaresi altındaki Yung-chia'nın altıncı senesi ve İ-lu'dan başka biri olmadığı bilinen ve o devirde Yin-shan dağlarının güneyinde parlamakta olan T'o-po şefiyle belirtilmiştir. Şüphesiz ki Bretschneider'in bahsettiği İ-li Khan, bu İ-lu'ya yanlış bir yakıştırmadır. Çinli'lerin Yung-chia'nın altıncı yılı, Liu Ts'ung'un kuzey bölgelerine hâkim olduğu devirdeki Chia-p'ing'in ikinci senesiyle aynıdır. Bu senenin bir vak'ası olarak Wei-shu'da kayıtlıdır ki onun ordusu, Çin generali Liu Kun ile müttefiklik döğüşen T'o-po İ-lu tarafından yenilmiştir; işte bundan, Çin müstevli-lerini defedenin maruf İ-li Khan olduğunu anlıyoruz. Fakat o, tarihte, hiçbir vakit *khan* olarak görünmez. Wei-shu, Çin imparatoru Huai-ti'nin saltanatının üçüncü yılında aldığı Büyük *Shan-yü* ve *Tai Kontu* isimlerinden başka onu, ölümünden sonra *Mu-Huangti* diye unvanlandırılmış olarak gösteriyor; lâkin ona, Khan ve Kaghan dendiğine dair en küçük bir işaret bile yoktur. Tzu-chih-t'ungchien'in bir paragrafında T'o-po kabilesinin, hattâ kendi kurucusu zamanında bile, Kaghan unvanını bildiğini bize sezdirenen oldukça şüpheli çekici bir vaziyet kendini gösterir. Zira orada şöyle yazar: " Bu yıl (Ching-yüan'ın ikinci yılı), Hsien-pei'lerin So-tou kabilesi şefi T'o-po Li-wei'yin Çin sarayına gönderdiği oğlu *Sha-mo-han*, orada bir rehine olarak alıkondu. Li-wei'yin ecdadı, Çin'le münasebete girişmeksizin kuzeydeki çöl bölgelerinde oturmuşlardı. Fakat, bizzat 99 klanı havi 36 memlekete hükmeden K'o-han (*Kaghan*) Mao'nun zuhuruyle bu kabile kuvvet kazandı. Beş nesil sonra K'o-han Tui-yin güneye, Ta-tse isimli büyük bataklığa doğru göç etmiş ve K'o-han (*Kaghan*) Lin'den önce de yedi nesil geçmiştir.,, Maruf K'o-han Mao'nun tam zamanı bilinmiyor, fakat 14 üncü nesilde, onun hafidi olup Wei sülâlesinden Ching-yüan'ın ikinci senesinde (yani M. s. 261 de) yaşayan Li-wei'yi görüp bundan ondört nesil geriye sayarak Han İmparator Wen-

¹ *Mediaeval Researches*, I. s. 239, not. 602.

ti'nin son devrinin beşinci yılına rastlıyan, aşağı yukarı M. s. 151 yıllarına erişiriz; şimdi bunun, Chün-ch'en Shan-yü'nün, Seddin dışındaki memleketlerin kat'î surette tek kudretli hâkimi olduğu zamanda, kuzey bölgelerindeki Hiung-nu üstünlüğüyle belirli bir devir olduğunu hatırlarsak, sadece bir T'o-po şefinin Büyük Shan-yü karşısında Kaghan gibi bir unvanı kabul etmesine zor inanırız. Bütün bu ihtimallere göre, "K'o-han Mao'daki *K'o-han*, tarihin geçmişe ait bir unvanından başka birşey değildir. Kaghan unvanının eski T'o-po şeflerinin adlarında bulunduğu bizi kandıramıyorsa, araştırmamızın mevzuunu daha sonraki tarihlerde aramalıyız. Sung-shu (Sung sülâlesi tarihi) daki Hsien-pei T'u-yü-hun bahsinde pek aydınlatıcı bulduğum bir pasaj vardır. Bu pasaj, ismini taşıyan kabilenin kurucusu T'u-yü-hun'un, kendini, küçük kardeşi Mu-yung Kuei'e nasıl saydırdığını anlatır. Küçük kardeşi meşru bir varis olduğu halde o, gayri meşru idi. Önceleri atları bir arada otluyordu; fakat bir gün çobanlar arasında bir kavga oldu. Bu kavga, küçük kardeşi kızdırdığından T'u-yü-hun, ondan kaçmak için hayvanlarıyla birlikte batıya doğru hareket etti. Mamafih, Mu-yung Kuei, öfkesine pişman olur ve ayrılan kardeşini geri getirmesi için baş müşavirini gönderir. T'u-yü-hun yakalanır, dönmesi rica edilir, o da, eğer atlar kendiliklerinden bu geri dönme müsaade ederlerse, geri geleceğini vadeder. Elçi sevinir ve, tarihin izahına göre, "Peki, imparator,, mânasına gelen "Ch'u, K'o-han,, diyerek hürmetle selâmlar. Bu defa, beraberinde getirdiği süvari kuvvetleriyle birlikte, boş yere hayvanlarını geri döndürmeğe çalışır. Nihayet, küçük kardeş yol verir ve "K'o-han, bu, insanın yapacağı iş değildir,,¹ diye bağırarak diz çöker. Aynı hikâye Wei-shu² ve Pei-shih'de³ de vardır; yalnız, bu kitaplarda, T'u-yü-hun'a hitap edilen bu unvan muhakkak ki aynı orijinden diğer bir transkripsiyon olarak, *K'o-han*⁴ şeklinde yazılıdır. Eğer bu hikâyenin böyle olduğuna inanırsak, Kaghan unvanının, Mu-yung Kuei zamanında Hsien-pei kabileleri arasında kullanıldığını kabul etmek mecburiyetinde kalacağız. O zaman bu hikâye, daha ziyade önem kazanır. Chin sülâlesi vakayinamesindeki Tsai-chi

¹ Bahis. 96, s. 1, Chi-ku-ko neşri.

² Bahis. 101, s. 5 v.

³ Bahis. 96, s. 6 r.

⁴ Çince yazılışları farklıdır.

(biyografyalar) da yazılı biyografisine göre Mu-yung Kuei, Chin İmparatoru Wu-ti'nin T'ai-shih saltanat devresinin beşinci senesinde doğmuş (M. s. 269) ve doğu Chin İmparatoru Ch'eng-ti'nin Hsien-ho saltanat devresinin sekizinci senesinde ölmüştür (M. s. 333). 65 yılı geçen ömründe 49 yıl saltanat sürmüştü. Kendini, Yungchia'nın birinci yılında (M. s. 307) Hsien-pei kavminin Büyük Shan-yü'sü olarak ilân etmiş ve Chien-wu'nun birinci yılında da Yüanti'den Büyük Shan-yü ve Ch'ang-li Kontu unvanlarını almıştı (M. s. 317); fakat, bütün bunlara rağmen, Khan veya Kaghan unvanıyla ilgisi olduğunu gösterir hiçbir delil yoktur. Gene aynı tarih, onun üçüncü oğlu Huang'ın, Liao-tung hükümdarı olarak babasına halef olması üzerine, Ch'eng-ti'nin, Hsien-ho'nun 9 üncü yılında, Büyük Shan-yü ve Liao-tung Kontu unvanlarını vermek için ona elçi gönderdiğini zikreder¹; fakat, gene onun Khan veya Kaghan unvanlarına sahip olduğuna dair hiçbir şey görmeyiz. Mu-yung Kuei, batı Chin'in başlangıçlarından doğu Chin devrine kadar yaşadığı için², onun biyografisi mevzuubahs olduğu zaman, Chin sülâlesi vakayinamesine, Sung sülâlesi vakayinamesinden daha fazla güvenebileceğini kabul edebiliriz; görüyoruz ki o, veya ondan sonrakilerin bu unvanı taşıdığına dair birinci eserde hiçbir işaret yoktur.

Belki de Sung sülâlesi vakayinamesinde, T'u-yü-hun'a verilmiş olan *K'o-han* unvanı, Sung devrinde onun bu kabile tarafından kullanıldığına dair bir işaret olarak kabul edilebilir. Fakat, Liao-tung'da oturan Hsien-pei'lerin bu unvan hakkında herhangi birşey bildiklerine dair hiçbir delil yoktur. Bundan başka şunu da dikkate almalıyız ki, *K'o-han* terimi, bu tarihe göre, Çince *Kuan-chia* (İmparator) nın karşılığıdır. Acaba yukarı Liao-ho'daki bu barbar kavimler arasında böyle yüksek bir unvanı alacak kudrette bir şefin bulunup bulunmadığı düşünülebilir mi? Hattâ bu kabilenin meşru şefi, sadece bir piç olan T'u-yü-hun'dan ziyade Mu-yung Kuei olmayacak mıydı? Kardeşinin baş müşaviri tarafından T'u-yü-hun'a *Kaghan* diye hitabedilmiş olması ihtimali pek azdır. Fakat bunu, Sung zamanında, T'u-yü-hun kabilesi arasında söylenen bir hikâye olarak kabul edelim; kabilelerinin kurucusunu, o zaman

¹ Bahis. 109, s. 2 r.

² Batı Chin 265 ve doğu Chin de 307 Milâdi yıllarında başlamışlardır.

kullanılan en yüksek unvan olan Kaghan unvaniyle çağırılmış olsalar gerektir.

Sung devrinde, T'u-yü-hun kabilesinin şefini Kaghan diye unvanlandırmış olması kayıtlı delillerden açıkça anlaşılmaktadır. Chin sülâlesi vakayinamesi (Chin-shu) adlı eserdeki T'u-yü-hun monografyasının bir pasajında şöyle yazar: "*Shu-lo-han*, dokuz yaşında yetim kaldı. Onun, Nien ailesinin zeki ve güzel bir kızı olup dul kalan annesi, Wu-ho-ti ile evlenmişti. Hükümdarın, kendisine duyduğu alâkadan dolayı, hükümet, onun isteğine göre idare edilmişti. *Shu-lo-han*, on yaşında kendini asil varis olarak ilân edip 16 yaşında tahta çıkarak, idaresi altına aldığı binlerce aile ile birlikte, Mo-ho-ch'uan (Mu-ho nehri) a dönerek orada kendisinin *Ta Shan-yü* ve *T'u-yün-hun Wang* olduğunu ilân etti. Artık onun idaresi başlamış, halk sükûn içinde çalışmağa koyulmuştu. Kendisine *Mou-yin K'o-han* unvanı verilmişti¹. Sung vakayinamesindeki T'u-yü-hun'un monografyasının aşağıdaki pasajından bu *Mou-yin K'o-han*'ın hangi devirde yaşadığını çıkarabiliriz: "Shih-hsiung'un tahta geçen oğlu *Shu-lo-han*, kendinin *Ch'e-ch'i Ta-Chiang-chün* (Araba Büyük Komutanı) olduğunu ilân etti. Bu, *Î-hsi* devrinin başlangıcındaydı., Bu devir, doğu Chin sülâlesinin İmparatoru *An-ti*'nin M. s. 405'de başlıyan devirlerden biriydi. Böylece, bu tarihten, T'u-yü-hun kabilesinin önderlerini *Kaghan* unvaniyle çağırmayı bilmekte olduklarına kanaat getiriyoruz.

Bu unvanın, kuzey sülâleleri vakayinamesindeki T'u-yü-hun'un monografyasında görülen ikinci delili şöyledir: "T'ai-ho'nun beşinci senesinde ölen *Shih-yin*'e oğlu *Tu-i-hou* halef olmuştur (M. s. 481). O ölünce tahta, oğlu *Fu-lien-ch'ou* çıkmıştır.... *Hsiao Wen*'in ölümünü işiterek önce Çin sarayına bir elçi göndermiştir (M. s. 499). Yeni Çin İmparatoru *Hsüan-wu*, saltanatının başlangıcında o ihmalden bir fena zan çıkardı.... *Hsüan-wu*'nun ölümüyle *Chen-kuang* devri başladı (M. s. 520-525)... *Fu-lien-ch'ou* ölünce, ona kendini, ilk defa olarak, *K'o-han* diye adlandıran oğlu *K'ua-lü* halef oldu²., Bundan, Kaghan ünvanını üzerine alan ilk T'u-yü-hun şefinin *Shu-li-han* değil, saltanatı (M. s. 525) ten sonra başlıyan, yani birinciden yüzyıl sonra gelen *K'ua-lü* olduğunu anlıyoruz. Fakat bu,

¹ Bahis. 97, s. 8 r.

² Bahis. 96, s. 11-12 r.

ona da hayatında Kaghan denmediğini isbat etmez; çünkü o, kendine Ch'e-chi Ta-chiang-chün (Araba Büyük Komutanı) ve T'u-yü-hun Wang (T'u-yü-hun Kralı) unvanlarını seçmişken, halkın bu iyi kalbli şefe karşı besledikleri yüksek saygıdan dolayı Kaghan demeleri tamamiyle mümkündür. Bütün hâdiselere göre, o kabilenin tarihinde Kaghan unvanını üzerine alan K'ua-lü olduğuna şüphesizce inanabiliriz.

Sung sülâlesi vakayinamesinde T'u-yü-hun kabilesinin kurucusuna atfedilmiş olarak gördüğümüz Kaghan unvanı, her halde Chin devrinde Hsien-pei halkı arasında kullanıldığına bir delil olarak, olsa olsa eskiye tatbik edilmiş ve uydurma bir ünvanıdır. Buna paralel bir misal olarak Chin-shu'daki Tsai-chi (biyografya) kısmında bulunan aşağıdaki, Ch'i-fu Kuo-jên biyografyasından aldığımız pasajı da gösterebiliriz: "Ch'i-fu Ko-ujên, Lung-hsi'deki Hsien-pei'lerden biriydi. Yüzyıllarca evvel, Ju-fu-ssu, Ch'u-lien ve Ch'ih-lu adlı üç kabile vardı. Bunlar, Yin-shan dağlarının beri tarafına aşır geçmek için çölün kuzeyindeki yurtlarından hareket ettiler. Giderken, yollarının üzerine uzanmış mukaddes bir kaplumbağa şeklinde ve tepe büyüklüğünde bir ejdere rastladılar. Bu acıip şeye, bir at kurban ederek, iyi ruh ise yollarını açmasını, kötü bir ruh ise geçitlerini kapamasını dilediler. Birdenbire gözden kaybolarak yerinde bir çocuk türedi. Aynı zamanda bu grup içinde bulunan ve Ch'i-fu adlı kabileye mensup çocuksuz bir ihtiyar adam, bu çocuğun kendisine verilmesini rica etti. İsteği yerine getirilen yaşlı adam, nihayet güveneceği bir mesnet bulduğu düşüncesiyle memnun olmuş ve bu gence Çince "İ-i," yani destek demek olan *Ho-kan* ismini vermişti. Çocuk, daha on yaşında iken cesur bir muharip, mükemmel bir binici ve 500 Chinli'nin bükebileceği yayı geren bir okçu olmuştu. Kahramanlığı sayesinde dört kabile üzerinde büyük bir nüfuz kazanarak sonunda bu kabile ona, biri *T'o-to* (yarı ilâh) anlamına gelen Ch'i-fu K'o-han T'o-to Mo-ho unvanını vererek genel şef seçtiler. Bunun varislerinden biri olup Kuo-jên'in beş nesillik cediti olan Yu-lin, T'ai-shih'in başlangıcında (M. s. 265) idaresindeki 500 aile ile Hsia-yüan'a hicret etti. Orada bu kabile oldukça refaha kavuştu¹.,

Yu-lin hakkında verilen bu tarihten anladığımıza göre, maruf Ch'i-fu K'o-han, batı Chin'den birkaç devir evvel, ihtimal ki Üç

¹ Bahis. 125, s. 1.

Krallık Devrinde veya Son Han devrinde yaşamış olmalıdır. Fakat, çölün kuzeyi ile sınırlı bir sahada oturan küçük Hsien-pei gibi bir kabile şefinin Kaghan gibi asil bir unvan taşıması mümkün müdür? Bundan başka, bu Ch'i-han K'o-han'ın tariht bir hakikat olup olmadığı da sorulabilir. "Study on the Tung-hu tribes (Tung-hu kabileleri üzerine bir çalışma)", adlı eserimde müşahede ettiğim gibi, *çocuk* mânasına gelen Moğolca kelime *köbü* veya *köbün* idi. Aynı şekilde, Ch'i-fu (+*kot-fuk*) da bu terimin bir traskripsiyonu idi. İşte bundan Ch'i-fu K'o-han hikâyesinin bu kabileye ait isimden menşelenen uydurma bir şey olduğunu anlıyoruz. Hattâ onu hakikî bir karakter (şahsiyet) olarak kabul etsek bile, çölün kuzeyindeki muhtelif Hsien-pei kabileleri şeflerine Shan-yü denirken, sadece ona Kaghan unvanını yüklemek çok acaip bir şey olurdu.

İkinci mesele, bütün Ch'i-fu K'o-han sülâlesine mensup olanların bu unvanı taşıyıp taşımadıkları meselesidir. Kuo-jên'n Chin-shu'daki biyografisi doğu Chin İmparatoru Hsiao-wu-ti'nin T'ai-yüan saltanat devresinin onuncu yılında (M. s. 385), kendisini, Büyük Tu-tu (Genel Vali), Büyük Chiang-chün (Büyük Komutan) ve Büyük Shan-yü ilân ettiğini ve Ön Ts'inden Fu Téai'in, ona, bir elçiyle Büyük Shan-yü ve Yüan-ch'uan Kralı unvanlarını gönderdiğini söyler. Oğluna gelince, yine aynı tarihteki biyografisinde, Büyük Tu-tu, Büyük Chiang-chün ve Ho-nan Kralı ünvanlarına olan liyakatini ileri sürerek, buna ilâveten, T'ai-yüan'ın 14 üncü yılında (M. s. 389) Fu Chien'den Büyük Chiang-chün, Büyük Shan-yü ve Chin-ch'éng kralı unvanlarını da aldığı görülür. Fakat, her iki biyografide de Kaghan unvanına ait bizi ikna edecek bir işaret bulamıyoruz.

Kuo-jên'in kurduğu batı Ts'in devleti, halefleri Ch'ien-kuei ve Ch'ih-p'an zamanlarını aşmış; fakat, bunlardan sonra gelen Mu-mo, bu devleti, Sung İmparatoru Wén-ti'nin Yüan-chia saltanat devresinin sekizinci yılında (M. s. 431) Hsia tarafından lâğvedilmiş olarak bulmuştu. Ne Ch'ih-p'an'un, ne de Mu-mo'nun, tarihte Kaghan unvanıyla çağrıldıkları görülmemiştir. Bununla beraber, Kaghan, tahminen doğu Chin devrinin sonlarına doğru batı Ts'in'i idare eden Ch'ih-p'an'lar tarafından bir hâkimiyet unvanı olarak bilinmedikçe, Ch'i-fu biyografyasında bu ilk şeflere atfedilen *Kaghan* unvanının, sadece geçmişe ait olması itibariyle, Üç Krallık ve Batı Chin devrinde kullanılıp kullanılmadığı kat'î şekilde isbat

edilemez. Eğer T'u-yü-hun kabilesi şefi Shu-lo-han'ın kendine Mou-yin Kaghan unvanını verdiğini kabul edersek, bunun, ilk defa doğu Chin sülâlesinden An-ti'nin *Î-hsi* devrinin ilk yılında (M. S. 405) kullanıldığı kabul edilmiş olur; bu takdirde, onun neslinden K'ua-lü, bu unvanı alan ilk şahıs ise, bu tarih, Yüan Wei sülâlesinin Chen-kuang devrinden daha erken olamaz (M. s. 520-525). Mamafih, araştırmamızı tarihin bu kadar geç çağlarına kadar götürürsek, aynı devir hakkında, incelenmesi gereken daha birçok materyeller vardır. Meselâ şu aşağıdaki ifade Kuzey Sülâleleri tarihindeki Juan-juan bahsindedir: "Shê-lun, bu devirde, kendini Tou-tai K'o-han diye ilân etti (Wei-shu, bunu, Ch'iu-tou-fa K'o-han olarak kaydeder). Çincede Tou-tai (idare eden ve büyüten) ve K'o-han (İmparator) mânasına gelir¹., Onun, bu unvanı aldığına dair ne Pei-shu'da ne de Wei-shu'da bir tarih verilmez. Fakat her ikisi de onun, Teng-kuo'nun dokuzuncu yılında (M. s. 394) memleket dahilindeki muarızlarını nasıl mahvedip idaresi altına almaya başladığına ve her istikamette, sınırlarını batıda ta Yen-ch'i arazisine ve doğuda Kora bölgesine kadar genişletip, hâkimiyetini büyültmekte nasıl muvaffak olduğuna; sınırın, küzeyde çölün ortasından Han-hai (Baykal) boyuna kadar uzanıp güneyde taşlık bölgeye ulaştığına... Bunun üzerine kendine Tou-tai K'o-han unvanını verdiğine;... T'ien-hing'in beşinci yılında (M. S. 402) Tao-wu'nun, Yao Hing'e karşı bir hareketi idare ettiğini işiterek, Çin sınırlarına hücum etmeyi fırsat bildiğine²., dair bir kayıt vardır. Bu, bizi, *Kaghan* unvanının, doğu Chin tarihindeki Hsüan-Wu-ti'nin T'ai-yüan saltanat devresinin 19 yılından An-ti'nin Lung-an'ın altıncı yılına tekabül eden Teng-kuo'nun dokuzuncu yılıyla T'ien-hing'in beşinci yılları arasında (M. s. 394-402) kullanıldığı neticesine vardırır. Mukakkak ki bu, K'ua-lü'nün bu unvanı alması ve hattâ aynı unvanı Shu-lo-han'a da tatbik etmesinden önce idi. Eğer bu müşahede doğru ise, şüphe etmeden kabul edebiliriz ki Çin kayıtlarının şahadetine göre, bu unvanı ilk alan Juan-juan şefi Shê-lun'dur. Juan-juan bahsindeki "Ch'iu-tou-fa K'o-han,, hakkındaki mütaleasında, T'ung-tien'in müellifi Tu Yu, "*K'o-han unvanı* buradan menşeleniyor ,, diyor³. Ve biz de bu fikrin doğruluğunu kabul ediyoruz.

¹ Bahis. 98, s. 2 v.

² Bahis.98, s. 2 v.

³ Bahis. 196, s. 15 v.

BİYOGRAFYA :

FEVZİ KURDOĞLU

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. Üyesi, Balıkesir Milletvekili

Türk denizciliği tarihindeki ihtisasiyle tanınmış olan ve kıymetli eserleriyle bizi aydınlatan Fevzi Kurdoğlu'nu kaybettiğimizden dolayı büyük elem duymaktayız. Kendisi mütevazı olarak sessiz sedasız nasıl çalıştıysa, hastalığı ve ölümü de öyle olmuş ve maalesef bize birçok değerli eser yadigâr bırakmış olan bu deniz tarihçimizin ölümünden irfan hayatımız haberdar olmamıştır. Bu çok çalışkan, halûk ve feragat sahibi deniz tarihçimizin kısa tercüme-i haliyle eserlerini göstermekle aziz hatırasına hürmet etmiş oluyoruz.

Fevzi Kurdoğlu 1306 (1890) da İstanbul'da doğmuştur. İlk ve orta mektebi bitirdikten sonra denizciliğe hevesi sebebiyle Bahriye mektebine kaydedilmiş, 1326 (1910) da mülâzım rütbesiyle mektebi ikmal ettikten sonra Âsar-ı Tevfik zırhlısında staj görmüş ve harp senelerinde Yavuz'da ve mayın tarama gemisinde vesair donanma hizmetlerinde bulunduktan sonra, tarihle olan alâkası sebebiyle, Heybeliada Bahriye Okulu tarih öğretmenliğine tayin edilmiş, fakat burada kalamıyarak tekrar donanma hizmetine alınmış ve nihayet kadirşinas Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın yüksek takdir ve alâkasıyla 1928'de Ankara Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni Deniz Şubesi Müdür vekâletine tayin olunmuştur.

İşte Fevzi Kurdoğlu'nun vesikalar üzerine yazılan değerli eserlerini bundan sonra görmekteyiz. Bu vazife Fevzi Kurdoğlu'nu insanı yoran ve yıpratın bir mesaiye sevketti. Bu vazifede iken "*Deniz Muharebeleri*," ve "*Kırım Harbi*," eserlerini Ankara'da yazdı; tarihe karşı olan şiddetli alâkası onu tamamen bu yola sevk ediyordu. Nitekim birkaç sene sonra askerî liselerin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Üniversitede açılan imtihana girerek, muvaffak olduktan sonra, 1931'de binbaşı rütbesinde iken deniz

subaylığından ayrılarak muallim sınıfına geçti ve bundan sonra deniz tarihine ait aşağıda isimlerini kaydettiğimiz eserlerini vermeğe başladı. 1938'de Kasımpaşa'daki Deniz Harp Okulu Tarih öğretmenliğine getirildi ve hastalığına kadar burada kaldı. Mektebin Mersin'e kaldırılmasında oraya nakletti. 1944'de fazla mesai yüzünden dimağ yorgunluğundan hastalanarak vazifesinden ayrıldı; bütün ihtimamlara rağmen, bu hastalığa inzimam eden kalp rahatsızlığından kurtulamıyarak, 17 Ağustos 1945'de, hayata gözlerini yumdu.

Fevzi Kurdoğlu gerek Deniz arşivinde ve gerek Topkapu sarayı ve Başvekâlet arşivlerinde mütemadiyen çalıştı. Kendisi ders saatlerinin dışında ve tatillerde bu arşivlerden birinde yorulmadan tetebbuatta bulunuyordu. Bahriye Okulunun Mersin'e naklinden sonra tatili müteakip İstanbul'a gelir, mesaisine devam ederdi. Kendisinden sorulan şeylere cevap verir, yol gösterir, eline geçen şeylerden istifade edecek olanları istifade ettirir ve bilgisini esirgemezdi. Çok mütevazı ve çalışmasında ciddi ve müdekkik idi. Deniz tarihine ait geniş malûmatı vardı. Vefatında henüz elli beş yaşında olup bize daha bir hayli eser hazırlıyordu. Hastalığı zamanında hazırlamış olduğu eserleri tamam edemediğinden dolayı pek muhtarip idi. Bize yadigâr bıraktığı basılmış eserleri şunlardır :

- 1 — Deniz muharebeleri (1793 - 1905),
- 2 — 1853 - 1855 Türk - Rus harbi veya Kırım muharebesi,
- 3 — Cihan harbinde deniz muharebeleri ve Skajarak,
- 4 — Cihan harbinde deniz muharebeleri ve Türk donanması, ne yaptı?
- 5 — Deniz kahramanlarımız,
- 6 — Türk deniz tarihinden (bir seri halinde):
  - a) Türklerin deniz muharebeleri,
  - b) Barbaros Hayrettin Paşa,
  - c) Turgut Paşa,
  - ç) Kılıç Ali Paşa,
  - d) Girit harbi,
- 7 — Bir Türk denizcisinin hatıraları (1736 - 1738),
- 8 — Çanakkale ve 18 Mart muharebesi,
- 9 — Sancağımızın tarihi,
- 10 — Rus Karadeniz filosu tarihi,

- 11 — Muharebede hat-tı harp gemisi (Bartın'lı İsmail ile birlikte İngiliz'ceken tercüme edilmiştir),
- 12 — Ali Macar Reis atlası,
- 13 — Pirî Reisin hayatı ve eserleri (Kitab-ı Bahriye mukadimesi; Ali Haydar Alpagut'la beraber),
- 14 — 1876 - 77 Türk - Rus seferi ve deniz harekâtı,
- 15 — Gelibolu ve yöresi tarihi (bu eserini hazırlarken arşivdeki vesikalardan istifade ettiği gibi bizzat o mıntakayı gezmiş ve tetkikatta bulunmuştur),
- 16 — Ay-yıldız ve Türk bayrağı,
- 17 — İlk Kırım Hanlarının mektupları,
- 18 — Osmanlı İmparatorluğunda Kaptan Paşalar,
- 19 — Tarih yılları (hicri takvimle verilen tarihleri çok kolay olarak günü gününe milâdiye tahvil eder),
- 20 — On beşinci asırda Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizliler (Türk Tarih Kurumunun ikinci kongresinde okunmak üzere yazılmıştır),
- 21 — Son Altun Ordu hükümdarı Seyid Ahmed Han'ın bir mektubu,
- 22 — Prut muharebesi, Baltacı Mehmet Paşa ve Katerina,
- 23 — Türklerin deniz harp san'atına hizmetleri (Ali Haydar Alpagut'la beraber),
- 24 — Yunan İstiklâl harbi ve Navarin muharebesi,
- 25 — Deniz harpleri tarihi: Kürek devrinde Akdeniz,
- Merhum Fevzi Kurdoğlu'nun bu eserlerinden başka hazırlayıp da vefatı sebebiyle basılmamış olan diğer eserleri şunlardır:
- 1 — Basılmış olan Türk deniz tarihi serisinin altıncı kitabı olarak: Yelken devrinde ilk Amirallerden Yahya Hasan ve Mısırlı oğlu İbrahim ve Mezemortu Hasan Paşalar,
- 2 — Türk deniz tarihi serisinin yedincisi: İlk Türk - Rus seferleri 1668 - 1683 ve Hoca Mehmet Paşa,
- 3 — Türk deniz tarihi serisinin sekizincisi: Cezayirli Hasan Paşa,
- 4 — Azep ocakları (Cezayir, Tunus ve Trablusgarp bahriyeleri),
- 5 — Barbaros Hayrettin Paşanın Fransa seferi,
- 6 — Akdeniz'de Türkler (Türk denizciliğine ait takriben beş yüz resmi ve vesikayı ihtiva etmektedir),

7 — Hind Okyanusunda Türkler ve Portekizliler (resmî vesikalarla),

8 — 1853 - 1856 Türk - Rus harbi (Kırım seferi yeni baştan yazılmıştır),

9 — Korsanlar arasında,

10 — Mağlûp olmaz armada.

İşte on yedi sene gibi kısa bir müddet zarfında bize kırka yakın değerli eser bırakmış olan Fevzi Kurdoğlu memlekete borçlu olduğu ödevini ziyadesiyle yapmış ve bu hususta Mareşal Çakmak'ın yüksek teveccühünü ve himayesini görmüştür. Merhum Kurdoğlu'nun henüz basılmamış olan eserlerinin müsveddeleri ailesinden satın alınarak Genelkurmay vasıtasıyla bastırılırsa hem merhumun hatırası ta'ziz edilir ve hem de millî kütüphanemiz bu eserleri kazanmış olur.

BİBLİYOGRAFYA

Trakya - Kırklareli Kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi. Yazan: Dr. Arif Müfid Mansel; Türk Tarih Kurumu yayınlarından. VI. seri-No. 2. Ankara 1943. 34 sayfa türkçe metin ve 18 sayfa almanca metin. XVI levha. 28 resim.

Türk Tarih Kurumu bu değerli kazı raporunu 1943 de yayınladı. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Arif Müfid Mansel tarafından hazırlanan bu eser, bir rapordan ziyade, bir tezin müdafaası şeklinde görülmektedir.

Alacahöyük kazısına başlandıktan bir yıl sonra, yani 1936 danberi Prof. Mansel de Türk Tarih Kurumu adına ve Trakya'nın bir kısmında araştırmalarda bulunmuş, ve tümülüs denilen yığma mezarların kazısını idare etmiştir¹. Trakya'da varlıkları bilinen bu yığma tepelerin birer mezar anı olduğu anlaşıldığındanberi (1871) arkeologların da bunlara karşı ilgisi artmıştır².

Prof. Mansel'in idaresindeki Trakya Hafriyat Heyeti, evvelâ Ergene'nin kuzeyindeki yığma mezarları araştırmış, sonra sırasıyla Alpulu, Sinanlı ve Hasköy tümülüslerini kazmış, fakat muhtelif sebeplerden ötürü mezar bulmak mümkün olmamıştır. Bununla beraber, kazılan bu üç tümülüs, yeni kazı ve

araştırmalar için bir ipucu ve başlangıç noktası olmuştur.

1937 yılında Lüleburgaz ve doğusundaki Umureca tümülüslerinin çoğu açılmış ve M. s. ikinci yüzyılın ilk yarısına ait olan mezarların çok eski bir mezar biçimi geleneğini yaşattığı görülmüştür.

Heyetin üçüncü araştırma alanı merkezi Vize olan bölgedir. Gordion (Yaslıhöyük), Ankara ve Samsun gibi bir tümülüsler şehri olan bugünkü Vize ovasındaki kırk mezardan dokuzu açılmış ve mezarları olanların kronolojileriyle, arkeolojideki yerlerini tesbit etmek mümkün olmuştur.

Dördüncü araştırma alanı, yapı kalıntılarına göre, kronoloji cedvelinin başında gelen Kırklareli bölgesidir. Şimdi tanıtmaya çalıştığımız etüdün konusu da burada evvelce açılan ve soyulan üç mezardır.

Anadolu'nun birçok bölgelerinde olduğu gibi, Kırklareli'nin 3 km. güneyindeki Aşağıpınar tümülüsleri de birbirine çok yakındır. Prof. Mansel konusu olan mezarları incelemeğe başlamadan evvel, bu tümülüsler hakkındaki eski yayını gözden geçirmekte ve Yunan papazı Kristodulos (1881) ile, arkeolog Hasluck (1910 - 11) ve Prof. Filov'un bu mezarlar hakkındaki görüşlerini hatırlatmaktadır. 1938 - 39 yıllarında kazılan bu tümülüslerin önce ikincisi, yani (B) adı verileni üstünde durulmaktadır. Bu tümülüsün içinde Trakya'da eşine çok az rastlanan bir kubbeli mezar bulunmuştur. Yolun kuzey doğusunda kalan bu tümülüste 4.83 m. genişliğinde ve 5.33 m. uzunluğunda

1 Bu kazı ve geziler için Belleten ı IV. s. 89; A. M. Mansel, Trakya'nın Kültür ve Tarihi (İstanbul 1938); Archäologischer Anzeiger 1941 s. 119, v. g. ve La Turquie Kemalist No. 21-22 (1932) s. 36 v. g.

2 Bütün bu kaynaklar kubbeli mezarlarda s. 1-3 de toplanmıştır.

dik dörtgen bir önoda ile, 6.80 m. çapındaki yuvarlak mezar odası açılmış ve temizlenmiştir. Hâfir bu mezar anıdını 2-3 üncü sahifede özlü bir şekilde açıklamaktadır. Bu bilgiye göre önodanın duvar kalınlığı ortalama 0.55 m. dir. İyi işlenmiş, birbirine düzenli ve harçsız olarak birleştirilmiş iri kalker blokları üst üste ve muntazam diziler şeklinde görülmektedir. Önodanın *in situ* olarak ele geçen taşları beş kattan fazla değildir. Böylece yapının bilhassa bilinmesi gereken üst kısmı hakkında hiçbir ize rastlanmadığı anlaşılmaktadır. Önodanın üstün taş tekniğine göre yapılan ikinci yuvarlak odanın duvar kalınlığı birincinin aşağı yukarı iki mislidir (0.90-1 m). Yuvarlak odayı kovan biçimine giren ve tepeye doğru daralan tek merkezli taş halkaların sağladığı bir kubbe örtmektedir. Üst üste yerleştirilen bu tek merkezli taş halkalarından sekizi olduğu yerde bulunmuştur. Kubbenin yapısında taşların aşağıdan yukarıya kadar ve içeri doğru kaydırılmasına, ve bu suretle tek merkezli halkaların daralmasına dikkat edilmiş ve en yukardaki son halkanın üstü de yassı bir taşla örtülmüştür. Kubbenin içi düzdür. Bu, birbiri üzerine oturtulan taşların taşan iç yüzlerinin eğik olarak düzleştirilmesi ile sağlanmıştır. Trakya'nın diğer bölgelerindeki paralellerini de gözönünde tutan müellif, kubbenin 14 halkadan ibaret olduğunu kabul etmekte ve anıdını da bu ölçülere göre restore etmektedir. 6.60 m. yüksekliğindeki kubbenin içi harçla yapılmış şakuli kuşaklar, friz tarzındaki ufki şeritler ve maden rozetlerle süslenmiştir. Mezar anıdının güneye açılan 1.05 m. genişliğinde ve 2.35 m. yüksekliğindeki dış kapısı ile iki oda arasındaki iç kapısı sağlam olarak ele geçmiştir, Kapıların yan söveleri kapının içine doğru sezilecek ka-

dar eğiktir. Hâfir, kapıların yassı ve iri taşlarla kapatılmış olduğuna inanmaktadır.

Yuvarlak odada kalkerden yapılmış tekne biçimli bir lâhit bulunmuştur. Odanın toprak döşemesi üstüne ve (tersine çevrilmek suretiyle) konulmuş bu lâhit 2.18X0.97X0.77 m. ölçüsündedir. Mezar eskiden açılmış, lâhit tahrip edilmiş ve ölünün yanına bırakılan eserlerin hepsi çalınmıştır. Bununla beraber, lâhit çevresindeki küçük buluntular, bilhassa kronoloji bakımından, önemli ipuçları vermiş ve mezarın tarihlenmesine yaramıştır. Yakılan ölünün atıyla birlikte gömüldüğünü gerçekleştiren kül ve kemik kalıntıları da açığa çıkarılmıştır.

Bundan sonra (Trakya'daki diğer kubbeli mezarlar) üstünde durulmakta ve (B) mezarının paralelleri birer birer incelenmektedir. Önce Kırklareli'nin batısındaki Eriklice kubbeli mezarı işlenmiştir. Bu mezar hakkındaki eski yayını ve buradan İstanbul Müzesine getirilen eserleri incelemek imkânına sahip bulunan müellif, mezarın M. ö. IV. yüzyıla ait olduğunu bildirmektedir. Bundan sonra Türk - Bulgar sınırındaki Mezek köyü çevresinde bulunan Maltepe ve Kurtkale mezarları tarif edilmektedir. Maltepe mezarının dar, uzun koridoru, dik dörtgen iki odası ve içi düz kubbeli bir yuvarlak odası vardır³. 2.60 m. yüksekliğindeki koridorun üstü "birbiri üzerinden taşan,, ve iç yüzleri eğik olarak düzeltilen taşlarla kapatılmıştır. Zamanla değiştirilen ve içine birkaç defa ölü gömülen Maltepe tümülüsünün en eski mezarı M. ö. IV. yüzyılın ilk yarısına aittir. M. ö. IV. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu bildirilen Kurtkale mezarı ise dik dörtgen bir önoda ile, kubbeli bir mezar oda-

3 Kubbeli Mezaaları s. 5-6.

sından ibarettir. Önodanın tavan biçimi diğer mezarlarinkinden farklıdır. Ayrıca bu tipe giren kubbeli mezar anıtlarının batıda Filibe ve Rodop'lara kadar yayıldığı da bildirilmektedir. Büyük bir kısmı eski sistemsiz ve kaçak kazıların konusu olmuş Trakya'nın bütün kubbeli mezarları birbirleriyle eşimsenmekte ve genel olarak şu sonuçlar çıkarılmaktadır :

a) Bütün kubbeli mezarlar üstün bir taş işçiliğinin eseridir.

b) Yapıların hepsi orthogonal tekniğindedir.

c) Mezarların hepsi bir yuvarlak oda, bir önoda veya koridor veyahut hem koridor, hem odadan ibarettir. Asıl içine lâhdin bırakıldığı, veya ölünün gömüldüğü yuvarlak oda hepsinde müşterektir. Yukarıda da söylenildiği gibi, sahte kubbeler kovan biçimindedir.

ç) Oda ve koridorların boyları, tavanların biçimleri her yerde birbirinin aynı değildir. Kapıların kapanma tarzları, kanatların bulunup bulunmaması, çerçevelerinin durumu, her mezarda aynı olmamakla beraber, teknik ve plânlarındaki genel birlik inkâr edilemez. Lâhit biçimleriyle ölü gömme âdetlerindeki değişikliği de gözönünde tutan Prof. bu gerçeği şu şekilde ifade etmektedir: "Bu ritüel değişikliklere inzıman eden bazı farklılara rağmen gözden geçirmiş olduğumuz bütün Trakya kubbeli mezarlarının homojen bir gurup teşkil ettiklerini söyleyebiliriz,."

Eserin II. bahsinde Kırım'daki Kerç çevresinde açılan Altın Kurgan, Kırıl Kurganı ve Külöba kurganlarının yapı özelliği belirtilmekte ve Trakya'ya bakınca farklı görülen yenilikleri açıklanmaktadır. Müellif, pek haklı olarak, güney Rusya kurganlarıyla Trakya'nın kubbeli mezarlarını doğrudan doğruya münâsibete getirmemektedir.

Kitabın III. kısmında Etrurya'daki kubbeli mezarlar ele alınmıştır. Bilindiği gibi Etrurya mezarları Trakya'dakilerden hem daha eski, hem de farklıdır. Burada, Trakya ve Kırım'da bilinen orthogonal taş tekniğine rastlamak mümkün değildir. Bununla beraber, bu bahiste Trakya - Kırım kubbeli mezarlarıyla İtalya'dakiler arasındaki ayrılık ve benzerlikleri sezmek, onları ayrı ayrı değerlendirmek daima mümkündür. Prof. Mansel'e göre Etrurya mezarları yerli değildir. İtalya'ya Trakya'dan, daha geniş anlamda Balkan yarım adasından veya güney Rusya'dan getirilmeyen bu mezar tipleri, Trakya ve Etrurya'ya aynı kaynaktan gelmiştir. Bu müşterek kaynak Yunanistan ve Ege bölgesidir. Gerçekten M. ö. VI. ve VII. yüzyıla tarihlenen, yani Etrurya mezarlarıyla çağdaş bulunan bazı arkeoloji belgelerinde müellifin bu sezişini destekliyecek bir durumdadır.

Yunanistan ve Ege adalarındaki kubbeli mezarlara daha geniş bir yer verilmiştir⁴. Uzun zamandanberi bir arkeolog ve bir kültür tarihçisi olarak eski Ege medeniyeti üstünes duran ve görüşlerini açıklayan Profesörün Yunanistan'daki kubbeli mezarları yapı ve plân bakımından yeniden işlemesi, tekâmül safhalarını, yayılış bölgelerini ve kronolojilerini özlü bir şekilde aydınlatması, arkeoloji edebiyatımız için büyük bir kazançtır⁵. Önce Miken'deki kubbeli mezarların işlendiğini ve çıkış noktasının Wace'in tasnifine göre tayin edildiğini görüyoruz. M. ö. 16-14 üncü yüzyıla tarihlenen Miken mezarları aşağıdan yukarıya doğru daralan taş halkalarının sağladığı içi düz kubbeli

4 Kubbeli Mezarları s. 13 v. g.

5 Bu konular için bk. Arif Müfid Mansel ; Mısır ve Ege Tarihi Notları 1938. ve Tarih Semineri Dergisi 1. İstanbul 1937 de s. 51 v. g. Kubbeli Mezarları s. 13-20.

bir oda ile, buna birşelen dar ve uzun bir koridordan ibarettir. Eserde kubbeli mezar geleneğinin Yunanistan'da aşağı yukarı 800 yıl devam ettiğine işaret edilmekle beraber, M. ö. XII. yüzyıldan sonra görülen inhitat da belirtilmiştir. Eserin 14-15 inci sayfalarında muhtelif zamanlarda görülen, şu veya bu şekilde yayınlanan kubbeli mezarlar üç gurup halinde bir araya toplanmış ve coğrafya bölgeleri ile, buldukları yerler, çap ve yükseklikleri birer birer gösterilmiştir.

Kubbeli mezarların üstü Yunanistan'da da toprakla örtülmüş ve tümülüslerin doğması sağlanmıştır. İyi işlenmiş taşlarla ve büyük bir itina ile yapılan bu kubbeli mezarların içine bırakılan ölümler, basit sandukalara veya çukurlar içine yatırılmıştır. Soyulmuş olmalarına rağmen, zengin eserlerin saklandığı anlaşılan bu mezarlarda asıl ölüye tahsis edilen çukur ve sandukaların basitliği genel bir gelenek gibi görülmektedir. 17nci sayfada Tesalya'daki Submiken ve Protogeometrik çağa ait kubbeli mezarların listesi verilmiştir. Bu listelerdeki yer adları ve mezar tipleri uzun bir kronoloji safhasını aynı yerde takip etmemizi mümkün kılmıştır. Tesalya'da Dor göçlerinden sonra da yapıldığı anlaşılan bu kubbeli mezarlar, Miken çağındaki monümental yapıların inhitat devrini temsil etmektedir.

Girit'in kubbeli mezarları kıta Yunanistan'dakilerden eskidir. M. ö. III. binde görülmeye başlayan bu mezarların II. binde devam etmediğini öğreniyoruz⁶. Arkeoloji belgelerine ve bilhassa ünlü saraylarına göre bu çağda çok yüksek bir kültür seviyesine erişen Girit'de kubbeli mezarların yokluğu veya varolan bir kaçının da teknik ve plân geriliği müellifin gözünden kaçmamıştır. III. bini, yani Eski Minos

safhasını karakterlendiren Mesara ovasının dik dörtgen dehlizlere sahip kubbeli mezarları, yerini toprağa açılan basit çukurlara ve pek az olarak da kaya mezarlarına bırakmıştır. Bununla beraber, II. binde yapılan İsoptota mezarının uzun koridoru, dik dörtgen odası ve hele sahte sivri kemerleri bu çağı karakterlendirmektedir⁷. Miken'in XVI. yüzyılda başlayan kubbeli mezarlarının Girit'e girememesi, bu çağdaki mezar anıtlarının Yunanistan'dan ziyade, Anadolu, Mısır veya Akdeniz'in doğu kıyılarındaki mezar modasına veya geleneğine bağlı kaldığını belirtmektedir. Girit'de M. ö. 1200 yılından sonra ve en fazla I. binde yeniden görülmeye başlayan kubbeli mezarlar, Tesalya'da olduğu gibi, küçük ve düzensiz yapılarıdır. Mezar odalarının önünde kısa bir koridor veya dik dörtgen bir dehliz vardır. Bazı mezar kalıntılarında ise ikisi de görülmektedir. Prof. Mansel bu kubbelerden bazılarının "basık veya küre,, , bazılarının da kovan biçiminde olduğunu belirtmektedir. Thera adasındaki kubbeli mezar bu geleneğin yayılış alanını göstermesi bakımından önemlidir .

Eserin VI. bölümünde Anadolu mezarları işlenmiştir. Bizce çok önemli olan bu bölümde bu güne kadar iyice yayınlanmayan ve hatta ciddi olarak bahis konusu dahi edilmeyen bütün mezarlar bir araya toplanmış teknik, plân ve kronolojileri hakkında en doğru bilgi verilmiştir. Anadolu arkeolojisinin yıllardan beri ihmal ettiği bu konuyu geniş ölçüde ele alan müellif, önce konsantrik taşıma tekniğinde örtülmüş mezarları incelemektedir. Anadolu'nun bu tipe giren en eski mezar anıtı M. ö. II. bine ait olan Değirmendere nekropolündeki kubbeli mezardır. İçindeki Geç Miken

6 Kubbeli Mezarları s. 18.

7 Kubbeli Mezarları s. 33.

çanak çömleği ile de tarihlenebilen bu mezar, Miken kültürünün Batı Anadolu'daki etkisini göstermesi bakımından da önemlidir.

İlk kalıntıyı takip eden ikinci kubbeli mezar M. ö VII. yüzyıla tarihlenen Milet mezar anıdır. Belevi tümülüsünün altındaki uzun koridorlu ve dik dörtgen biçimine giren iki odalı mezar anı Prof. Mansel'e göre, M. ö. IV yüzyıla aittir. İzmit yöresinde Ekşioglu köyünün kuzey doğusunda yeni bulunan kubbeli mezar da konsantrik taşırma tekniği ile örtülen mezarlar gurubuna sokulmuştur. İçinin kademeli olduğunu öğrendiğimiz bu sahte kubbeli mezarın alt kısmının plânını tespit etmek için anıdın kazılması gerektiği bildirilmektedir. Bu kazı yapının tarihi için de yeni ipuçları verebilir.

Leonhardt'ın yayımından beri bilinen Işıkdağı anıdı da, müellife göre, bir mezardır. Tarihi tespit edilemeyen bu mezarın plânı, yani yuvarlak odanın yeri ve iki hücreli dörtgen odanın biçimi diğerlerinden ayrılan bir özelliğe sahiptir. Biz bu dik dörtgen odanın Atrivs mezar anıdının kayalar içine oyulan düzensiz dörtgen odasının geleneğini yaşattığını düşünüyoruz.

Evceören'in eşine çok az rastlanan monümental anıdı çok iyi tarif edilmiş ve kubbenin üst kısmının tahtadan yapıldığı veya açık bırakıldığı kabul olunmuştur⁸. 22 m. çapında olan bu monümental odanın üzerlerinde ikinci bir kat daha bulunan sekiz odası vardır. Konumuz bakımından çok önemli olan Karya'da Gökçağlar nekropolündeki mezarın kare biçimindeki odaları sahte kubbelerle örtülmüştür. Tümülüs altında kaldığı anlaşılan bu odaların üstünü örten toprağın kaymasına mâni olan bir

krepis izine de rastlanmıştır. Pandantifli olan bu Gökçağlar anıdından başka, gene aynı bölgeye düşen Asarlık'da da dik dörtgen odaların pandantifsiz sahte kubbelerle örtülmüş olduğu üstünde durulmuştur. Protogeometrik çağa ait olduğu kabul edilen bu iki mezar anıdının yardımıyla Gökçağlar ve diğer Karya mezarlarının kronolojileri üstünde tartışmak da bir dereceye kadar mümkün olabilecektir.

Anadolu'nun ikinci grup mezarlarını "düz taşırma tekniğinde örtülmüş,, olanlar temsil etmektedir. Sayıları konsantrik taşırma tekniğinde yapılanlardan daha az olmanın bu anıtları Sardes yöresindekiler, Yamanlar dağındaki Tantalos mezarı, Geresi, Orakbükü ve Alazeytin mezarlığındaki anıtların temsil ettiği görülmektedir. I. gurubun aksine, İç Anadolu'da görülmiyen bu mezar tipi, yalnız Ege kıyılarına ve adalara yayılmıştır. Dörtgen biçiminde olan bu odaların bazılarında dromos yoktur. Bu tip mezarların genel olarak dik dörtgen odalarının kısa taraf dışvarları şakuli olarak yükselirken, uzun tarafın duvar taşları ya zeminden itibaren veya belirli bir yükseklikten sonra birbiri üzerinden taşınarak suretiyle mezar anıdının sahte bir kemerle örtülmesi sağlanmaktadır. Prof. Mansel Tantalos ve Geresi mezarlarının yaşını, Schachermeyr'in aksine indirmiş ve bu iki anıdı için M. ö. IV. "Tantalos,, ve V.-VI. yüzyılı teklif etmiştir⁹.

III. Gurup mezarları, I. ve II. tipin, yani "konsantrik taşırma ile düz taşırma usulünün birleştirilmesiyle örtülmüş mezarlar,, temsil eder. Marmara bölgesinde Mudanya, Batı Anadolu'da

⁹ Orthogonal ve ilerlemiş taş tekniğine dayanan bu kronoloji için bk. Dr. E. Akurgal, İzmir ve dolaylarındaki eski eserler hakkında birkaç not (Arkeoloji araştırmaları 2, 1945 Ankara s. 24 v. g.) de.

⁸ Kubbeli Mezarları s. 23 ve bilhassa not: 96.

Belevi ve Milas da raslanan bu mezar tipinin Karalar'da, yani İç Anadolu'da da bulunmuş olması yayılış alanının I. tipe uyduğunu göstermektedir. En eskisi M. ö. IV. yüzyıldan daha geç olmayan bu mezar anıdı tipinin M. ö. I. yüzyılda da yaşadığını Karalar'daki Galat mezarı kesin olarak aydınlatmaktadır.

Bundan sonra Suriye mezarları ele alınmaktadır. Ras-Şamra ve Minet-el-Beyda'nın yeni mezar anıtları üstünde duran müellif, dörtgen mezar odalarının üstünü örten bu yuvarlak ve sivri sahte kemer prensibinin Suriye kıyılarında M. ö. II. bin yılında da bulunduğunu ve bu tavanların Girid'in etkisiyle doğduğunu belirtmiştir. Gerçekten Suriye'deki mezar anıtlarının aşağı yukarı çağdaşı bulunan İsopta tipindeki mezarlara benzerliği, bizce de, bir tesadüf değildir. Yeni Ras-Şamra, Minet-el-Beyda ve bilhassa Tel-Açana "eski Alalah,, kazılarında elde edilen bol arkeoloji eşyası, Girid-Miken kültürünün Suriye ve Amik ovasındaki etkisinin M. ö. aşağı yukarı XVI. yüzyılda başladığını teyit etmiş bulunmaktadır¹⁰. Her türlü kültür kalıntısında görülen bu etkinin izlerini yapıda da sezmemek mümkün değildir.

Eserin VIII. bölümünde Kırım'dan Suriye'ye, Suriye'den İtalya'ya kadar yayılan ve birer birer incelenen mezar anıtları üç guruba ayrılmakta "dik dörtgen, kare ve yuvarlak binalar,, ve bunlara giren mezarlar sayılmaktadır. Bu tasnif birbirine çok benzeyen mezar anıtlarının muhtelif çağlarda ve muhtelif ülkelerde yaşadığını açıkça göstermiştir.

10 Cl. F. A. Schaeffer : Ugaritica (Paris 1939), s. 53, 60 v. g. ; AfO XI s. 93-94 "Çatalhöyük için. Antiquaries journal 17 (1937) s; 1-15 AfO XII s. 89-91, XIII s. 257 v. g. "Açana için,,; ayrıca Açana hakkındaki ilk haberler Belleten 30 s. 370-1 not 41 de toplanmıştır.

Eserin IX., yani son bahsi "netice,, sidir. Bu bölümde ilk önce sahte kemer ve kubbelerle örtülü mezarların menşei meselesine temas edilmiştir¹¹. Bilindiği gibi, eserde incelenen mezar anıtlarının en eskileri Miken'deki kubbeli mezarlardır. Prof. Mansel'e göre de, M. ö. XVI. yüzyılda Argolis'de "evveliyatsız olarak,, görülen bu mezar tipinin menşei henüz bir tartışma konusudur. Bizzat müellifin de eskidenberi kubbeli mezarların menşei üstünde durduğunu biliyoruz¹². Taşırma usulüyle yapılmış sahte kubbe ve kemerli yapıların menşei meselesinde evvelâ bu mezarların müşterek bir kaynaktan çıkıp çıkamayacaklarını, sonra da her ülkede birbirinden ayrı, müstakil olarak doğup doğamayacaklarını gözden geçirelim: Bu konuyu herkesden iyi inceleyen prof. Mansel'in birinci imkânı işlemeği tercih ettiğini ve hatta menşei meselesinde Önasya'nın bir tarafa bırakılmasının doğru olmadığına inandığını görüyoruz. Gerçekten kuzey Suriye ile güney ve kuzey Mezopotamya'da kubbeli ve kemerli evlere, mezarlara ilk çağlardanberi raslanmaktadır. Prof. Mansel'in en son kontrandüsünde de işaret edildiği gibi¹³, Arpacıya'nın Tel-Halaf kültür katında bulunan yuvarlak yapıları, Tepe-Gavra'nın XX. "Tel-Halaf,, ve XVII. "El-Ubeid,, yapı katında bulunanların eşidir¹⁴. Tel-Halaf ve El-Ubeid çağının bu yapıları kovan biçimine giren kubbelerle örtüldüğüne ve bilhassa bazıların önlerinde dik dörtgen veya kare biçiminde koridorları bulunduğu göre, Girid'de M. ö. III. bine tarihlenen eski Akdeniz mezarlarından daha eski

11 Kubbeli Mezarları s. 28 not 133.

12 Mısır ve Ege Tarihi notları s. 206.

13 Belleten 31 s. 468.

14 AfO XII ; s. 402; bu kaynaklar, kubbeli mezarları not 133 de münakaşa ve izah edilmiştir.

olduğundan şüphe edilemez. Sakçagözünde (Yobbahöyük) anatoprak üstüne kurulan neolitik kültürün 13 üncü, yani, en eski safhasında iki yuvarlak yapı kalıntısına rastlanmıştır¹⁴ a. Hâfirleri tarafından ne olduğu anlaşılamayan bu kalıntıların, Tel-Halaf çağındaki Tolosların proto tipini teşkil ettiklerini kabul edebilmemiz için, önce bunların ne olduğunu öğrenmemiz gerektir. Ayrıca bu tipe giren yapılara Yunus'da da "Kargamış yanında,, raslanmış olması yayılış alanının genişliğine ve tolos geleneginin kuvvetine işarettir. İçlerindeki buluntulara göre, Yunus toloslarının çanak çömlek fırınlarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Bu yapıları Arpaciya ve Tepe-Gavra'daki paralellerinden ayırmak mümkün değildir. Bundan başka güney Mezopotamya'da Cemdetnasr çağına ait Uruk taş teknesiyle, silindir mühürler üstündeki tasvirler, kubbeli yapıların bu bölgede de bilindiğini göstermektedir¹⁵. Bununla beraber, güney Mezopotamya'nın bu konu bakımından en önemli arkeoloji belgeleri Ur kiral mezarlarıdır. Erhanedan çağının son safhasına ait olan Ur mezarları, kubbe ve kemerli Sumer anıtlarının güzel bir örneğidir¹⁶. Bundan başka, kuzey ve güney Mezopotamya'da sahte kubbe ve kemerin—Miken'deki

gibi monümental anıtlar yaratamamış olmasına rağmen—varlığını uzun müddet koruduğu da bilinmektedir. Hafaca'da Erhanedan çağının son safhasına ait olan ve plânkonveks tuğlalarla yapılan kemerli ve sağlam bir mezar bulunmuştur¹⁷.

Filistin'de sahte kubbe ve kemerli mezarların eskidenberi kullanıldığını ve hatta Miken'dekilerle eşimsendiğini de biliyoruz¹⁸. Filistin ve Sina'dan başka Mısır'da da M. ö. 3000 yılından "belki daha eski,, itibaren sahte kemerin kullanıldığını¹⁹ görüyoruz. Buluntuların bu durumuna göre, Akdeniz ülkeleri-kuzey Afrika ile Önasya karşı karşıya durmaktadır. İşte menşeselesinde birbirine zıt iki kuvvetli görüşün doğmasına sebep de budur²⁰. Bugün bu problemi çözebilecek durumda bulunmadığımızı belirten Mansel'in "Önasya ve Anadolu mezar araştırmaları daha henüz başlangıç safhasında bulunduğundan bu hususta tabii kesin bir hüküm vermek bugün mümkün değildir,, şeklindeki ihtiyatlı görüşüne iştirak etmenin en doğru yol olduğunu düşünüyoruz. Yalnız Akdeniz çevresiyle Önasya'daki sahte kubbe ve kemerli anıtların tetkiki, bu yapıların iki ayrı coğrafya ve kültür bölgesinde birbirlerinden ayrı ve buldukları yerlerde müstakil olarak doğmadıklarını kesin surette açıklamaktadır.

Miken mezarları Aka kraları için yapılmıştır, bunların ortadan kalkışı

14 a Annals of archeology and Anthropology, University of Liverpool XXIV (1937) s; 121-2 ve 127. Lev. XXII; raporda bu kalıntılara (round rooms, rounded cists or tholoi, circular huts or hearths) gibi birbirini tutmayan muhtelif adlar verilmiştir. Bu bakımdan taş temelli olan bu yuvarlak yapıların üstünde durmak (şimdilik) mümkün değildir.

15 Viktor Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes Leipzig 1940, Lev. 103, 4 ve 121, 4.

16 Leonard Wooley, Development of the Sumerian Art s. 71 ve L. Wooley; Ur Excavations, The Royal cemetery II; 106 ve bilhassa P. G. 105'e bakınız.

17 AfO XII s. 405. Ve Nipur'daki eşi için Bruno Meissner; Babylonien und assyrien Heidelberg 1920. S; 280 res. 157.

18 I. Benzinger, Hebräische Archäologie, Leipzig 1927, s. 210 ve RV IV "Gewölbe,,

19 Walter Otto, Handbuch der Archaeology 'de A. Scharff s. 44 Lev. 50, 3.

20 Prof. Mansel bu iki zıt görüşü Kubbeli Mezarları not 133 de belirtmiş ve kaynakları toplamıştır.

Yunanistan'daki siyasi ve içtimaî olayların bir sonucudur ²¹.

Aka medeniyetinin en parlak çağında kubbeli mezarların Trakya - Anadolu ve Güney Rusya'ya geçtiğini, o bölgelerde zaman zaman unutulduklarını, fakat hiç bir zaman tamamiyle ortadan kalkmadıklarını bu eserden öğreniyoruz. Mezar anıtlarının teknik ve planı, Aka kültürünün Trakyadaki etki kuvveti, bu görüşü doğrulamaktadır. Miken kubbeli mezar geleneği Trakya'da uzun müddet yaşamıştır. Yunanistan ve Trakya mezarları arasındaki benzerlikler yedi noktada toplanmış ve bu yakınlığın bir tesâdüf olmadığı, Trakyada'da M. ö. V. yüzyıldan daha eski kubbeli mezarlara rastlanacağı ve bu suretle gelenek zincirinin tamamlanabileceği belirtilmiştir ²².

Kırklareli'nin A ve C tümülüsleri üzerleri hakikî bir beşik kemerle örtülmüş bir dehliz ve bir mezar odasıyle "A,, gene aynı biçimde örtülmüş ve arka arkaya yapılmış dört odadan müteşekkil "C,, iki mezar anıdını saklamaktadır. Makedonya tipine giren bu iki mezar da M. ö. III. — IV. yüz yıla tarihlenmiştir.

Trakya ve Kerç mezarlarını da eşimseyen Prof. Mansel, bu iki ülke arasında direkt bir bağ olmadığını ve Karadeniz'in kuzey kıyılarında çok eski bir kubbeli mezar geleneğini kabul etmekle, prof. Filov ve Schachermeyr'den ayrılmaktadır ²³.

Kubbeli mezarlar Anadolu'ya Akalarla birlikte girmiştir. Eserde birçok noktaları henüz aydınlanamayan Anadolu mezarlarının iyice anlaşılabilmesi için bu ülkedeki mezar araştırmalarının artması, yeni anıtların bulunması ve

eskilerin yeniden tetkik ve neşri istenilmektedir. Gerçekten Anadolu'nun bu güne kadar şu veya bu şekilde işlenen bütün kubbeli mezarları Akalı veya daha genel bir terimle, batıdan gelen bir köke sahiptir. Bu mezarlarda yerli, eski Anadolu'lu unsurlar şimdilik sezilmemektedir. Bilindiği gibi Batı ve İç Anadolu Kalkolitik çağda kubbe ve kemeri tanımamıştır. II. Truva eski geleneği yaşatmaktadır. Yalnız İç Anadolu'daki Bakır çağı kültüründe bir yenilik sezilmektedir. Etiyokuşu'nun ikinci yerleşme katında, yani Bakır çağının orta safhasında tekerlek-tolos biçimli yapılar açığa çıkarılmıştır ²⁴. Anadolu'da bu güne kadar eşlerine rastlanmayan bu yapıların mezar olmadığını kesin olarak söyleyebiliriz. Ayrıca içlerinde yalnız çanak çömlek, iğne, biz, ağırlık ve ağırsak gibi evlerde kullanılan eşyanın bulunması, bu yapıların küçük birer köy evi olduğunu gerçekleştirmektedir. Bu bakımdan biz Etiyokuşu toloslarının Anadolu'da taşırma tekniğinde yapılmış ilk sahte kubbeli evler olduğunu düşünüyör ve Bittel'in görüşüne iştirak etmiyoruz ²⁵. Bundan başka Alaca-höyük'ün Bakır çağında da tekerlek biçimli duvar kalıntılarına raslanmıştır ²⁶. İçinde iskelet bulunan küpleri çeviren ve çapları iki m. ye erişen bu tekerleklerin asıl mezar küpünü çevirdiğinden şüphe edilmemekle beraber, temellerin yükseltilmediğini, yani, üst yapıya sahip olmadıklarını da kabul etmek zorundayız. Hititlerin düz taşırma tekniğini askerî yapılarında kullandığını belirten Prof., haklı olarak Friglerin tümülüs altındaki mezar anıtlarından bahsetmemektedir. En eskisi M. ö. aşağı yukarı VIII. yüzyıla

²⁴ Şevket Aziz Kansu, Etiyokuşu Hafriyatı Raporu "Ankara 1937, s. 11-12.

²⁵ Archäologischer Anzeiger 1941 s. 255-6.

²⁶ Remzi Oğuz Arık, Alaca-höyük Hafriyatı 1935, Ankara 1938 s. 44-6, 102-105.

²¹ Kubbeli Mezarları s. 29.

²² Kubbeli Mezarları s. 29-30.

²³ Kubbeli Mezarları s. 32.

tarihlenen Frig tümülüslerinin hiç birinde sahte kemer veya kubbeli yapızine raslanmamıştır. Kalın kalaslarla ve sandık biçiminde yapılan Frig mezar odalarının incelenen yapılarla hiç bir ilgisi yoktur²⁷. Yalnız, 1926 yılında, Ankara nekropolündeki iki tümülüsü kazan Makridi, büyük tümülüsün altında «gayri muntazam taşlarla kireçsiz, kuru kümbetvarî ve müdevver şekilde yapılmış» mağaradan bahsetmektedir²⁸. Ayrıca Dr. H. Koşay tarafından incelenen orman fidanlığındaki tümülüsde de «yuvarlak kaideli bir yapıya tesadüf» edilmiştir²⁹. Bunun da taş duvarları «harçsız, ufak taşların üstüde konması suretiyle,, yapılmıştır. Bu sene anıt - kabir alanının toprak tesviyesi yapılırken, bu satırları yazanın da iştirakiyle oradaki iki yığma mezarın üst kısımları kaldırılmış ve atlarındaki Frig mezarlarını incelemek mümkün olmuştu³⁰. Yeni açılan iki mezarda yuvarlak yapı yoktur. Yalnız, bugünkü taprak seviyesinin altındaki mezar çukurlarını çeviren, bu çukurların biçimine uyan ve dışarıdan divara benzeyen dört köşeli harçsız taş yığıntıları vardı. Birincisinde, ahşap mezarın üstünü de örten bu ufak taş yığıntıları Gordion'un eski tümülüslerinde bulunanların benzeridir³¹. 1926

ve 1932 yılında incelenen tümülüslerin içindeki yuvarlak yapılarda, yeni bulunanlar gibi bir temel kalıntısı, yanı üzerlerinde kubbeli veya herhangi bir şekilde üst yapıya sahip izler olmadığından, eserde bu taş yığıntıları sahte kubbe ve kemerli mezarların incelenmesinde - pek haklı olarak - değerlendirilmemiştir. Bakır, Hitit ve Frig çağındaki anıtların bu durumu, Anadolu'nun sahte kubbe ve kemerli mezar anıtları probleminin çözülmesinde şimdilik kesin sonuçları sağlayamayacağını açıklamaktadır. Bu sonuç eserde müdafaa edilen görüşü her bakımdan desteklemektedir.

Etrurya'nın basık kubbeli yuvarlak ve kare mezar odalarını Girit ve Anadolu anıtlarına benzeten Prof., Etrüsk mezar tiplerinin ya Girit'ten veya Girit kanalıyla Anadolu'dan gitmiş olduğuna ve hatta Etrüsklerin bu mezar teknigini «Anadolu'daki yurtlarından,, götürmüş olduklarına da işaret etmektedir³². Mezar anıtlarının sağladığı bu sonuç, Etrüsk kültürüyle ilgili problemlerin çözülmesinde önemli bir yer tutacaktır. Mezar anıtları belirli bir Öteki Dünya inancının ve köklü bir geleneğin eserleri olduğundan, muhtelif sebeplerle ve sık sık değişikliklere maruz kalan diğer arkeoloji belgelerine benzetilemeyeceğinden, Etrurya'daki mezar tiplerinin Anadolu'dakilere benzediğini tesbit etmek, Etrüsk kültürüyle uğraşanlar için kazanç olacaktır.

Eserin sonunda «sahte kubbe ve kemer probleminin tamamiyle çözülmekten uzak olduğu,, belirtilmekte ve problemin aydınlanmasında eski geleneklerin kaynağı olan Anadolu'nun araştırılması, mezar anıtlarına önem verilmesi hem arkeologlardan hem de Türk Tarih Kurumu'ndan istenmektedir.

27 Gustav Körte und Alfred Körte, Gordion, Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900 Berlin 1904 s. 40-42 ve 99-100.

28 Maarif Vekâleti Mecmuası sayı 6, 1926 s. 42 v. g. Makridi'nin bu makalesinde görülen 10 No. lu şeklin neye göre çizildiğini, buna esas olan yapı kalıntılarının ne olduğunu anıyamıyoruz. Yeni buluntular bu kesimi doğrulamamaktadır. Ayrıca bu yanlışlık schede'ye de geçmiştir (Archäologischer Anzeiger 45 (1930) s; 481).

29 Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi I "1933 s. 5-6 şek. 1, 11.

30 9600 sayılı ve 14 Temmuz 1945 tarihli Akşam Gazetesi. Arkadaşım Mahmut Akok ile bu iki Frig mezarını yayınlamak üzere bulunuyoruz.

31 Gordion III. ve IV. tümülüslerle krş.

32 Kubbeli Mezarları s. 33.

Gerçekten eserin okunması, incelenmesi bu istegin yerinde olduğunu anlatmaktadır. Anadolu'da geniş bir kaideye yayılan Bakır Çağının tolosları, küp mezarları çeviren tekerlek biçimli küçük yapıları ve Hititlerin düz taşıma tekniği ile yapılmış askerî binaları, belirli bir kaynağa bağlanamayan, başlangıç ve devamı takip edilemeyen kalıntılardır. Bunların aydınlatılması ve gelenek zincirinin kurulmasında mezar anıtlarının araştırılması büyük faydalar sağlayacaktır.

Arkeolojinin önemli konularından biri olan sahte kubbe ve kemerli mezar anıtlarını geniş ölçüde ele alan, bu problemin aydınlanmasında Anadolu'nun oynadığı rolü en olgun bir şekilde bize öğreten bu eser, mezar anıtlarının plân, teknik ve tarihleri bakımından elimizdeki kaynakların en değerlisidir. Ayrıca bu eser, mezar anıtlarının incelenmesi, uzak ve yakın ülkelerdeki paralelleriyle eşimsenmesi ve sonuçlar çıkarılması bakımından da örnek bir etüttür. Bundan başka, bununla kısa bir zaman devam etmiş ve az para harcemiş bir kazıyla dahi birinci sınıf eserlerin yazılabileceğini görüyoruz. Fotoğraf, resim ve plânların seçilişi, kullanılan kâğıdın einsi ve kitabın basılışı kusursuzdur. Uzak ülkelerin bir çok malzemesini bir araya toplayan, onları kolay kullanılır bir duruma sokan bu eseri, arkeoloji edebiyatımıza kazandıran sayın Profesöre teşekkürü ödenmesi gereken bir borç biliriz.

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Kumarbi efsanesi: Eticeden tanzim, tercüme ve izaheden: Prof. H. G. Güterbock, Türkçeye

çeviren: Sedat Alp. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. seri, No. 11 Ankara, 1945, 73 S.

Anadolu'nun en eski sakinlerinden olan Etilerin, Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, kendi dilleriyle yazıp bıraktıkları edebiyatlarına da nüfuz etmek, dünya kültür tarihi için bir ihtiyaçtı. Dikkatli ve titiz çalışmalarını diğer eserleriyle de bildiğimiz Prof. Güterbock, bu yeni eseriyle yalnız Anadolu'nun kültür tarihine hizmet etmekle kalmıyor, aynı zamanda, bu ihtiyacı da karşılamış bulunuyor. Eserin Hittitolojiye vakıf bir uzman tarafından türkçeye çevrilmesi ise, bu değeri katmerlendirmektedir.

Müellif eserini, tabletlerin sırası ve yayınları hakkında etraflı bir «Giriş» bahsinden sonra, «Metinler» ve «İzahlar» olmak üzere, iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde efsaneye ait tabletler dört kısma ayrılır. İkinci İzahlar bölümünde de I - Muhteva hakkında malûmat. II - Rolü olan tanrılar. III - Vakanın cereyan ettiği yer. IV - Diğer milletlerin efsaneleriyle karşılaştırma diye yine dört kısım vardır. Kitabın sonuna ayrıca bir «Hurri menşeli diğer Etice destan metinlerinin hülâsaları» eklenmiş ve bir de mukayeseli metin listesi verilmiştir. Biz, burada, birinci bölümün sadece özünü verecek, filolojik tahlilini dilecilere bırakacağız.

Metinlerin genel toplamından efsane şöyle anlaşılacaktır:

1. Gök kırallığı efsanesi. Tanrılar dünyasında bir gök kırallığı vardır. Bu kırallığın ilk sahibi tanrı Alalu'dur. Alalu'nun kırallığının dokuzuncu yılında tanrı Anu ona karşı muharebe ediyor ve Alalu aşağıya, karanlık toprağa sürülüyor. Fakat tahtı ele geçiren Anu'nun hâkimiyetinin

dokuzuncu yılında da tanrı Kumarbi ona karşı isyan ediyor; mücadele esnasında, Anu göğe kaçarken, Kumarbi onu ayaklarından yakalıyor ve babasının «diz» ini ısırtıyor, Anu'nun erkekliği onun içine dökülüyor. Anu, Kumarbi'ye «Seni üç korkunç tanrıya gebe bıraktım» deyince, Kumarbi derhal yuttuklarını tükürüyor. O zaman yer üç korkunç tanrıya gebe kalmış oluyor. Bunlardan birincinin adı okunmuyor (kırık ve bozuk metinlerden birinci tanrının Fırtına tanrısı olacağı tahmin ediliyor), ikincisi Aranzah (Dicle) nehri, üçüncüsü de tanrı Taşmışı'dur.

2 — Ullikummi şarkısı tahletlerinden Kummiya şehri kıralı olan Fırtına tanrısının Gök kırallığına da sahip olduğunu öğreniyoruz. Fakat Kumarbi ona karşı mücadele etmek için Denizle anlaşarak diyorit taşından bir mahlûk yaratıyor ve ona Ullikummi adını veriyor. Bu mahlûk denizin içinde günde bir arşın, ayda bir GAN gibi büyük bir süratle büyüyor; öyle ki Deniz onun ancak beline kadar gelmektedir. Yine Kumarbi'nin emri üzerine büyüyen çocuk tanrı İrşirra'lar vasıtasıyla, üzerinde yeri, göğü ve denizi taşıyan Upelluri'nin sağ omuzuna dikiliyor. Tanrılardan ilkin Güneş bu acayip mahlûku görüyor ve derhal Fırtına tanrısını ziyaret etmeğe (belki onun hakkında malûmat almağa) gidiyor. Güneş tanrısı hiçbir şey yiyemeyecek, içemeyecek kadar heyecanlı görünüyor (S. 22). Bunun üzerine Fırtına tanrısı ile kız kardeşi İhtar Hazzi dağına (Hatay'daki Keldağa) çıkarak bu devasâ taşı görüyorlar. Bunun üzerine Hurri Olimp'i sayılabilecek olan Şepişa dağında bir tanrılar meclisi kuruluyor.

Diğer kırık parçalardan da tanrıların Ullikummi'ye karşı hiçbir şey yapamadıklarını ve Fırtına tanrısı ile

peyki Taşmışı'nun akıl kiralı Ea'ya başvurmağa karar verdiklerini öğreniyoruz. Taş çocuk Kummiya şehrinin kapısına geldiği zaman, bütün şehir gölge içinde kalıyor. İhtiyar ve donuk olan Upelluri'ye gelince, sırtındaki bu taş ona da rahatsızlık vermektedir. Nihayet bilge tanrı Ea, vaktiyle yeri ve göğü ayırmış olan bakır bir âletle taşı ayaklarından kesme suretiyle büyü yaparak, onu mahvediyor. Neticede, müellifin tahminine göre, Fırtına tanrısı tarafından yeniliyor.

Efsanenin kültür tarihine vereceği bilgi, müellifin tefsirlerini gösteren «İzahlar» bölümünde olduğu için, bizi bilhassa bu kısım ilgilendirecektir. Müellifin burada metinlerin muhtevası düzenleri ve bilhassa kırık parçaların yerleştirilme teklifleri hakkında yaptığı ince ve etraflı açıklamalarıyla (S. 36-44) kırık bir metin parçasındaki bir tek kelimeye bile kıymet verildiğini görüyoruz. Buna en iyi misal (S. 44) deki «işitti» kelimesinden çıkarılan yerinde ve doğru hükümdür. Bundan sonra destandaki iki muhalif tarafın şahısları teker teker takdim ediliyor. Destanda tarafsız kalan daha birçok tanrılar da vardır (S. 49). Bizim burada işaret edeceğimiz noktalar, eserde ihmal edilmiş değildir, sadece efsanenin bize verdiği intiba ile Profesörün yorumları arasındaki anlayış farklarıdır :

1 — Dikkat edilirse efsanede rolü olan tanrılar, kozmik varlıklarla, Hurri kavminin oturduğu bölgelerdeki dağ ve nehirlerin sembolik şahıslarıdır : Fırtına tanrısı, Güneş tanrısı, Deniz, Dicle nehri gibi. Buna göre, üzerinde yeri, göğü ve denizi taşıyan (S. 39), ihtiyar ve donuk Upelluri ile, diyorit taşından olan çocuğun da böyle bir varlığı temsil etmiş olmaları akla pek yakın geliyor. Profesörün şüphe etmesine rağmen (S. 59), biz Upelluri'nin

dünyayı temsil ettiğini zannediyoruz (S. 29, satır 29 ile karşıla).

Ullikummi'ye gelince, bu isimin Kummiya şehriyle ilgili olduğu, onun Kumarbi tarafından bu şehre musallat edilmesiyle de belli oluyor. İsmi başındaki "Ulli,, ekinin izahı için Hurri dili gramerinin ilerlemesini beklemek mecburiyetindeyiz; fakat bu ismin etimolojisinde "Kummiya'yi mahveden,, veya buna benzer bir mânanın saklı olduğunu keşfetmek için, Hurriceye vakıf olmağa lüzum yoktur kanaatindeyiz. Müellif Kummiya şehrinin Asur metinlerinde geçen Haphi civarında, Cizre'nin kuzeyinde olması ihtimalini ileri sürüyor. Halbuki biz bugün bu şehrin yerini kesin olarak tayin edebilecek durumdayız. Gerçi Asur metinlerinde üç tane Haphi gösterilir. Fakat bir Haphi yakınında olan Kudmuhi'nin klâsik çağlardaki Komagene olduğunu,¹ Komagene'deki Doliche'nin de Anadolu'nun buğa üzerindeki Fırtına veya Hava tanrısına muadil olan Juppiter Dolichenus'un vatanı olduğunu biliyoruz². Efsanemizde dahi Fırtına tanrısına "Kummiya kırılı,, denildiğine göre (S. 24), Kummiya şehri = Doliche, yani bugünkü Gaziantep'in 5 Km. kuzeyindeki Dülükköydür³.

Ullikummi bu şehrin kapısına geldiği zaman, şehir karanlıklar içinde kalıyor. Burada acaba bir güneş tutulması hâdisesi mi kastediliyor, yoksa Ullikummi, Kummiya şehri yanında büyük bir dağdır da, güneşin onun arkasından kayboluşu mu tasvir edilmek isteniyor? O da Fırtına tanrısı gibi, Kumarbi'nin oğlu olduğuna göre

(S. 46), mukaddes bir dağ tanrısı olması da düşünülebilir. Bahusus Hesiod'un Theogonie'sinde de Zeus'un Kronos'a tükürttüğü ilk taş bir kült âbidesi olarak Kilikya'ya dikilmişti. Bütün bunlara göre, Ullikummi'nin Hazzi dağından görülen mukaddes bir dağ olması çok muhtemeldir. Fakat bu mecazi mâna her ne olursa olsun efsane, vaka mahalini bize açıkça göstermektedir.

2. Vakanın cereyan ettiği yer, gerçi Hurri kültürünün yayılış sahasıdır. Fakat bu geniş sahanın hududu çizilmemiştir. Bilindiği üzere, Hurri kültür sahası kuzeyde bütün Kızılırmak havzasını içine almaktadır. Doğu sınırını ise Van bölgesi teşkil eder⁴. Zira Eti panteonunun başındaki Fırtına tanrısı Teşup ile karısı Hebat'ın isimleri, Hurri kültürünün Kızılırmak bölgesindeki yayılışını açıkça gösterdiği gibi, Fırtına tanrısı ile kız kardeşi İştar'ın üzerine çıkararak taş çocuğu gördükleri (S. 51) Hazzi dağı da Yazılıkaya mâbedinde temsil edilmiştir⁵. Bundan başka bizzat Kumarbi efsanesinin Boğazköy'de Etice yazılması, Hurri kültür tesirinin en iyi delilidir. Diğer taraftan efsanede yerin doğduğu tanrılardan biri olan Aranzah (Dicle) nehrinin mevcudiyeti ise, doğu hududu tastik etmektedir. Müellifin de, haklı olarak, dikkati çektiği gibi, efsane kati olarak denizi tanıyan bir kavmin hayalinden doğmuştur ve bu deniz ancak ve yalnız Akdeniz olabilir. O halde Hurri kültürünün sınırlarını, kaba taslak olarak, doğuda Fırat ve Van'dan, batıda Kızılırmak havzasından Akdeniz'e doğru indirilen itibarı

¹ Mustafa Kalaç, Sumeroloji araştırmaları, S. 1013, Not. 2 ile karşıla.

² Halil Demircioğlu, Tarih araştırmaları, S. 295.

³ Halil Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier, Berlin, 1939, S. 14.

⁴ A. Götze, Hethiter, Churriter und Assyrer, Oslo, 1936, S. 106.

⁵ H. G. Güterbock, Belleten 26 (1943) S. 280.

bir hatla çevreleyebiliriz. Buna göre, yerleri henüz tayin edilemeyen Lalapaduva, Kandurna dağlarıyla, Hurri Olimpi diyebileceğimiz Şepişna dağı güney-doğu Anadolu'nun bu çevrede bulunan karışık dağ sistemi içinde aramak ve bulmak pek zor olacaktır. Burada sadece Etilerin edebi metinlerinde çok sevildiğine dayanılarak, Amanos'ların bir Olimp olabileceği ihtimalini ileri sürmek istiyoruz. Hupişna'nın Konya Ereğlisi (Klasik çağlardaki Kybistra) olması, keza Typhon'un Kilikya'da kabul edilmesi (S. 56) bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

3. Efsanenin cereyan ettiği sahadaki bütün bu coğrafi mevkiler arasında, zamanımıza göre, Fırat da, unutulmuş olmamalıdır. Denizin kızı Pirtapşuruhi'nin de Fıratı temsil etmiş olması düşünülemez mi? Bilindiği üzere, Fırat'ın akkadeçası Purattu'dur. Gerçi von Brandenstein aynı adın Hurri'lerde biraz değişik olarak Puranti şeklinde kullandığını tesbit etti ⁶. Bundan başka sondaki «hi» ekinin Hurricede bir nishet eki olduğunu da biliyoruz. Biz burada sadece efsanenin coğrafi insicamının yardımıyla bu sonuca varmayı düşündük.

4. Müellif, destanın düzeldiği zamanı tarihlemeye de, yine haklı olarak, temas etmemiştir. Gerçi S. 15 de araba üstündeki savaş ve S. 30 da Fırtına tanrısının denize giderken arabaya binmesi, kronoloji için ipucu verir gibi görünmektedir. Fakat eserde maalesef bir eksiklik teşkil eden metin transkripsiyonu bulunmuş olsaydı, burada arabanın mutad GIŞGIGIR idogramıyla değil, Teşup'u İmamkulu âbidesinin gösterdiği gibi ⁷, «gece»

ile «gündüz» anlamına gelen Hurri ile Şeri isimli iki buğa koşulmuş (S. 49) başka bir araba (GIŞ.MAR.GID.DA) dan bahsedildiği anlaşılmış olurdu.

Bir de Vaşitta (S. 45) ve Şuvaliatta (S. 48) adlarının âri olduğuna temas edilmemiş. Bu isimler, herhalde M. Ö. 1500 den, yani Mitanni'lerin Önasya'ya gelmelerinden sonra efsaneye girmiş olmalıdır.

Efsanede bilge Ea'nın Ullikummi'nin ayaklarının altına (?) kestiği (S.30) bakır alet dahi kronoloji için bir yardımcı vasıta olamaz, zira eskiden tahta veya bakırdan yapılan birçok eşyalar, demirden yapılmaya başlandıktan sonra da bakır (URUDU) idogramıyla yazılmakta devam etmiştir ⁸.

5. Diğer milletlerin efsaneleriyle mukayese bahsi, denilebilir ki, hiç kurnusuzdur. Bütün klâsik kaynaklar incelenmiş, Ras - Şamra metinlerinin ortaya çıkmasıyla Bybloslu Philo'nun Sanhun-Yaton'a atfen verdiği bilginin doğruluğu gösterilmiş; Babil, Hurri, Fenike, Yunan efsanelerindeki tanrı nesillerinin şecereleri ve maceraları karşılaştırılmıştır. Ancak efsane heyeti umumiyesiyle tarihe, kültür tarihine ne vermiştir? Anlaşılan müellif, evvelâ, bir filolok olduğu için, bu noktaya temas etmek istememiştir.

Efsane, herşeyden evvel, Hurri kültür sahasını bir kere daha doğru olarak tesbit etmemize yararmıştır. Sonra da yüksek Sumer kültürünün tesiri altında nasıl kendisine has bir tekâmüle eriştiğini göstermiştir. Bundan başka efsane, Sumer kültürünün yayılmasında Hurri'lerin yapmış ol-

⁸ Karşıla, Anitta kitabesi, Hronzy, Archiv Orientalni 1, S. 274 satır 75 de taht, tahta idogramıyla yazıldığı halde sonundaki ANBAR-demirden dolayı "demirden bir taht, diye tercüme edilir.

⁶ Von Brandenstein, KUB XXVII mukademesi, S. IV.

⁷ H. Th. Bossert, Altanatolien, No. 563.

dukları aracılığı da açıkça belirtmektedir. Bu düzenli tanrı nesilleri sistemi tamamen Sumer mahsulüdür⁹. Gök kırallığı akidesi, tanrıların yaradılış motifleri hep Sumerlidir. Ancak denilebilir ki, Hurri'ler bu efsanede Sumer'lerin Cosmogonie'si (Dünyanın kuruluşu) ile Theogonie'sini (Tanrıların yaradılışını) birbirine karıştırmışlardır.

Destanın edebî değerine gelince, burada ne Gılgamış destanında görülen Faustik şiir¹⁰, ne de Lugal-e eposundan öğrendiğimiz didaktik bir karakter vardır¹¹. Yalnız belki en eski sembolik edebiyata bir nümune teşkil eder. O halde, efsanenin dünya kültür tarihine verdiği kazanç nedir?

Fikrimizce, efsane, herşeyden evvel, dünya kültür tarihinde iki kutup, ayrı ayrı bir şark ve bir garp noktaları olmadığını, dünya kültürünün birleşik bir bütün teşkil ettiğini göstermiştir. Eğer biz kültürlere "şarklı,, veya "garplı,, diyorsak, bu özün başkalığının ifadesi değil, sadece dış görünüş hatlarının başka başka kültür çevrelerinde iktisap ettiği nüans farklarından ileri gelen bir halin ifadesidir. Yani Mezopotamyalıların zengin muhayyalesinin mahsulleri, Hurriler, Etiler vasıtasıyla Akdeniz kıyılarına kadar geliyor, burada Fenikeliler ticaret mallarıyla beraber Şark'ın mânevî mahsullerini de Yunanlılara taşıyorlar, burada işleniyor, cilâlanıyor ve bugünkü medeniyetimizin dayandığı parlak, beyaz mermer kaide-leri teşkil ediyor. Ras-Şamra metinleri

şark ile garp arasındaki bu irtibat yolunu isbat etmemiş olsaydı bile, biz bu efsanenin menşeyinin şarklı olduğunu, ihtiva ettiği şark mistisizmi ile yine anlıyacaktık. Kummiya kırallı, Anu'ya topraktan geldiğini söylüyor (S. 14). Sumer felsefesinin Tevrat yoluyla şarkın bütün dinî akidelerine esas olan bu fikir, efsanenin felsefesine hiç şüphe edilmeden "şarklı,, damgasını vurmaktadır. Zira Sumerlerin Hilkat destanında insanın çamuru Kingu'nun kirli kanıyla yoğurulur. Keza birçok defa geçen (S. 14 de mükerrer; 18, 35) "yedi defa,, lâfzı da şarka mahsus kıymetli bir sayıdır. Amarna mektuplarında bütün şehir beyleri firavuna "yedi defa ve yedi defa,, secede ederler. Aynı suretle koruyucu tanrı LAMA'nın vücudu kıyılıyor, fakat o, yine ölmüyor. Bunu biz Mezopotamya'nın Tufan efsanesinde ebedî hayatı arayan, fakat onun yalnız tanrılara ait olduğunu anlayan Gılgamış destanı ile de öğreniyoruz¹². Bu motif de Yunanlıların dinî spekülasyonlarına esas olmuştur.

Neticede görülüyor ki, Kumarbi efsanesinin dünya kültür tarihine verdiği kazanç büyük olmuştur. Bozuk ve eksik bir yığın tableti düzenlemek ve ondan derli toplu bir mâna çıkarmak için sabırlı ve dikkatli bir çalışmayı gerektiren ve bunu hakkıyla başaran bu eser için sayın profesöre teşekkür ederiz.

Dr. FÜRÜZAN KINAL

9 B. Landsberger, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi III, 2 (1945) S. 143.

10 Muzaffer Ramazanoğlu, Gılgamış destanı, Methal, S. 9.

11 Kemal Balkan, Sumeroloji araştırmaları, S. 888,

12 Muzaffer Ramazanoğlu, Gılgamış destanı, İstanbul, 1942, S. 83 ve 96.

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

<u>I. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 PİRÎ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRÎ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS - SİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BÎBÎ : Selçuk tarihi	
<u>II. Seri</u>	
*) 1 GÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi.	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	
6 GÜLBEDEN : Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	50
8 SADRUDDİN EBÛLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
*) 11 Abu'l-Farac tarihi.	
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
<u>III. Seri</u>	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksarai): Müsameret ül-Ahbâr . .	500
*) 2 Neşri tarihi	
<u>IV. Seri</u>	
1 P. WITTEK : Mentеше Beyliği	200
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı . . .	350
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarisi	250
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
<u>V. Seri</u>	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K. fransızca 1000 K.)	
2 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. almanca 1000 K.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Eti yokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL: Mimar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL: Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina: (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÜSTÜN: İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUÇ İÇDEMİR: Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma 100
4 FEVZİ KURTOĞLU: Türk bayrağı ve ay-yıldız. 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa 350
7 ŞİNASI ALTUNDAĞ: Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı. 200
*) 8 FAİK UNAT: Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD: Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL: Selim III 'ün hattı hümayunları 100
11 H. G. GÜTERBOCK: Kumarbi Efsanesi. 150
*) 12 AFİF ERZEN: İlkçağ'da Ankara . . . . .
*) 13 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Mitat ve Rüştü Paşaların tevki-fine dair vesikalar . . . . .
*) 14 ENVER ZİYA KARAL: Nizam-ı Cedit hakkında Selim III. 'ün Hat-tı hümayunları . . . . .

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark 350
*) 3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY: Yakın Şark II, Anadolu . . . . .
4 YUSUF ZİYA ÖZER: Mısır Tarihi. 150
5 HALİS BIYIKTAY: Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN: Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman. 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER: Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ: Osmanlı Devletinin kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR: Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL: Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler 100
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt 450
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt 350

Fiyatı K.

13	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım	400
14	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi II. cilt II. Kısım.	400
*) 15	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı.	

IX. Seri

1	I. Türk Tarih Kongresi zabıtları (mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih kongresi zabıtları.	250
*) 3	III. Türk Tarih Kongresi zabıtları.	

X. Seri

1	A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi, I. cilt. . .	350
1 a	" " " " " " II. cilt. . .	400
1 b	" " " " " " III. cilt. . .	400
*) 2	G. CHİLDE : Doğunun prehistoryası	

XI. Seri

*) 1	KEMAL EDİP ÜNSEL : Fatihin şiirleri.	
------	--------------------------------------	--

XII. Seri

*) 1	ARİF MÜFİD MANSEL : Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.	
*) 2	FAİK UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyografyası	
	BELLE TEN : Her sayısı	100

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :**MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.**

ANKARA'da : Akba, Berkalp ve Haşet kitapçıları.

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde *Üniversite, Zaman*; Cağaloğlunda *Yüksel*; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde *Beyoğlu ve Haşet* Beyazıt Üniversite caddesinde *Muallimler* kitapçıları.

PROFESÖR, DOÇENT VE ÖĞRETMENLERLE YÜKSEK OKUL
ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK ŞARTIYLA
ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

*) Basılmakta olanlar.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayısı : 100 kuruş (yabancı memleketler için 130 kuruş)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için 520 kuruş)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,

Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,

İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN, Çağaloğlunda YÜKSEL, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU ve HAŞET, Beyazıtta MUALLİMLER Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 piastres (pour l'Etranger 130 piastres)

L'Abonnement annuel: 400 piastres (pour l'Etranger 520 piastres)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU et HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: IX

No: 36

Octobre 1945

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 5